

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МІСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

за загальною редакцією В.П. Решетило

Харків
ХНАМГ
2009

УДК 330.5(075)
ББК 65.01я73
НЗ5

Авторський колектив:

Володіна Ірина Миколаївна, ст. викладач кафедри економічної теорії;
Єгорова Ольга Юрійвна, к. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії;
Можайкіна Наталія Василівна, к. екон. наук, ст. викладач кафедри економічної теорії;
Москвіна Анастасія Олегівна, к. екон. наук, ст. викладач кафедри економічної теорії;
Наумов Максим Сергійович, асистент кафедри економічної теорії;
Островський Ігор Анатолійович, к. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії;
Пиж Наталія Станіславівна, аспірант кафедри економіки залізничного транспорту Української державної академії залізничного транспорту;
Решетило Валентина Петрівна, д. екон. наук, професор, зав. кафедри економічної теорії Харківської національної академії міського господарства;
Стадник Григорій Васильович, к. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії;
Тимофієва Світлана Борисівна, ст. викладач кафедри економічної теорії;
Федотова Юлія Володимирівна, асистент кафедри економічної теорії;
Чуприн Костянтин Сергійович, к. екон. наук, доцент кафедри статистики і бухгалтерського обліку Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна;
Шекишув Олександр Анатолійович, ст. викладач кафедри економічної теорії;
Штефан Світлана Іванівна, ст. викладач кафедри економічної теорії

Рецензенти:

Задорожний Г.В. - доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії і економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна;
Каменська Т.М. - доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;
Позднякова Л.О. - доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки транспорту Української державної академії залізничного транспорту.

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, лист № 1.4/18-Г-69 від 10 січня 2009 р.

Національна економіка: навч. посібник / за заг. ред.
НЗ5 В. П. Решетило; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2009
– 386 с.

ISBN 978-966-695-175-8

У навчальному посібнику розглянуто теоретичні основи, закономірності й еволюційні етапи розвитку національної економіки, їх аналіз в різних економічних теоріях і школах. Розкриваються основні проблеми функціонування національної економіки України, стратегія розвитку держави в ракурсі виходу з кризи й обрання перспективної моделі розвитку. Аналізуються структурні перетворення національної економіки, механізми реалізації державної політики та її складові. До кожної теми додається навчальний тренінг, що включає основні терміни, контрольні запитання, тести.

Рекомендовано для студентів економічних спеціальностей усіх форм навчання, а також магістрів, аспірантів, викладачів, науковців.

УДК 330.5(075)
ББК 65.01я73

ISBN 978-966-695-175-8

© Решетило В. П. і колектив авторів, 2009
© Харків, ХНАМГ, 2009

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ	8
1.1. Поняття національної економіки як результату економічної діяльності	8
1.2. Предмет і метод науки «національна економіка» та її співвідношення з іншими економічними науками	12
1.3. Основні етапи розвитку національної економіки України	17
1.4. Особливості та ключові завдання сучасного етапу розвитку української національної економіки	26
1.5. Основні показники рівня розвитку національної економіки	29
Навчальний тренінг	33
Розділ 2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ І ОСНОВНІ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	37
2.1. Поняття національної економіки в економічних теоріях і школах	37
2.2. Основні моделі національних економічних систем	47
2.3. Поняття перехідної економіки. Особливості моделі розвитку національної економіки України	52
Навчальний тренінг	58
Розділ 3. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	62
3.1. Структуризація національної економіки в регіональному просторі й фактори, що впливають на розміщення економічних одиниць	62
3.2. Системний підхід до оцінки положення регіону в рейтингу національної економіки	76
3.3. Напрями підвищення ефективності регіональної політики	84
Навчальний тренінг	96
Розділ 4. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ Й СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ	100
4.1. Суспільний добробут: сутність і чинники. Соціальний вибір і функції добробуту	100
4.2. Економічні теорії суспільного добробуту й соціально-ринкової економіки	108
4.3. Соціально-економічні показники вимірювання соціальної нерівності	116
4.4. Формування соціально-ринкової економіки в Україні й ключові напрямки соціальної політики	122
Навчальний тренінг	133
Розділ 5. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	136
5.1. Сутність і структура економічного потенціалу національної економіки	136
5.2. Трудовий потенціал та його чинники. Оцінка цінності людини для національної економіки	138

5.3. Природно-ресурсний потенціал	145
5.4. Виробничий і науково-технічний потенціал	153
Навчальний тренінг	160
Розділ 6. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	163
6.1. Інститути та їх функції в економіці. Базисні інститути національної економіки	163
6.2. Інституціональна трансформація перехідної економіки й становлення інституту приватної власності	168
6.3. Становлення інституту конкуренції в перехідних системах	174
6.4. Становлення інститутів підприємництва та контрактного права в транзитивних національних економіках	177
Навчальний тренінг	179
Розділ 7. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ	183
7.1. Інфраструктура: сутність та роль у механізмі функціонування національного ринку	183
7.2. Характеристика основних елементів інфраструктури ринку	185
Навчальний тренінг	213
Розділ 8. ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ	216
8.1. Державність та державний суверенітет в розвитку національної економіки	216
8.2. Державне регулювання як головна функція державного управління економікою, його форми та методи.	220
8.3. Сутність, характерні риси, принципи побудови та завдання системи державного управління	225
8.4. Система органів державного управління національною економікою та її функції	228
Навчальний тренінг	234
Розділ 9. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЙОГО СТРУКТУРА	238
9.1. Господарський комплекс національної економіки: основи формування та особливості структури.	238
9.2. Промисловий комплекс та його особливості в Україні.	242
9.3. Будівельний комплекс та його особливості в Україні	252
9.4. Транспортний комплекс та зв'язок.	255
9.5. Аграрний комплекс національної економіки.	259
9.6. Соціальний комплекс України та його інфраструктура.	264
Навчальний тренінг	268

Розділ 10. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	272
10.1. Структура національної економіки: сутність та основні види	272
10.2. Проблеми та перспективи структурних перетворень в галузях національної економіки України	278
10.3. Поняття, цілі та основні напрямки структурної перебудови національної економіки	285
10.4. Потенціал конкурентоспроможності національної економіки України	291
Навчальний тренінг	299
Розділ 11. ПРОГРАМУВАННЯ І ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	303
11.1. Програмування та види державних програм національної економіки	303
11.2. Прогноз та прогнозування національної економіки	311
11.3. Методи та принципи прогнозування національної економіки	315
Навчальний тренінг	321
Розділ 12. ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ	324
12.1. Сутність, теорії та моделі економічного зростання національної економік.	324
12.2. Фактори та джерела економічного зростання	329
12.3. Стратегічні моделі економічного розвитку країн з транзитивною економікою	334
Навчальний тренінг	343
Розділ 13. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО	346
13.1. Відкритість національної економіки і конвертованість моделей національних економічних систем	346
13.2. Принципи інтеграції національної економіки у світову економічну систему	349
13.3. СОТ як інституціональна основа інтеграції у світову економічну систему	355
13.4. Інституціональні аспекти участі національної економіки у міжнародних валютно-фінансових відносинах та формування безпеки національної економіки	359
Навчальний тренінг	363
Рекомендована література	367
Основна	367
Додаткова	369
Глосарій термінів	372

ПЕРЕДМОВА

Курс «Національна економіка» є нормативною дисципліною, рекомендованою МОН України для студентів напряму «Економіка і підприємництво». *Мета* курсу – ознайомити студентів із закономірностями і особливостями функціонування національної економіки порівняно з економіками інших країн, навчити їх об'єктивному аналізу стану української економіки. *Предметом* дослідження дисципліни «Національна економіка» є сукупність ресурсних, економічних, інституціональних та соціальних чинників, що визначають відмінні риси національної економіки й специфіку її функціонування. *Національна економіка* вивчає економіку певної країни, що має ознаки економічної системи й власні особливості й принципи розвитку, що проявляються в таких формах, як економічний потенціал, структура господарського комплексу та галузей господарства, внутрішні чинники соціально-економічного розвитку, державне регулювання, особливості програмування та прогнозування соціально-економічних процесів.

Після вивчення курсу *студенти повинні знати*: особливості української економіки порівняно з іншими моделями економічних систем; основні риси української системи управління економікою та особливості національної економічної політики; етапи розвитку української економіки; методи об'єктивного аналізу стану національної економіки; стан і перспективи розвитку трансформаційної економіки України; визначати місце України в світовому господарстві і знаходити методи подолання її економічного відставання.

Курс національної економіки *базується на вивченні* студентами економічної історії та історії економічних учень, мікроекономіки та макроекономіки, державного регулювання економіки, політології, права, історії України. Отримані знання дуже важливі в становленні сучасного економічного мислення майбутніх фахівців, розумінні ними стратегії економічного розвитку України, пояснення процесів, що в ній відбуваються. Важливе значення на

сьогодні набувають проблеми конкурентоспроможності національної економіки і інтеграції країни в світову економічну систему.

Призначення цього навчального посібника – допомогти студентам у вивченні курсу «Національна економіка». У посібнику розкривається поняття національної економіки, розглядаються інституціональні проблеми формування нового економічного, політичного і соціального порядку. Посібник знайомить студентів з навчальною програмою дисципліни, містить відповідний теоретичний матеріал, що системно розкриває окремі теми. До кожної теми рекомендовані контрольні запитання, практичні й тестові завдання для самоконтролю рівня засвоєння матеріалу, список літератури.

Навчальний посібник розроблений колективом викладачів кафедри економічної теорії Харківської національної академії міського господарства. Авторами окремих глав є: проф., д.е.н. Решетило В.П. - передмова, розділ 1 (у співавторстві), Пиж Н.С. - розділ 1 (у співавторстві), к.е.н. Можайкіна Н.В. - розділ 2, к.е.н. Москвіна А.О. - розділ 3, доц., к.е.н. Островський І.А. - розділ 4, Федотова Ю.В. - розділ 5, Наумов М.С. - розділ 6, Тимофієва С.Б. - розділ 7, Володіна І.М. - розділ 8, доц., к.е.н. Стадник Г.В. - розділ 9 (у співавторстві), Тимофієва С.Б. - розділ 9 (у співавторстві), доц., к.е.н. Чуприн К.С. - розділ 10, Шекшуєв О.А. - розділ 11, Штефан С.І. - розділ 12, доц., к.е.н. Єгорова О.Ю. - розділ 13. Загальна редакція навчального посібника і підготовка його до друку - Решетило В.П.

Розділ 1. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

1.1. Поняття національної економіки як результату економічної діяльності.

1.2. Предмет і метод науки «національна економіка» та її співвідношення з іншими економічними науками.

1.3. Основні етапи розвитку національної економіки України.

1.4. Особливості й ключові завдання сучасного етапу розвитку української національної економіки.

1.5. Основні показники рівня розвитку національної економіки.

Навчальний тренінг

1.1. ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ЯК РЕЗУЛЬТАТУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Поняття «національна економіка» досить багатозначне, оскільки це перш за все певний підсумок багатовікового розвитку народногосподарського комплексу країни. У терміна «національна економіка» є декілька значень:

- національна економіка як продукт історичного розвитку певного суспільства, як результат економічної діяльності багатьох поколінь населення країни;

- національна економіка як сучасна складна господарська система, як сукупність всіх галузей і регіонів, поєднаних в єдиний цілісний організм багатосторонніми економічними зв'язками;

- національна економіка як наукова дисципліна.

Національна економіка як цілісний складний організм характеризується наступними ознаками:

1. Загальним економічним простором з єдиним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальною грошово-кредитною і фінансовою системами;

2. Наявністю тісних зв'язків між господарюючими суб'єктами з загальним відтворювальним комплексом;

3. Територіальною визначеністю з єдиним адміністративно - економічним

центром, що виконує регулюючу та координаційну роль;

4. Нерозривністю процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, послуг і духовних цінностей;

5. Наявністю підприємств різних форм власності та активною взаємодією між ними.

Національна економіка як єдина цілісна економічна система країни склалась не відразу, а лише при певному рівні розвитку продуктивних сил, коли на основі поглиблення суспільного поділу праці починається інтенсивний обмін між окремими учасниками суспільного відтворення, що і перетворює країну в єдину господарчу систему. Таким чином, національна економіка виникає і розвивається як результат економічної діяльності при існуванні декількох *основних умов*:

1. Взаємозалежність і активна взаємодія економічних суб'єктів – індивідів, домогосподарств, виробників і держави у процесі економічної діяльності;

2. Наявність верховної влади, якій підпорядковуються всі суб'єкти економічної діяльності;

3. Духовна і ментальна єдність, паралелізм у поведінкових установках всього населення, однорідність реакцій, що надає національному економічному співтовариству певну цілісність.

Рівень розвитку національної економіки визначає її положення у світовій економічній системі і оцінюється ступенем використання національного багатства для забезпечення високого рівня якості життя населення, національної безпеки і конкурентоспроможності країни.

Отже як явище соціально-економічної реальності **національна економіка** - це єдина економічна система суспільства, в якій стабільними, динамічними, повторюваними й стійкими взаємозв'язками поєднані умови та фактори виробництва, його результати; це сукупність економічних агентів і економічних відносин, інститути, традиції, принципи та механізми господарювання, що у своїй взаємодії формують єдиний господарський механізм нації.

Сучасна національна економіка більшості держав - це модель економіки, що базується на закономірностях *змішаної* соціально-економічної системи і одночасно включає *національні особливості* її функціонування.

Особливістю сучасного світу є становлення принципово нового типу організації суспільства. Його прийнято називати *змішаною економічною системою*, що являє собою якісно новий тип суспільства, що органічно поєднує різні форми власності, кожна з яких не є найкращою, а знаходить свою нішу у функціонуванні економіки. У змішаному суспільстві функціонують досить різноманітні форми й методи господарювання, що відображають всю сукупність факторів національної економіки, існують різні структури громадянського суспільства, різко зростає значення людського фактора прогресу суспільства.

Національні особливості проявляються в економічному потенціалі даної країни, особливостях прояву господарського механізму регулювання та координації, галузевій системі організації та господарських комплексах економіки певної країни, державному устрої, особливостях національної економічної політики, традиціях, внутрішніх чинниках розвитку, особливостях забезпечення економічної безпеки держави, місця і ролі економіки в системі світового господарства, рівні продуктивних сил суспільства, культури, техніки і технології, що направлена на формування постіндустріального суспільства.

Інтенсивне формування національних економік починається з епохи промислової революції, на основі якої виникає масове виробництво з властивою йому глибокою спеціалізацією і кооперацією. Саме ці процеси зробили взаємозалежними один від одного підприємства різних галузей економіки, різні регіони країни, що і привело до формування феномену «національна економіка». Однак як наукова дисципліна в систематизованому вигляді національна економіка виникає лише в XX столітті, коли створюється можливість проаналізувати соціально-економічний розвиток країни на фундаментальному статистичному матеріалі.

Оскільки національна економіка є складною системою, єдиним складним

господарським організмом, то її **основними ознаками** є:

1. *Прямі й зворотні зв'язки між елементами соціально-економічної системи* - виникають на основі взаємодії ринків ресурсів, товарів та послуг, а також суб'єктів соціально-економічної системи і основних секторів економіки;

2. *Ієрархічність структури національної економіки* – мікроекономічний рівень (економіка домогосподарств, фірм та підприємств), мезоекономічний рівень (галузі економіки), макроекономічний рівень (господарський комплекс країни в цілому, тобто загальні економічні процеси на рівні всього суспільства);

3. *Керованість* – як результат саморегульованості ринкової економіки та опосередкованого втручання в економіку держави. Суспільство делегує державі повноваження щодо правового та інституційного оформлення економічних відносин, і кожен елемент та підсистема національної економіки повинен дотримуватись їх (владний примус);

4. *Динамічність* – саморозвиток національної економіки як результат її становлення як складної відкритої нерівноважної системи, що перебуває у постійному саморусі. В сучасних умовах поряд з класичними факторами розвитку економіки зародились нові чинники: знання, наука, інформація, швидкий розвиток високих технологій, інформаційних систем, збільшення рівня високотехнологічного, наукомісткого та якісного розвитку національних економік;

5. *Цілісність* - забезпечується наявністю стійких постійно повторюваних економічних відносин виробництва, обміну, споживання та розподілу, тобто тісних взаємозв'язків між галузями, сферами і господарськими комплексами національної економіки;

6. *Відкритість* – сучасна національна економіка – це відкрита система, що розвивається в рамках світової економіки. В умовах глобалізації всі країни знаходяться в пошуку своєї моделі розвитку, що відповідає їх потенціалу, забезпечує стале економічне зростання і конкурентоспроможність на світовому ринку. Це потребує активізації національних конкурентних переваг, розробки

специфічних протидії міжнародній конкуренції, що все більше посилюється.

Національна економічна система і виступає об'єктом вивчення такої наукової дисципліни, як національна економіка.

1.2. ПРЕДМЕТ І МЕТОД НАУКИ «НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА» ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ ЕКОНОМІЧНИМИ НАУКАМИ

Предметом вивчення дисципліни "національна економіка" є вся сукупність продуктивних сил, економічних відносин, соціокультурних, політичних, морально-етичних традицій і цінностей ведення господарської діяльності, що встановились у певній державі і впливають на особливості її економічного розвитку.

Національна економіка становить собою комплексне систематизоване вчення про закономірності становлення та функціонування господарської системи певного суспільства, а також теоретичні й методологічні підходи щодо розробки державної політики з питань подальшого розвитку національної господарської системи.

З такого визначення випливає, що національна економіка і як галузь знань, і як навчальна дисципліна, і як явище соціально-економічної реальності відбиває *особливості економічного розвитку даної країни у поєднанні з загальноцивілізаційними тенденціями соціально-економічного розвитку* і, відповідно, в ній співвідносяться загальне та особливе як діалектичні основи розвитку будь-якого явища суспільної життєдіяльності.

Співвідношення таких двох понять, як *національна економіка* і *теорія національної економіки* полягає також в тому, що якщо **національна економіка** представляється у вигляді просторово визначеної і національно специфічної організації економічного життя, то **теорія національної економіки** досліджує:

- економічний потенціал країни, його розміщення, національний ринок, місце країни у світовій економіці;
- специфіку прояву загальних економічних причинно-наслідкових зв'язків, таких як зростання продуктивності праці і зниження трудомісткості

виробів; підвищення частки заощаджень у міру зростання доходів; різний вплив експорту й імпорту на економічне зростання певної країни;

- ступінь і форми державного втручання в економіку, створення національного економічного порядку;

- традиції і національну психологію, відповідальні за поведінкову реакцію членів суспільства;

- особливості вирішення соціальних проблем – напрямок, що є предметом першорядної важливості, в якому акумулюються всі специфічні національні риси.

Відзначені вище напрями в той же час виступають як певні кроки, необхідні для зведення чи перебудови національної економічної моделі.

Курс "Національна економіка" відображає наукові підходи до визначення *стратегії соціально-економічного розвитку країни*, виходячи з її конкурентних переваг та наявних недоліків. Кожна країна намагається вирішити в конкретно-історичному періоді, як посилити свої конкурентні переваги і як подолати недоліки в розвитку національної економіки. Ефективна національна стратегія і політика будується на основі визначення наявного економічного потенціалу країни і знаходження шляхів його примноження.

Національна економіка входить до *блоку конкретно-економічних наук*. Вона розглядає ті ж проблеми, враховуючи специфіку господарського життя окремо взятої країни у динаміці її історичного, економічного, соціокультурного розвитку та в діалектичній єдності загальнонаукової теорії і реальних процесів її прояву чи відхилення від неї. Але на відміну від таких дисциплін, як політична економія, мікро- та макроекономіка, *«національна економіка»* показує, яким чином потрібно поєднувати суто теоретичні підходи з реальними процесами функціонування конкретної економіки конкретної країни. Отже взаємозв'язок складових частин загальної економічної науки, що вивчає національну економіку, можна представити схемою (рис. 1.1). Пошук шляхів розвитку національної економіки можливий лише на основі вивчення *одиночного, особливого і загального в господарському розвитку*. Розробка

національної економічної стратегії може стати дієвою, якщо вона враховує *загальні* процеси, що відбуваються в економіках одного типу, і в той же час враховує *особливості* національної моделі, специфіку соціально-економічного розвитку країни. При цьому важливо дослідити особливі способи реалізації загальних закономірностей, враховуючи індивідуальні риси кожної країни. З таких позицій ефективна національна стратегія повинна враховувати *специфіку формування інститутів і мотивацій людини і функціонуючих суб'єктів господарювання*.

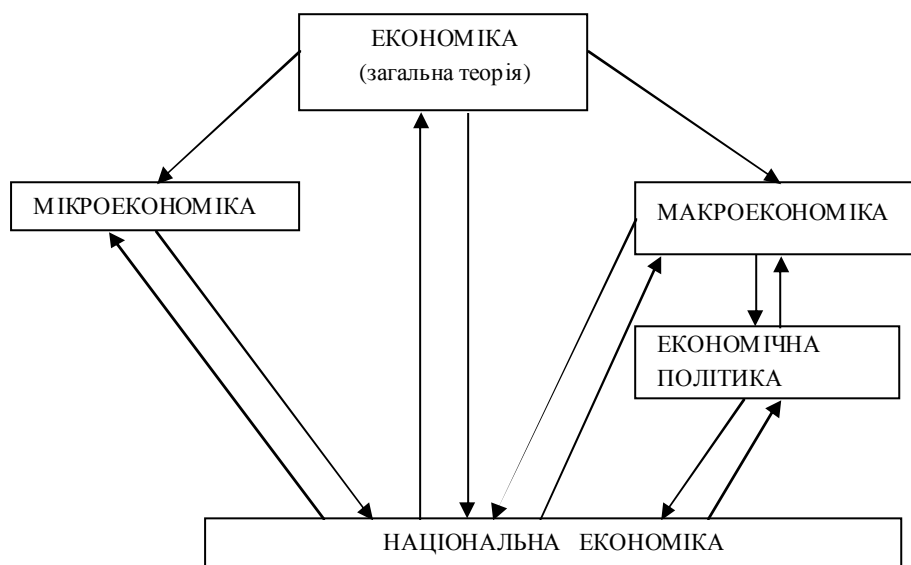

Рис. 1.1 – Співвідношення різних складових економічної науки

Кожна соціально-економічна система відтворює відповідні інститути: економічні, соціальні, політичні, культурні, які здійснюють визначний вплив на її розвиток. У той же час не слід забувати, що саме мотивація прокладає дорогу реальним господарським процесам.

Курс «Національної економіки» *спирається на здобутки світової економічної науки*, погляди вчених різних напрямів економічної думки й різних економічних шкіл. Це стосується перш за все класичної, історичної, неокласичної, кейнсіанської та інституціональної теорії. Звичайно, що основні напрями сучасної економічної думки, а також роботи відомих українських вчених також мають велике значення в дослідженні національної економіки.

Оскільки національна економіка складається з політичної, соціальної та економічної підсистем, то на результати функціонування господарського комплексу держави впливають не тільки суто економічні, а й політичні, морально-етичні, культурні, психологічні та інші фактори. Саме тому *національна економіка як наукова дисципліна не є відособленою від цілого ряду соціальних наук*: психології, філософії, соціології, політології, етнографії, демографії, історії і активно використовує їх понятійний апарат для пояснення соціально-економічних процесів і явищ, що протікають в державі.

Національна економіка відображає загальні підходи до визначення стратегічних напрямків сталого розвитку держави, досліджує конкретні особливості, недоліки й переваги її економічного стану, а з урахуванням інтеграційних та глобалізаційних процесів - також можливості й місце національної економіки у структурі світогосподарських зв'язків.

Будь-яка держава прагне вирішувати питання власної економічної незалежності та стабільного економічного розвитку. Саме їх торкається національна економіка як наукова дисципліна та навчальний курс. Вона системно, враховуючи конкретно-історичні особливості розвитку, досліджує господарську систему суспільства: організаційно-функціональні, економіко-географічні фактори формування та функціонування господарського комплексу держави, визначає особливості економічного потенціалу національної економіки, чинники її економічного розвитку й механізми управління і регулювання економіки, а також можливості дослідження її реального та можливого (бажаного) стану. З урахуванням усіх вказаних особливостей розвитку національної економіки курс "Національна економіка" *торкається проблем входження економіки певної країни у систему світогосподарських зв'язків та створення умов її економічної безпеки в умовах глобалізації світового ринку.*

Національна економіка тісно пов'язана з економічною політикою та стратегією держави. Так, якщо перша покликана проаналізувати, прослідкувати та систематизувати знання про тенденції, особливості й пріоритети

розвитку господарської системи країни, то остання являє собою цілеспрямовану систему заходів держави у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Економічна політика має за наукову основу "національну економіку" і покликана відображати інтереси суспільства, всіх його соціальних груп і направлена на укріплення національної економіки як явища соціально-економічної реальності.

Методологічні основи вивчення національної економіки базуються на загальних для всіх економічних дисциплін методах, принципах та підходах. Це – вивчення національної економіки на основі діалектики, системного, комплексного, історичного та інших підходів до неї як цілісної системи, єдності одиничного, особливого і загального, виявлення загальних закономірностей і індивідуальних рис економіки кожної країни, основних історичних етапів її еволюції

Методологія дослідження національної економіки як складної відкритої динамічної системи спирається також на *еволюційний підхід* в дослідженні господарських механізмів, оскільки їх специфіка багато в чому визначається певним етапом розвитку народного господарства кожної країни. У той же час, оскільки національна економіка як науковий напрям має на меті дослідження національного господарського механізму, а також вироблення на його основі рекомендацій для органів державної влади, суб'єктів економіки з метою його раціоналізації і оптимізації, забезпечення сталого економічного зростання, то вона *активно використовує у своєму арсеналі методи математичного моделювання, соціально-економічного прогнозування, комп'ютерної обробки даних та побудови складних імітаційних моделей, статистичні і аналітичні методи та моделі.*

У сучасному економічному аналізі широко використовується *цивілізаційний підхід* до формування різних типів національних економік, виходячи з їх соціокультурних відмінностей. Найчастіше розрізняють східний, західний і африканський типи цивілізації. Цивілізаційний підхід дуже важливий для пошуку особливостей національного розвитку, можливостей його

багатоваріантності.

Курс "національна економіка" розглядає свій предмет через призму економічного розвитку економічної системи України з позицій виділення загальних тенденцій еволюції економічних систем та особливостей власне вітчизняної практики господарювання. Цей курс може слугувати основою для формування стратегії національного збалансованого та стійкого соціально-економічного розвитку з урахуванням особливостей вітчизняного ринку, легітимності взаємовідносин між ринком і державою, економічного устрою, історичних, соціальних та геополітичних особливостей українського суспільства, наявного економічного потенціалу, темпів і пропорцій відтворення, інституційних засад економічного буття тощо.

1.3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Національна економіка вивчає конкретно-історичний і соціально-економічний розвиток окремої країни. Історичне минуле має важливе значення для розуміння сучасного розвитку країни. Тому вивчення національної економіки України на сучасному етапі потребує знання історичних особливостей та факторів її розвитку в минулому.

Стадія виникнення національної економіки України бере свій початок з часів Київської Русі (феодалний лад). Саме в цей період йде активне формування української нації з її характерними ознаками й способами економічного буття. Руські князі значну увагу приділяли формуванню єдиної національної господарської системи держави. Але з розпадом Київської Русі, з кінця XI ст. розпочинається період занепаду національної господарської системи Русі, що було викликано міжусобними війнами за політичну та економічну владу в державі. Міжусобна боротьба зробила Київську Русь вразливою і призвела до того, що українські землі майже до кінця XX ст. перебували у колоніальній залежності від інших держав.

На початку XX ст. починається новий етап в розвитку національної

економіки України. Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, замерли величезні чорноморські порти, заводи і фабрики збільшували воєнні замовлення і скорочували виробництво предметів широкого вжитку. Металургійна промисловість України йшла до занепаду й розрухи; після деякого пожвавлення занепада кам'яновугільна промисловість Донбасу. Зазнало великої розрухи сільське господарство. Внаслідок руйнувань, заподіяних транспортному господарству, скорочувались обсяги перевезень. Нестерпна інфляція та зростання державної заборгованості зробили ще важчим становище широких верств населення.

Складний і суперечливий етап економічної історії України ознаменувала національно-демократична революція 1917-1919 рр. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили **Центральну Раду (ЦР)**, що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії. Але ЦР не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економіку. Тільки після прийняття Третього універсалу і створення **Української Народної Республіки (УНР)**, тобто через кілька місяців Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце в Третьому універсалі відведено вирішенню аграрних питань. Оголошувалося скасування приватної власності на "землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні". Ці землі мали перейти в руки трудящих селян без викупу. У **Третьому універсалі** також декларувалась необхідність "кращого упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці". Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня. Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації цієї програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського в українській національно-демократичній революції розпочався новий етап. Засуджуючи діяльність "соціалістичної Центральної влади" він виступив за відновлення

приватної власності й свободи підприємництва. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. На виробництві обмежувалася свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики і т.ін. Внаслідок такої політики влітку і восени 1918р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації "держави Павла Скоропадського".

У грудні 1918 р. Гетьманат був повалений Директорією. Її економічний курс не відзначався послідовністю, особливо на початку діяльності. Одним із перших своїх заходів **Директорія** оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір встановити в Україні національний варіант радянської влади, прагнучим самим вибити з рук більшовиків один з найважливіших пропагандистських козирів.

У результаті збройного повстання, що відбулося на початку листопада 1918 р. відкрилася нова сторінка історії Східної Галичини. Була повалена влада Австро-Угорської монархії і проголошена **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Законодавчим органом ЗУНР, а потім ЗОУРН стала Українська Народна Рада. В її програмній декларації від 5.11.1918 р. проголошувалося народовладдя, основи економічної політики республіки, гарантувалися права і свободи громадян, їх національна та соціальна рівність. Було проведено земельну реформу. В її основі лежав принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні землі, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські й церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевищували певну дозволenu норму площі. Наділення землею передбачалося почати одразу після закінчення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва ЗУНР були перекреслені військовими невдачами Радянської Росії на полях битви першої світової війни. Непослідовність і нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки

національної революції і втрати державності.

Наступним етапом в розвитку національної економіки України став *"воєнний комунізм"* і нова економічна політика. У кінці 1918 – на початку 1919 р. значна частина України була більшовицькою. Навесні 1919 р. на території УРСР було введено жорстку економічну політику "воєнного комунізму". Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів та товарів. Під партійний контроль було взято фінанси. Фінансове господарство України було підпорядковане фінорганам Росії. Відбувалося одержавлення промисловості.

Катастрофічне становище в економіці, до якого привела політика «воєнного комунізму», призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання. У 1921 р. уряд змушений був визнати повний провал політики "воєнного комунізму" і перейти до **нової економічної політики (НЕП)**, що стало новим етапом в розвитку національної економіки. Основні складові НЕПу: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денаціоналізація середніх і дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарського розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій (передача на певних умовах і на певний строк права експлуатації окремих державних об'єктів); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; зміна продрозверстки продподатком. За собою уряд залишав контроль за важкою промисловістю, банками, транспортом і зовнішньою торгівлею.

У сільському господарстві передбачалася система заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір податку визначався напередодні посівної і був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати

надлишок продукції на ринку, організовуватися в кооперативи, а також орендувати землю і використовувати найману працю.

У промисловості НЕП передбачав повернення дрібних і середніх підприємств їхнім власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій і спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, відкривалися ярмарки. У 1922–1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси й ощадний банк. НЕП сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалась єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств. В умовах НЕПу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставали галузі важкої промисловості, транспорт і зв'язок, які були під контролем держави. Ставала очевидною невідповідність між ідеологією більшовиків і їхньою повсякденною практикою.

У кінці 20-х років НЕП було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. На початку 1928 р. почали застосовуватись командно - адміністративні заходи керівництва, економіка перейшла до етапу **індустріалізації та колективізації УРСР**. Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої

торгівлі та ін.

На відміну від розвинутих країн світу індустріалізація в СРСР здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для промисловості. Визнаючи, що в Україні утвердився тоталітарний режим і вона була позбавлена навіть залишків національної економіки, все ж слід зазначити, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 році у 7 разів перевищував показник 1913 року. Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не мало змоги здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період.

Але західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним додатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили для іноземних країн. Після розпаду Австро-Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинутих країн Європи. Продуктивні сили Галичини розвивалися відповідно до інтересів польської економіки (85% підприємств були дрібними, понад 80% населення краю займалися сільськогосподарським виробництвом).

Таким чином, у міжвоєнний період Україна залишалася територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалася за принципами, що мало узгоджувалися з інтересами українського народу.

Важливий вплив на розвиток української економіки здійснила Друга світова війна і післявоєнна відбудова економіки. Початок Другої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни. Західноукраїнські землі (Східна Галичина і Західна Волинь в 1939 р., Північна Буковина й Південна Бессарабія в 1940 р.) були приєднані до Радянської України і СРСР в цілому. Це привело до важливих економічних змін. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства. Водночас радянська влада асигнувала значні

кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі Сходу країни направляли ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливу увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості. На початок Великої Вітчизняної війни 1941 р. в Західній Україні фактично було ліквідоване безробіття.

У результаті Другої світової війни Україна зазнала більше руйнувань, аніж будь-яка інша європейська країна. На руїни були перетворені 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишились без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, що становили 8 млн. чол. (військові – 2,5 млн., цивільні – 5,5 млн.). Загальні демографічні втрати, які включають убитих в боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становлять 14,5 млн. чол.

Відбудова зруйнованого господарства відбувалася в надзвичайно складних умовах. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставали харчова й легка промисловість. До травня 1945 р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей. Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. У цілому в 1950 р. промислове виробництво в західних областях становило 10% загальноукраїнського (проти 3% у 1940 р.). Але поряд з вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

На етапі соціально-економічного розвитку України у **50-х – 60-х роках** значну увагу було приділено реорганізації управління промисловістю. Щоб

зменшити витрати централізованого виробництва, з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Тисячі підприємств, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок наповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пілососами, холодильниками, велосипедами та іншими товарами вітчизняного виробництва, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці самі показники за період 1965–1985 рр.

Проте реформи мали половинчастий характер. У той час як промислово розвинуті країни світу розгортали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз "переганяв" їх за видобутком сировини. У жовтні 1964 р. в СРСР до влади прийшло нове керівництво, яке очолив Л.Брежнєв. Воно почало з економічної реформи, яку часто називають "Косигінською реформою", що передбачала: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора. Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватись. Наступили роки застою. До середини 70-х років XX ст. радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину "загальносоюзного народногосподарського комплексу", стала заложницею економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепали через брак нових технологій, ставали

нерентабельними.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (ВПК). В середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На військову промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки обумовили її деформований, нераціональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний **занепад на початку 80-х років**. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Погіршувалась ситуація в сільському господарстві. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки; хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього не змінювався на краще і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

У **другій половині 80-х років** криза в економіці ще більше поглибилась. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому ринку. Почався період, що увійшов в історію під назвою **"перебудови"**. Висунута програма перетворень в економіці передбачала "прискорення соціально-економічного прогресу" країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Але спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної

ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були: подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення. У держсекторі розвивалась бартерна економіка, а в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, *питома вага важкої промисловості становила більше 70%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу, 95% продукції виробляли підприємства союзного підпорядкування.* Залежність України від центру була закріплена і в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми і, як наслідок, призвели до формування масового незалежного національного руху. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР проголосила **Акт незалежності України.**

1.4. ОСОБЛИВОСТІ Й КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Сучасна українська економіка останнім часом проходить дуже складний шлях. Однією з основних причин цієї складності є політична нестабільність у країні, часта зміна урядів, а відповідно напрямків розвитку, методів управління ринком. Негативний вплив на економічний розвиток здійснює і світова фінансова криза.

Після здобуття незалежності перед Україною постала проблема формування та розвитку власної господарської системи:

1. *Реформувати відносини власності* на основі процесів приватизації та роздержавлення. Обсяги промислового виробництва підприємств недержавного сектора зросли з 18,2% у 1992 р. до більш ніж 82% у 2008 р. І ця тенденція

зберігається протягом останніх років.

2. Створити умови для розвитку всіх форм та видів *підприємницької діяльності*. Але й на сьогоднішній день актуальними залишаються питання підтримки й розвитку малого і середнього бізнесу, загальноцивілізаційного та інституційного розвитку великого капіталу, ефективного державного управління і регулювання соціально-економічними процесами в Україні.

3. *Становлення ринку капіталів в Україні*. Це процес формування однієї з головних конструкцій ринкової економіки. Він характеризується нагромадженням насамперед грошових активів, матеріальних цінностей і, у подальшому, зростанням ролі людського та інформаційного ресурсів для забезпечення процесів інтенсивного суспільного відтворення.

4. Створення умов і механізму *первісного нагромадження капіталу*. Економіка України має вкрай низький рівень капіталізації, що можна пояснити не тільки відсутністю сильного фінансового ринку, а й тим, що суспільне багатство не є капіталізованим, воно не має ринкової вартості. Капітал вітчизняних компаній і фінансових установ досить часто є або переоціненим, або недооціненим, крім того, вітчизняні фірми скептично ставляться до інституту довіри, що є одним з головних якісних їх характеристик поряд з фінансовими показниками.

5. Важливим завданням реформ стало створення *дворівневої банківської системи*. У 1991 р. був створений Національний банк України і прийнятий закон про банки та банківську діяльність. З 2001 року розпочинається процес підвищення ефективності грошово-кредитної та фінансової систем, а також забезпечення загальноекономічного зростання.

6. *Зміна ролі держави в господарській системі України*. Державне управління стало переходити на принципи функціонального, ситуаційного управління, індикативного планування, поєднання економічних механізмів управління з адміністративними, була збільшена роль місцевих органів самоврядування і суб'єктів господарювання.

7. Важливими напрямками економічних реформ в Україні стало також

необхідність сформувати структуру економіки за галузями, народногосподарськими комплексами, сферами виробництва та обслуговування, оскільки після розпаду СРСР економіка України не становила цілісного комплексу (до 1991 р. в Україні вироблялось лише 20% кінцевого продукту); переформувати управлінські і регулятивні органи, що відповідають за розвиток економічної системи суспільства; створити сприятливі умови для формування ринкової інфраструктури, структури ринків відповідно до нових закономірностей функціонування економіки; визначити стратегічні напрямки руху національної економіки - модель економічного розвитку; відповідно до стратегії економічного розвитку сформувати інституційну базу економічних реформ; створити умови для переходу національної економіки від системи закритого до системи відкритого типу.

8. Важливого значення набуває *міжнародна економічна парадигма розвитку України*. За роки незалежності національна господарська система досягла окремих успіхів у розширенні міжнародних економічних зв'язків. Проте основним пріоритетом зовнішньоекономічного розвитку національної економіки України залишається членство в ЄС.

Підводячи підсумки перших років незалежного соціально-економічного розвитку України та перших реформ, слід зазначити наступне:

1. Перший етап ліберальних реформ 1991–1999 рр. показав, що суспільство заплатило за них досить високу ціну: відбувся різкий спад економіки (майже на 60%), посилилась інфляція (набула форми гіперінфляції), різко зменшився рівень життя населення, розірвались історичні зв'язки України з іншими країнами СРСР.

2. Приватизація і лібералізація економіки призвели не тільки до формування ринкової економіки, але й до виникнення тіньової та кримінальної економіки, боротьба з якою є однією з найважливіших проблем сучасного розвитку України.

3. Економічне зростання 2000-х років пов'язане в основному з кількісним зростанням виробничого потенціалу, тоді як сучасний розвиток потребує

якісного зростання на основі сучасних наукоємних технологій.

4. Національна економіка України розвивається не ізольовано, а в межах світового господарства, тому найважливішим показником розвитку економіки країни є її конкурентоспроможність.

Перед Українською державою сьогодні стоять дуже складні завдання в соціально-економічній сфері. Від того, як вони будуть розв'язані, залежить наше майбутнє в умовах постіндустріальної цивілізації.

1.5. ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РІВНЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Для вимірювання рівня обсягу національного виробництва використовують наступні показники: валовий внутрішній продукт (ВВП); валовий національний продукт (ВНП); чистий валовий продукт (ЧВП); національний дохід (НД); особистий дохід (ОД); дохід в розпорядженні (ДР).

Слід зазначити, що протягом майже сімдесятих років у колишньому Радянському Союзі розвивалась і використовувалась система показників, яка мала назву Баланс народного господарства (БНГ). Характерною особливістю цієї системи був розподіл суспільного виробництва на дві нерівнозначні сфери: *матеріальне виробництво і нематеріальна сфера*. Відповідно до цієї концепції сукупний суспільний продукт (ССП) і національний дохід (НД) створювалися тільки виробничою сферою, а продукт, вироблений нематеріальними галузями економіки (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорона здоров'я, освіта, торгівля тощо) в розрахунок не брався.

У той же час у розвинених країнах світу поширена *система національних рахунків (СНР)*, уніфікована статистичною комісією ООН. ***Система національних рахунків*** - це система основних макроекономічних показників держави з урахуванням внеску у формування суспільного продукту усіх сфер суспільного виробництва. Щоб уникнути подвійного рахунку – ситуації, коли одна й та сама операція може бути врахована двічі, в СНР вирізняють такі поняття:

- *проміжна продукція* – це товари і послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки або для перепродажу;

- *кінцева продукція* – товари і послуги, що купуються з метою кінцевого споживання, не для подальшої переробки чи продажу;

- *додана вартість фірми* – вартість, що створена в процесі виробництва на даному підприємстві і охоплює реальний вклад підприємства у створення вартості конкретного продукту. Додана вартість не включає вартості проміжних товарів і послуг, що були придбані фірмою і використані в процесі виробництва.

Перехід України до сучасної системи національного рахівництва почався в 90-ті роки. Спочатку було введено відповідну систему макроекономічних показників на основі категорії *валового внутрішнього продукту (ВВП)*.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сукупність кінцевих продуктів, вироблених на території країни усіма підприємствами і домашніми господарствами, незалежно від їх національної та громадянської приналежності, що мають центр економічних інтересів на території даної країни, проводять виробничу діяльність і перебувають на її економічній території не менше року.

До ВВП при цьому не враховують: суто фінансові угоди (купівля-продаж акцій, облігацій); незавершене виробництво; перепродаж старих речей, які були у користуванні; трансфертні платежі (виплати по соціальному страхуванню, допомога з безробіття, стипендії тощо) і види діяльності, які неможливо точно прорахувати (робота домогосподарств, тіньові операції, бартер).

Валовий національний продукт (ВНП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік резидентами країни як на її території, так і за її межами (в інших країнах). ВНП вимірює вартість продукції, виробленої факторами виробництва, що знаходяться у власності громадян даної країни, у тому числі на території інших країн:

$$\text{ВНП} = \text{ВВП} + \text{чисті факторні доходи}$$

Чисті факторні доходи дорівнюють різниці між доходами, отриманими громадянами даної країни за межами країни, і доходами іноземців, отриманими

на території даної країни.

ВВП і ВВП мають як спільні риси, так і власні, притаманні кожному з вказаних показників особливості. Їх спільна особливість полягає у тому, що вони відображають кінцеві результати діяльності людей не тільки в матеріальному, але і в нематеріальному виробництві. Для України різниця між показниками ВВП і ВВП незначна й знаходиться в межах від одного до декількох відсотків.

З метою порівняння динаміки реальних обсягів виробництва у структурі національної економіки обчислюють номінальний (у поточних цінах) і реальний (у базових цінах) ВВП. Співвідношення між ними прийнято називати *дефлятором ВВП*. *Номінальний ВВП* – це обсяг виробництва, який вимірюється в поточних цінах, тобто в цінах, що існують на момент виробництва:

$$\text{Номінальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_1 * q_1 ,$$

де q_1 – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

p_1 – ціна i -го товару в поточному році.

Реальний ВВП – це обсяг виробництва, який вимірюється в базових цінах, тобто на величину цього показника впливає лише зміна обсягів виробництва.

$$\text{Реальний ВВП} = \sum_{i=1}^n p_0 * q_1 ,$$

де q_1 – обсяг виробництва i -го товару в поточному році;

p_0 – ціна i -го товару в базисному році.

Слід зазначити, що економічна криза 1991–1999 рр. призвела до падіння ВВП України на 59,8%. Особливо важким був 1994 р., коли рівень цін порівняно з 1991 р. зріс в 102 рази, а економіка країни виявилася на межі краху. У вересні 1996 р. в Україні була проведена грошова реформа. Її суть полягала у введенні національної валюти – гривні, виходячи з перерахунку 100 тис. карбованців на одну гривню. Проте лише в 2000 р. було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до економічного зростання, яке тривало до 2008 р.

Не менш важливе значення в СНР мають показники національного багатства (НБ), чистого валового продукту (ЧВП), національного доходу (НД), особистого доходу (ОД) й платіжного балансу країни (ПБ).

Національне багатство - це сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних й духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.

Станом на 2005 р. вартісна оцінка національного багатства України складала 9455869,2 млрд. грн.* Цей показник відображає загальний рівень розвитку національного господарства в його історичній динаміці. Національне багатство являє собою сукупні можливості суспільства в подальшому матеріальному та духовному розвитку. НБ містить такі складові:

1. Матеріальне багатство – (виробничі фонди (основні й оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні споруди, житлові будинки), особисте майно населення (за винятком товарів короткострокового використання), а також виробнича інфраструктура);

2. Нематеріальне багатство - усі людські здібності, рівень освіти й професіоналізму населення, досягнення у науці й техніці, культурі й спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий й культурний досвід суспільства;

3. Природне багатство - це пізнані природні ресурси: земля, вода, повітря, ліси, розвідані корисні копалини, кліматичні умови.

Природне багатство України включає величезні земельні ресурси і поклади корисних копалин, які переважно ще чекають на свою розробку і використання. До промислового освоєння залучено від 40 до 75 % розвіданих запасів основних видів корисних копалин. У надрах України знаходиться лише розвіданих мінеральних ресурсів більш як на 7,5 трлн. доларів. На території України знаходиться близько 20 % світових покладів марганцевих руд і близько

*Шумська С.С. Національне багатство: методологічні підходи та оцінка по Україні / Економічна теорія. – 2006. - №4. – С. 62 -76.

15 % залізних руд, а їх розвідані запаси становлять 33 трлн. тонн. З точки зору забезпечення своїх потреб в основних видах сировини і енергоносіїв Україна є цілком самодостатньою. Наше стратегічне завдання - раціональне використання землі і природних ресурсів.

До СНР відносять також показники чистого валового продукту (ЧВП) й національного доходу (НД).

ЧВП – це частина валового національного продукту, яка може бути використана суспільством.

ЧВП = ВВП – Амортизаційні відрахування (вартість відшкодованої частини засобів виробництва).

Національний дохід - визначається шляхом вилучення від суми чистого національного продукту непрямих податків.

$$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{непрямі податки.}$$

У структурі НД враховуються усі види заробітної плати, доходи від власності, рентні платежі, прибуток, тобто всі зароблені в державі прямі доходи.

Особистий дохід – утворюється в результаті відрахування з НД коштів на соціальне страхування, податку на прибуток корпорацій, у тому числі й на нерозподілені прибутки корпорацій, але з додаванням суми трансфертних платежів.

Уся сукупність показників національної економіки складає цілісну систему і дає можливість за допомогою їхнього детального аналізу і динамічного порівняння досліджувати основні характеристики й пропорції у національній господарській системі.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *національна економіка; ознаки національної економіки; теорія національної економіки; одиничне, особливе і загальне в господарському розвитку; етапи розвитку національної економіки України; основні показники розвитку національної економіки; індекси соціально-економічного розвитку.*

Контрольні запитання:

1. Які основні значення має термін «національна економіка»?
2. Якими ознаками характеризується національна економіка як явище соціально-економічної реальності?
3. Що є предметом дослідження національної економіки як галузі знань?
4. Які функції виконує національна економіка як наука?
5. Перерахуйте основні економічні науки, з якими національна економіка має тісні взаємозв'язки?
6. Чим відрізняється предмет макроекономіки від предмету національної економіки?
7. Охарактеризуйте основні етапи і тенденції розвитку національної економіки України.
8. У чому особливості й основні завдання сучасного етапу соціально-економічного розвитку України?
9. Які основні показники характеризують розвиток сучасної національної економіки?
10. Як виглядає Україна з позицій основних індексів, що відображають системні зрушення у структурі національного господарства країни?

Тести для самоперевірки:

1. Що вивчає національна економіка:

- А. Історію розвитку економіки певної країни.
- Б. Досліджує питання розвитку окремих галузей народного господарства.
- В. Методологічні питання розвитку економічної життєдіяльності суспільства.
- Г. Соціально-економічні явища і процеси, що протікають в економіці певної країни, а також методологічні підходи щодо їх оптимізації і розробки державної політики з питань розвитку національної господарської системи.

2. У чому проявляються національні особливості економіки певної країни:

- А. Особливостях історичного розвитку й державного устрою.
- Б. Рівні розвитку продуктивних сил, культури, техніки і технології.

В. Традиціях, менталітеті й внутрішніх чинниках розвитку.

Г. Усі відповіді правильні.

3. Національна економіка - це наука:

А. Методологічна.

Б. Теоретико-економічна.

В. Природнича.

Г. Конкретно-економічна.

4. Визначте основні елементи моделі національної економіки:

А. Продуктивні сили й техніко-економічні відносини.

Б. Соціально-економічні відносини.

В. Організаційно-економічні відносини.

Г. Усі вище вказані елементи.

5. Українські землі перебували в колоніальній залежності від інших держав:

А. До початку XII ст.

Б. До кінця XX ст.

В. До середини XVIII ст.

Г. До кінця XIX ст.

6. На якому з вказаних нижче етапів економічного розвитку знаходиться сучасна економіка України:

А. Індустріальне суспільство.

Б. Інформаційна економіка.

В. Доіндустріальне суспільство.

Г. Постіндустріальне суспільство.

7. Головним макроекономічним показником розвитку національної економіки виступає:

А. Сукупний суспільний продукт

Б. Національне багатство.

В. Національний дохід.

Г. Валовий внутрішній продукт.

8. Індекс технологічного розвитку відображає:

А. Відносну конкурентоспроможність національної економіки на міжнародному ринку.

Б. Зміни цін на товари і послуги, якими користується населення країни.

В. Роль техніки й науки у розвитку економіки та враховує кількість зайнятого персоналу на НДДКР, кількість патентів й наукових публікацій у розрахунку на мільйон мешканців держави.

Г. Сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.

9. Національне багатство - це:

А. Сукупність вироблених суспільством протягом певного періоду матеріальних благ.

Б. Сукупність нематеріальних благ суспільства, вироблених та накопичених ним протягом усього його історичного розвитку.

В. Сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.

Г. Грошові цінності у вигляді грошових знаків, цінних паперів, усі людські здібності, досягнення у науці та техніці, культурі і спорті, у мистецтві, а також нагромаджений виробничий досвід суспільства (виражається у загальнолюдському знанні).

10. Валовий національний продукт визначається як:

А. Ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік резидентами країни як на її території, так і за її межами (в інших країнах).

Б. Ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених за рік резидентами країни тільки на її території.

В. Сукупна вартість усіх товарів та послуг, вироблених за рік резидентами країни як на її території, так і за її межами (в інших країнах).

Г. Сукупність вироблених суспільством протягом певного періоду матеріальних благ.

Розділ 2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ І ОСНОВНІ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Поняття національної економіки в економічних теоріях і школах.

2.2. Основні моделі національних економічних систем.

2.3. Поняття перехідної економіки. Особливості моделі розвитку національної економіки України.

Навчальний тренінг

2.1. ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ЕКОНОМІЧНИХ ТЕОРІЯХ І ШКОЛАХ

Аналізуючи розвиток національної економіки, економісти досить давно звернули увагу на багату розмаїтість її форм і відтінків. Звертаючись до економічних теорій і ідей економістів різних країн і часів, можна бачити, що вчені досить часто виражають національний колорит своєї країни. Так, Англія, де почався промисловий переворот і активний розвиток ринкових відносин, стала батьківщиною класичної школи в економіці. Її засновники – **Адам Сміт, Давид Рікардо, Джеймс Мілль** – створили фундамент економічної науки. У роботах економістів класичної школи велика увага приділена *пошуку шляхів швидкого розвитку національної економіки*. Саме вони показали визначальну роль в розвитку національної економіки сфери матеріального виробництва, значення процесів поглиблення розподілу праці і її спеціалізації, заміни ручної праці машинами, збільшення продуктивності праці, роль ринкового механізму й вільної конкуренції.

Але творцями національно-історичного напрямку в економічних дослідженнях все ж слід вважати представників **німецької історичної школи**. У роботах німецьких економістів наголос робився на неповторності історичного досвіду кожної країни, її національних особливостей. З позицій представників історичної школи, класична економічна наука, зосереджена на господарських категоріях, страждає однобічністю і незавершеністю, оскільки економічний розвиток являє собою органічний процес, що абсорбує вплив звичаїв, психології, права і мови. Символом історичної школи стало розуміння

процесів, тобто з'ясування мотивів людських вчинків, які викликали до життя ту чи іншу подію. Одним з перших економістів-істориків варто назвати **Фрідріха Ліста** (1789-1846), який, базуючись на добротному емпіричному матеріалі, здійснив критику класичної теорії. Його книга «Національна система політичної економії» поклала початок історичним економічним дослідженням. Ще один представник історичної школи - **Густав Шмоллер** (1838-1917) відомий своєю фундаментальною працею «Основи загального навчання про національне господарство». Завданням свого дослідження Шмоллер вважав розробку *генетичного підходу*, що дозволяє знайти комплексне пояснення економічних структур і механізмів функціонування господарства. Вирішення цього завдання потребувало уважного ставлення до розходжень у географічному положенні й етнічних особливостях кожної нації, а також використання даних психології, біології і навіть геології. У той же час Шмоллер вважав, що в суспільних науках немає місця для математики, оскільки диференціальне числення не зможе уловити тонкі реакції людської психіки, що найчастіше обумовлені суперництвом і ворожістю. Психологічним базисом шмоллеровської концепції є запозичений у Бентама гедонізм - суперечливе сполучення почуттів, насолоди і страждання. Шмоллер вважає, що внутрішня єдність суспільних наук виявляється насамперед у тому, що економічна наука не може звільнитися від аналізу мотивацій, від зв'язку ступенів економічного розвитку з еволюцією стимулів і спонукань. У своїх лекціях Шмоллер любив повторювати, що як для упевненої ходи потрібні дві сильні ноги, так і для дослідника необхідні дедуктивний і індуктивний методи.

У згадуваній вже роботі «Основи загального навчання про національне господарство» Г. Шмоллер дає глибокий аналіз психологічних, етичних і правових факторів, що визначають поведінку людей, описує розвиток економіки і розкриває зміст таких соціальних інститутів, як родина, група, клас, суспільство, взаємодія між ними. На цій основі він досліджує категорії власності, праці, підприємницької діяльності. При цьому Шмоллер вважає, що державне втручання в різних, в основному нормативних формах є головною

умовою функціонування економічної системи. Особливу увагу він приділяє морально-етичній стороні господарського життя. На його думку, на передньому плані міжособистісних зв'язків знаходяться шлюбні узи і суспільні інтереси. Слідом за аналізом інтересів, що пройшли через свідомість і закріплені релігією, звичаями, моральними і правовими нормами, Шмоллер переходить до розгляду схильностей, що визначають соціальний статус і стимулюють «*інстинкт конкуренції*», прагнення до збагачення, яке варто обмежувати. При розумному вихованні ці схильності можна розвивати у такі риси, як заповзятливість і ощадливість.

Ще одним відомим представником німецької історичної школи є **Вернер Зомбарт** (1863-1941). У молоді роки Зомбарт був послідовником Маркса, вважав його вчення видатним науковим дослідженням майбутнього соціалістичного суспільства. Захоплення Марксом продовжувалося близько 20 років, але в подальшому Зомбарт зосереджується на темі *національної психології*, його роботи усе більш переймаються духом націоналізму. В роботі «Історія господарства» (1923) Зомбарт відзначає, що теорія капіталізму є наслідком розвитку духу, результатом змін, що накопичуються в духовному житті суспільства. На кожній новій ступені історії відбувається відтворення фрагментів минулого. Завдання полягає в їх ретельному відборі й оцінці. Економічні інтереси й стимули індивіда чи групи зливаються із соціальними в наслідок суспільного характеру виробництва і розподілу праці. В останній період Зомбарт займався дослідженнями німецького соціалізму. Головними принципами його дослідження стали тоталітарний устрій суспільства, енергійність, героїзм і націоналізм. На думку Зомбарта, економіка повинна підкорятися політичним вимогам, а суспільний розвиток відбуватися планомірно. На службі держави повинні знаходитись фінанси і кредит, а також підприємницька діяльність.

Вернера Зомбарта заслужено вважають творцем історії народного господарства як емпіричної основи економічних досліджень кінця XIX - початку XX ст. У понятійний апарат економіки Зомбарт ввів категорії

економічних стадій, економічних систем і господарської діяльності. Вони і дотепер використовуються сучасними дослідниками в зомбаровському тлумаченні.

Глибоке дослідження економічної психології, зокрема взаємозв'язку між релігією і економічною поведінкою знаходимо в роботах **Макса Вебера** (1864-1920) – соціолога, історика й економіста. Перу Вебера належать такі роботи, як «Аграрна історія стародавнього світу», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Історія господарства» і «Соціальна економіка», а також «Господарська етика світової релігії». Вебер вводить поняття *«інтерпретаційна соціологія»*, що вимагає від дослідника інтерпретації, розкриття внутрішнього змісту події чи явища. Вебер розподіляє людську діяльність на чотири типи: перший – доцільний – припускає використання наявних засобів для досягнення мети; другий – раціональний з ціннісної точки зору; третій – продиктований емоціями, і четвертий – повторюючий звичаї і традиційні образи. Їхня сукупність складається в єдність громадського життя. Вебер вважає, що релігійні й політичні ідеї являють собою самостійний фактор економічного розвитку. Ідеї – не просто надбудова над економікою, вони можуть самі по собі породжувати напруженість і конфлікти, тому ідеї не менш значущі, чим прагнення до матеріальної вигоди.

З точки зору Вебера, економіка – це система, учасники якої приймають рішення, зіставляючи корисність і витрати. Таке зіставлення є вираженням капіталістичного духу, що розвивається на відповідному психологічному ґрунті. У своїй основній роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» Вебер доводить, що саме реформація породила психологію, яка лежала в основі розвитку капіталістичного духу і формування самого капіталізму як системи. Пізніше ця теза була блискуче підкріплена дослідженнями соціології релігій. На прикладі американських сект Вебер показав, що положення людини в діловому світі визначається її причетністю до церкви. Це був саме той сертифікат, що засвідчував моральну строгість і ділову чесність підприємця. Якщо католицизм проповідував «всеохватну єдність між різними

особистостями», то протестантське віросповідання культивувало почуття власної гідності, індивідуалізм. Кальвінізм проповідував бережливість, мирський аскетизм, виправдовував підприємництво. Відповідно до ідеології кальвінізму людина своїми успіхами повинна довести, що вона "обрана богом".

Цікавим є підхід Вебера до розмежування *типів капіталізму*. Політичний, чи пізніше імперіалістичний капіталізм, відзначає М. Вебер, супроводжував розвиток Британської імперії і був пов'язаний з ризикованими пригодами, колоніальними захопленнями і пограбуваннями. Фіскальний капіталізм був характерний ще для Древнього Рима і королівського ладу Франції. Існував також капіталізм незначних груп, які Вебер називає паріями (євреї, перси). Однак свої симпатії автор віддає промисловому капіталізму, заснованому на фабричному виробництві і найманій праці. Капіталізм початку ХХ ст. Вебер називає раціональним. На його думку, дійсно культурних і освічених людей стає все менше, їх витісняють фахівці й фанатики організації, що обмежує прояв харизми. Соціальні зв'язки між цими процесами виглядають у такий спосіб: раціоналізація веде до посилення бюрократичних структур, що зменшують справжню свободу особи, і людина підкоряється організації. Уникнути подібної перспективи може лише той, хто поряд з харизмою має видатні здатності у тій чи іншій сфері діяльності. Проте загроза поглинання людини бюрократією зберігається.

На відміну від Зомбарта Вебер відкидав ідею про те, що носіями капіталізму були євреї. Не вони винайшли комерційний вексель чи акціонерні компанії. Євреї співробітничали на правах «народу-гостя», вони не брали участі в політичній організації з самого початку. *Справжнім творцем капіталізму був християнин*, який прагнув звільнитися від традицій і не боявся новацій. Вебер на перший план висуває кальвінізм і англосаксонське протестантство. Для підприємця-протестанта капіталізм перетворюється в покликання. Коли він прагне до раціоналізації і прибутку, то виконує божественне приречення, совість його залишається чистою.

Ще один послідовник німецької історичної школи і видатний

представник теорії соціальної ринкової економіки **Вальтер Ойкен** (1891-1950). У 1939 р. вийшла в світ перша монографія В. Ойкена «Основи національної економіки». Друга велика праця «Основні принципи економічної політики» була видана в 1954 р., уже після смерті автора. Перу вченого належать статті, в яких він різко критикував уряд Аденауера – Ерхарда за помилки й непослідовність, хоча останній визнавав Ойкена своїм наставником.

Ключовою ланкою загальної концепції Ойкена є положення про *економічний порядок*. Під економічним порядком Ойкен розумів рамкові умови ринкового господарства, тобто сукупність інституцій, які представляють сукупність даних, необхідних для того, щоб суб'єкти, що хазяюють, могли приймати рішення і робити ті чи інші дії. До складу інститутів економічного порядку входять також підприємницькі союзи і профспілки, які виробляють правила і розпорядження. Господарський порядок показує, якою мірою держава регулює економічний розвиток, сприяє йому, як при обмежених ресурсах державні органи виступають свого роду обчислювальною машиною, вбудованою в господарський порядок.

Пропонуючи принципово відійти від таких умоглядних понять, як капіталізм і соціалізм, Ойкен пропонує замислитися над реальним економічним досвідом, особливо над економічною політикою, і зосередитися на аналізі реально існуючих економічних структур. Історичним досвідом доведено, відзначає він, що між розвитком виробництва, досягненнями природних і прикладних наук, з одного боку, і станом економічних порядків – з іншого, існує нерівновага, а відставання порядків є майже правилом.

Систематизуючи історичну практику, В. Ойкен пропонує наступну типологію економічних політик: політика планово-централізованого керування економікою; політика середнього шляху (ордолібералізм); політика конкурентного порядку і точечна (пунктирна) політика. Ойкен вважав, що планово – централізоване керування економікою неминуче відіме. Основну проблему представляють самі *форми відмирання* подібного порядку. Головним після розпаду такої системи керування, на думку Ойкена, буде *питання про*

владу. Адже в планово-централізованому господарстві прошарок керівників складається з неконтрольованого угруповання, яке рішуче проводить свій інтерес, свою волю. Суспільний інтерес, що складається з безлічі індивідуальних, просто не може бути реалізований у командній економіці.

Політика *середнього шляху* пропонує той чи інший ступінь державного втручання в ринкову економіку, наявність компромісу між ринком і плановим господарством. Сюди відносяться державне втручання з розподільними цілями, політика «повної зайнятості», кон'юнктурне регулювання.

При *конкурентному порядку* рамкові умови, створювані державою, сприяють максимальному розвитку конкуренції. Завданням поточної економічної політики є обмеження або недопущення тенденцій до концентрації економічної влади (процесів монополізації) і тих форм ринку, що ведуть до нанесення екологічного збитку.

Точечна (пунктирна) економічна політика включає політико-правові дії, орієнтовані на вирішення окремих проблем, захист інтересів конкретних сфер. Зворотним боком тут може стати порушення комплексності, цілісності економічного підходу. У цьому змісті політика доходів, спрямована на підтримку окремих сфер, може викликати перекоси в сукупному платоспроможному попиті й грошові розлади.

Друга половина XX ст. викликала до життя й інші напрямки економічної політики, але підходи В. Ойкена до її класифікації залишаються все ще актуальними.

Становлення і розвиток такої науки, як національна економіка, базується не тільки на визначних дослідженнях економістів німецької історичної школи і представників теорії соціального ринкового господарства. Значний внесок в розвиток цієї науки здійснили в тій чи іншій мірі економісти інших напрямів економічної думки.

Етапними в розвитку економічної думки стали 70-ті роки XIX ст., коли виник новий напрямок, що одержав назву **маржиналізму**. Теорія маржиналізму - це навчання про економічне саморегулювання, про психологічний підхід до

визначення вартості (цінності) товару, про використання математичної теорії функцій для пошуку оптимальних економічних рішень і вираження економічних зв'язків. Вона стала розвитком класичного аналізу, виникла одночасно в трьох країнах – в Англії (У.С. Джевонс), Швейцарії (Л. Вальрас) і Австрії (К. Менгер).

З українських вчених минулого проблеми розвитку національної економіки досліджували Д. Журавський, Ю. Бачинський, І. Франко, хоча вже в роботах **Г. Сковороди**, що були хоч і теологічні за формою, але патріотичними і демократичними за змістом, знаходимо ідеї важливості розвитку української економіки на засадах рівного володіння членами суспільства всіма благами, значення праці як основи суспільного добробуту, розуміння республіки як найрозсудливішого політичного устрою, важливості поширення освіти серед народу як умови його духовного розвитку. Глибокий аналіз розвитку української економіки міститься у працях видатного українського економіста і статистика **Д. Журавського** (1810-1859). Широко використовуючи статистичний матеріал, Журавський на прикладі Київської губернії показав стан і перспективи розвитку основних галузей промисловості й сільського господарства свого часу. Одну з головних причин низького рівня розвитку вітчизняної промисловості Д. Журавський вбачав у нерозвиненості внутрішнього ринку, що зумовлено бідністю народу. **Ю. Бачинський** ще в 1895 році писав, що сильна національна економіка – це мета розбудови кожної держави. Серйозно вивчав проблеми розвитку національної економіки великий український письменник, визнаний історик і філософ **І. Франко**. Під впливом теоретиків історичної школи він розглядав політекономію як науку про народне господарство, як науку, предметом якої є дослідження не тільки економічних законів теперішнього часу, але й загальних «законів праці людської». Складовою частиною економічної програми І. Франка було звільнення українського народу від колоніального поневолення і возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

У ХХ ст. національні господарства все більше перетворюються у складні

системи взаємозалежних галузей. Звичайним явищем стають періодично повторювані економічні кризи, хронічними – безробіття й інфляція. У ділову практику включаються проблеми, не розв'язані традиційними засобами. Економісти починають цікавитися питаннями загального порядку, сукупного попиту, грошового обігу. У цьому зв'язку не можна не згадати про **Леона Вальраса** (1834-1910) – творця теорії загальної економічної рівноваги.

Згодом виникає потреба в спеціалізації загальної економічної теорії, появі таких дисциплін, як мікро- та макроекономіка. *Макроекономіку* визначають як науку про цілісні економічні системи. Основоположником макроекономіки є видатний економіст ХХ ст. - **Джон Мейнард Кейнс** (1883-1946). Система національної економіки, на думку Кейнса, – це не тільки проста сума безлічі малих підсистем (фірм і галузей), але і нова якість. Тому макросистема не може бути описана категоріями мікроекономіки (ціна, прибуток, конкуренція і т.д.). Тут необхідні агреговані показники, нові методики й інструменти впливу.

З розвитком економічної думки з'явилися і нові підходи до співвідношення загального і особливого в розвитку економічної науки. У ХХІ сторіччі активно розвивається такий напрям сучасного економічного аналізу, як **нова економіка**, в числі новацій якого слід виділити:

1. Ключовий вплив політики на плин ділового циклу.

2. Перетворення монетарного регулювання в основний елемент державної присутності в економіці, з «допоміжного весла в мотор» державної економічної політики.

3. Інтенсивний процес глобалізації світового господарства.

Розвиток такої науки, як національна економіка не можливий без розгляду форм і методів, а також особливостей *економічної політики*, що проводиться в країні. Економічна політика в практичному значенні – це система дій по виправленню ситуацій, корекції економічних процесів. Наука економічної політики вивчає поведінку людей в економічному просторі, державні дії спрямовані на стимулювання конкуренції (антимонопольна політика), способи підвищення ефективності виробництва, його ресурсне

забезпечення й оздоровлення окремих економічних комплексів, тобто на вирішення мікроекономічних проблем. Оскільки економічна політика працює у великій системі, вона має за основну мету стабілізацію економіки в цілому.

Питання про те, якою повинна бути економічна політика, – дуже не просте і найбільш дискусійне. Головна проблема, перед якою встають всі країни при проведенні економічної політики – це *проблема визначення місця і ролі держави в регулюванні економічної діяльності*. Частина економістів вважають, що економіці внутрішньо властива рівновага, яка відновлюється стихійно, як дзеркало водної гладі після кинутого каменю. Небезпечні й тривалі розлади є найчастіше справою рук саме невдачливих політиків. Потрібно не тільки «тонке настроювання» економічної системи, оскільки вона сама прагне до стабільності, але і турбота про те, щоб політичні дії не завдавали прямої шкоди. Функція економічної політики не повинна виходити за рамки «пристосування». Цим поглядам протистоїть «активістська» доктрина, відповідно до якої політичні діячі самостійно визначають економічний курс і дотримуються його, оперативно реагуючи на зміну умов. Друга половина XX сторіччя викликала до життя також інші напрямки, чи відтінки економічної політики (структурної і кон'юнктурної, що впливає на економічні процеси з боку попиту і з боку пропозиції, дискреційної політики).

При проведенні економічної політики, виборі її форм і методів необхідно враховувати історичні тенденції формування національної економіки і менталітет більшості громадян країни. Безумовно, на проведення економічної політики великий вплив здійснюють і рівень розвитку та структура реального сектора економіки, досягнутий рівень продуктивності праці, фізичне й моральне зношення основних фондів, величина ВВП на душу населення та інші фактори конкурентоспроможності країни. Але менталітет народу, який формувався віками, політики не можуть не відмінити, ні швидко змінити. Тому моделі перетворень повинні вирішальною мірою відповідати історичним традиціям і менталітету народу. Психологічний підхід на сьогодні органічно увійшов в економічний аналіз. Сучасні економісти не можуть міркувати без

таких понять, як поведінкова реакція, раціональні очікування, ажіотажний попит, грошові ілюзії і т.п. Сьогодні існує такий науковий напрямок, як **економічна психологія**, що вивчає мотиви економічного поведіння людини чи груп людей, економічну свідомість, вольовий початок в економічному поведінні, роль несвідомого в психіці індивіда і мас (ілюзій, страхів, паніки, реакції на політичні зміни).

Таким чином, розвиток національної економіки будь-якої країни має свою специфіку, свої особливості, які потребують спеціального аналізу, що й *привело до формування такої науки, як національна економіка.*

2.2. ОСНОВНІ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Розвиток національної економіки різних країн має як деякі загальні закономірності, так і певні особливості. Врахування історичних тенденцій формування моделей національних економічних систем є основою успішності економічних і політичних перетворень, які здійснюються в країні. Розуміння логіки розвитку різних моделей національних економічних систем важливе при розробці економічної політики, проведенні інституціональних перетворень, складанні різноманітних прогнозів їх майбутнього розвитку. Тому кожна країна повинна чітко розуміти особливості моделі своєї національної економіки. Виявленню особливостей, притаманних кожній з моделей, допомагає класифікація різних типів розвитку.

Різнманітність моделей національних економік обумовлена наступними причинами:

1. Особливостями історичного розвитку різних країн.
2. Станом національної економіки.
3. Геополітичним положенням країни в світовій економічній системі. Геополітичне положення країни - "теллурократичне" (сухопутна могутність), або "талассократичне" (морська могутність) виробляє різні цивілізаційні установки населення, що сприяють реалізації тієї чи іншої моделі.
4. Особливостями менталітету населення. Пануючі в суспільстві

світоглядні погляди, життєві установки, релігійні й національні традиції здійснюють визначальний вплив на особливості моделі національної економіки.

5. Різними видами і наслідками реформ, що проводились у країні.

Вибір різних теоретичних концепцій реформування, різних темпів економічних перетворень ("шокова терапія" як у Польщі, або "градуалістська" політика перехідного періоду як в Угорщині)." Вибір тієї чи іншої моделі реформ багато в чому визначався політичними пріоритетами правлячої еліти.

6. Рівнем співвідношення ринку й державного регулювання економіки.

Групування країн з позицій рівня їх економічного розвитку (рівень ВВП і величина ВВП на душу населення) було запропоновано ООН. ООН виділяє три групи країн:

- *розвинені країни з ринковою економікою, куди входять промислово -розвинені країни світу, перш за все країни "великої сімки" – США, Німеччина, Японія, Великобританія, Франція, Канада, Італія;*
- *країни з ринковою економікою, що розвиваються, до яких належать країни Азії, Африки й Латинської Америки (майже 79% населення світу);*
- *країни з перехідною економікою. До них віднесені 28 країн, що поділені на дві регіональні підгрупи: країни Центральної і Східної Європи та країни СНД і Монголії, до яких належить і Україна.*

Іншу класифікацію національних економічних систем проводить Світовий банк. На основі показника ВНД на душу населення Світовий банк поділяє країни на чотири групи:

1. - країни з низьким рівнем доходу (менше 755 дол.);
2. - країни з рівнем доходу нижче середнього (від 756 до 2995 дол.);
3. - країни з рівнем доходу вище середнього (від 2996 до 9265 дол.);
4. - країни з високим рівнем доходу (більше 9266 дол.).

Україна відноситься до групи країн з доходом нижче середнього.

З точки зору домінування техніко-економічних укладів у національній економіці країни розрізняють доіндустріальні, індустріальні й постіндустріальні (інформаційні) економіки.

Модель доіндустріальної економіки заснована на натуральному господарстві й ручній праці, тут відсутнє масове виробництво і домінує сільське господарство. Ця модель все ще характерна для деяких країн африканського континенту.

Модель індустріальної економіки формується в ситуації домінування сфер важкої промисловості і машинобудування в економіці країни. Цю модель економічно розвинені країни світу пройшли ще на початку ХХ ст., але вона є домінуючою для України і більшості пострадянських країн.

Модель постіндустріальної економіки характерна для економічно розвинених країн і охоплює лише 16% населення світу. Її характерними рисами виступають: інтенсивний тип відтворення, високий рівень наукоємності виробництва, ресурсозберігаючий тип технічного прогресу, збільшення питомої ваги сфери нематеріального виробництва, збільшення ролі висококваліфікованої праці, перш за все ролі науковців, зростання величини інвестицій в людський капітал, збільшення ролі соціального фактора в розвитку економіки.

За рівнем відкритості національних економік світовому ринку національні економічні системи можуть бути *відкритими й закритими*.

За способами регулювання господарчої діяльності розрізняють країни з *ринковою і неринковою* економікою.

У той же час ринкові економіки розрізняються за *моделями*, які вони використовують. Та чи інша модель залежить від соціально-економічних і історичних умов розвитку країни, способів державного регулювання економіки, її конкурентних переваг, традицій і інституціональної структури країни. Найбільш відомими є наступні моделі ринкової економіки:

1.- *ліберальна (американська) модель*. Ця модель побудована на домінуванні різних форм приватної власності і їх взаємодії, на системі усіякого заохочення підприємницької діяльності, на досягненні приватного успіху "людини економічної". Ліберальна модель орієнтована на сильного виробника, який не потребує державного втручання у свою діяльність. Завдання держави – створити ефективні правила економічної "гри", сприяти розвитку інноваційної діяльності й проводити дієву грошово-кредитну політику. Прикладом ліберальної моделі національної економіки є економіка США як величезна відкрита економіка із значною ємкістю національного ринку і висококонкурентними виробниками. У післявоєнні роки жодна країна світу не вкладала скільки коштів у розвиток освіти, наукові дослідження та технологічні розробки, як США. На сьогодні 75% національного багатства США приходить на людський капітал. Результатом стало безумовне лідерство цієї країни на ринку науково-технологічних досліджень і лідерство у фінансових світогосподарських процесах;

2.- *регульована ринкова економіка (західноєвропейська модель)*. Загальною рисою всіх західноєвропейських економік є сполучення ринкового лібералізму і досить жорсткого державного регулювання економіки. Таке сполучення характерне і для французького дирижизму, і для німецької соціальної ринкової економіки і для англійського "тетчеризму". Держава в європейській моделі національної економіки активно керує стратегічним розвитком, впливає на ціни, мито, технічні норми, проводить антимонопольну політику. Саме європейська модель продемонструвала світу можливості й переваги

міжнародної інтеграції у процесі становлення Європейського Співтовариства;

3.- *соціально-орієнтована ринкова економіка* як різновид моделі регульованої ринкової економіки (модель економіки Німеччини). Ця модель побудована на соціальному захисті населення, запобіганні соціального напруження, активному перерозподілі доходів, виконанні значних соціальних програм. У результаті змінюється соціальна структура населення, збільшується частка середнього класу, який стає основним платником податків і фінансовою опорою держави;

4.- *японська модель* національної економіки базується на досить сильній структурній політиці держави і активному використанні національних традицій в менеджменті. Для японської моделі економіки характерне значне втручання держави в економічну діяльність, що в найбільшій мірі відповідає японському менталітету. В 60-ті роки Японія активно використовувала ідеї відомого американського економіста і нобелівського лауреата В. Леонтьєва із збалансування економіки, який на прохання японського уряду допомагав створити міжгалузевий баланс виробництва країни по 2000 позицій. Важливою передумовою економічного розвитку Японії став також менталітет нації, який забезпечив прийняття і реалізацію суспільством цілей і засобів реформування економіки. Дух сім'ї, об'єднання навколо "великої справи", концентрація на вирішенні актуальної проблеми – все це джерела, що дозволили досягти кардинальних змін в розвитку національної економіки Японії;

5.- *олігархічна модель*, що полягає в ситуації підкорення інтересів держави вигодам фінансово-олігархічних груп, які

панують в країні (моделі національних економік країн Латинської Америки);

б.- *доганяюча модель ринкової економіки*, яку використовують країни, що ставлять собі на меті за короткий термін просунутися вперед до рівня постіндустріальної економіки на основі швидкого впровадження нових технологій, розвитку національної науки і національних кадрів. Прикладами такої моделі є розвиток післявоєнної Японії, Південної Кореї і на сьогодні – Китаю, Індії, Гонконгу, В'єтнаму, Тайваню і Таїланду. В основі такої моделі лежить активне використання іноземного капіталу й новітніх технологій. Розвиток національної економіки Китаю, Південної Кореї і В'єтнаму також свідчить про стремління перейти від централізовано керованої економіки до нового економічного порядку – змішаної (багатоукладної) економіки з досить значною роллю держави в соціально-економічних процесах. Україна з арсеналу доганяючої моделі економіки може почерпнути такі риси як, підпорядкування розвитку довгостроковій стратегії, проведення структурної політики держави, направлене на сприяння довгостроковим факторам економічного розвитку, значні вкладення капіталу в підготовку національних кадрів і науку.

Деякі дослідники вирізняють також модель соціальної ринкової економіки. В останні роки в розвитку національних моделей економік різних країн на перше місце виходять соціальні цілі.

Таким чином, виходячи із специфіки країн, притаманних їм природно-кліматичних, географічних, історичних, геополітичних, соціокультурних, історичних та інших факторів, виникають різні моделі національної економіки (американська ліберальна модель, німецька модель соціального ринкового господарства, шведська соціальна модель, японська модель регульованого

капіталізму та інші). Тому становлення ринкової економіки в Україні відбувається з урахуванням її унікальних особливостей і національної специфіки.

2.3. ПОНЯТТЯ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Якщо економічно розвинені країни представлені тією чи іншою моделлю ринкової економіки, то в Україні мова йде про перехідний стан економіки. Слід зауважити, що перехідний стан економіки може бути наявним в будь-якій країні, адже еволюцію національної економіки можна уявити у вигляді циклічного процесу руху економіки від одного сталого (урівноваженого) стану через період його порушення та відновлення на якісно новому рівні до другого сталого (урівноваженого) стану. Тому важливо розрізняти два типи стану економічних систем:

- сталий (урівноважений) стан, коли функціонують зв'язки й елементи, що становлять зміст системи;
- перехідний стан, коли старі економічні форми відмирають і з'являються нові, що становлять основу економічної системи, яка зароджується.

Перехідна економіка – це особливий стан економічної системи на етапі її становлення (від еволюції до зрілого врівноваженого стану) і реформування (від еволюції до нової економічної системи, до нового врівноваженого стану).

При цьому про перехідну економіку можна говорити, спираючись на різні класифікації економічних систем, тому що *перехідна економіка* – це *проміжний стан економіки, період перетворення, трансформації*, наприклад, традиційної економічної системи в ринкову (функціональний підхід до класифікації економічних систем); індустріального суспільства в постіндустріальне (критерій класифікації – ступінь індустріально-економічного розвитку); феодального способу виробництва в капіталістичний (формаційний підхід). Зміст перехідної економіки виявляється в її основних рисах.

Перша – несталість стану. Важливо знати, що вона може бути

притаманною і зрілому стану економіки, але це несталість функціонування, коли зміни є засобом досягнення нової мети системи, забезпечення її врівноваженого стану. Несталість перехідної економіки – це несталість розвитку системи, коли її зміни спрямовані на поступове перетворення на нову систему.

Друга – суперечливість. Елементами перехідної економіки можуть бути економічні форми, притаманні і старій, і новій системам; крім того, особливе місце належить перехідним формам, які є виявом трансформації систем. Саме перехідні форми, що в подальшому перетворюються на елементи нової системи, характеризують спрямованість перехідних процесів.

Третя – альтернативний характер розвитку. Несталість, суперечливість обумовлюють певну варіантність перехідних процесів. Як приклад досить вказати на численність моделей перехідної економіки в постсоціалістичних країнах. Внаслідок альтернативності перехідної економіки правомірним є питання про ймовірність повернення до старого стану. Важливо пам'ятати, що несталість та альтернативність – це риси певної стадії еволюційного економічного циклу, стадії трансформації старої системи в нову, тому просте повернення до колишнього стану суперечило б змісту суспільної еволюції.

Четверта – історичність, яка виявляється у певній специфіці перехідних процесів у різних країнах, що пов'язано з соціально-політичними, економічними, національними, культурними та іншими особливостями регіону, країни, особливостями певного історичного періоду перетворень.

Основні риси перехідної економіки зумовлюють специфічні закономірності її розвитку: з одного боку, інерційність – збереження у перехідній економіці старих економічних форм, що свідчить про спадкоємність еволюційного процесу; з другого – інтенсивність розвитку нових форм як виявлення необоротності трансформаційних процесів у суспільстві.

Залежно від масштабів і характеру перехідних процесів можна виділити:

- *локальну перехідну економіку*, коли трансформаційні процеси притаманні окремим країнам і регіонам;

- *глобальну перехідну економіку*, що охоплює всі країни, людство в цілому.

Важливо також розрізняти *природно-еволюційний тип перехідної економіки* і *реформаторсько-еволюційний тип*, коли природно-еволюційні процеси прискорюються або гальмуються реформами, що здійснюються в умовах перехідної економіки. Сучасна економіка України є перехідною економікою реформаторсько-еволюційного типу, в межах якої відбуваються перехідні процеси від неринкових до ринкових господарських форм.

З'ясовуючи специфіку процесів становлення ринкової системи в Україні, слід зазначити, що особливості перехідного процесу в нашій країні обумовлені насамперед:

- - історією ринкових реформ в Україні;
- - стартовими умовами перетворень в Україні;
- - впливом сучасних тенденцій розвитку світового господарства.

Виходячи з цього, перехідні процеси в Україні можна поділити на два етапи. *Перший етап* – ринкові реформи на межі ХІХ і ХХ ст. Перехідна економіка України на цьому етапі – це економіка, за умов якої здійснюється перехід від традиційної (докапіталістичної) системи до ринкових принципів раціонального господарювання. *Другий етап* – сучасні ринкові реформи, спрямовані на перехід від планової економіки командного типу до ринкової системи.

За класифікацією Міжнародного валютного фонду (1997), що базувалась на локальному підході, до групи країн з перехідною економікою відносилися 27 країн, які раніше входили до складу європейських соціалістичних держав і Монголія. Ці країни з перехідною економікою виникли після розпаду командно-адміністративної системи СРСР й централізовано-планової економіки країн Східної Європи і Монголії. Система планової економіки, що існувала в СРСР та інших постсоціалістичних країнах, виключала приватну

власність, товарно-грошові відносини, ринковий механізм регулювання. Все це обумовило існування особливих труднощів у процесі проведення ринкових реформ у цих країнах. Ринкова економіка виникає на базі реформування планової економічної системи, тому перед суспільством постають проблеми, що були невідомі країнам, які йшли до ринкової економіки еволюційним історичним шляхом. Як відомо, *в ринковій системі зростання виробництва постійно обмежується попитом*, який, у свою чергу, відображає обсяг і структуру суспільних потреб. Завдяки цьому існує зв'язок між виробництвом і споживанням через товарно-грошові форми: система постійно змінює структуру виробництва відповідно до змін платоспроможних потреб (попиту). У *плановій системі зростання виробництва безпосередньо пов'язано з наявністю ресурсів*: більше вироблено продукції – більше ресурсів для наступної фази виробництва. Існує зв'язок не з потребами (навіть у їхній платоспроможній формі), а з результатами виробничого процесу: виробництво обмежується виробництвом, у цьому разі зміна обсягу й структури потреб руйнує виробництво, що пристосувалося до наявних ресурсів. Наслідками цього є, *по-перше*, виробництво заради виробництва, значне обмеження кінцевого (особистого) споживання; *по-друге*, спрямованість виробництва на кількісне зростання («вал»), відсутність стимулів науково-технічного прогресу, системи матеріальної заінтересованості робітників, їх трудової мотивації; *по-третє*, обумовлені кількісним зростанням нестача ресурсів, капіталовкладень, їх нераціональний розподіл та використання. Все це призвело до різкого зниження ефективності суспільного виробництва в СРСР, зростання його диспропорційності, насамперед диспропорцій між першим і другим підрозділами суспільного виробництва, промисловістю і сільським господарством, виробництвом і споживанням, до виникнення дефіциту в усіх сферах господарства й на всі види ресурсів, який поступово перетворився на хронічний.

Таким чином, одним з елементів змісту перехідної економіки України стали кризові явища, успадковані від планової системи. Водночас необхідність

одночасного вирішення різнопланових завдань: подолання кризи, забезпечення зростання виробництва, підвищення життєвого рівня населення, трансформація планової системи в ринкову, перспективний стратегічний розвиток суспільства обумовила складність перехідних процесів в Україні.

Практика ринкових перетворень сформувала два їх варіанти: радикальний ("шоковий") і еволюційний. "*Шоковий*" варіант реформ був характерний для більшості постсоціалістичних країн, що було обумовлено ситуацією економічної катастрофи в умовах хаотичного розпаду господарських зв'язків, а також виконанням рекомендацій МВФ відносно формування ринкових відносин на основі пануючих монетарних доктрин. Саме такий варіант реформ був використаний і в Україні. Цей шлях має своїми негативними наслідками такі деформаційні процеси, як формування тіньової, кримінальної та кланової економіки, олігархічних структур, масовий виток капіталу з економіки країни.

Еволюційний шлях реформ потребував поступового руху до ринкових відносин на основі розвитку реального сектора економіки, малого та середнього бізнесу, комерціалізації і поступової приватизації державної власності, активної участі всього населення в реформуванні економіки й становленні громадянського суспільства. Економічне поведіння суб'єктів характеризується в цих умовах сполученням успадкованих звичок, умовностей, адміністративних бар'єрів з «новими правилами» ринку, з можливостями вільного вибору, появою ділових людей нової формації.

Хоча сучасна економіка України – це локальна перехідна економіка, але трансформаційні процеси у країні розгортаються за особливих історичних умов – *умов глобальних перехідних процесів*. Розвинуті індустріальні країни перебувають на етапі розвитку постіндустріального суспільства. Країни, в яких значну частину становлять елементи традиційної економіки, швидко рухаються до сучасної ринкової економічної системи, використовуючи при цьому досягнення постіндустріальної стадії. Глобальні перехідні процеси, а також загальні закономірності розвитку світового господарства (поглиблення суспільного розподілу праці, інтернаціоналізація обміну та виробництва)

впливають на перехідну економіку України, зміст перехідних процесів, їх кінцеві орієнтири. Досвід ринкових перетворень у так званих постсоціалістичних країнах також враховує наша країна. Тому перехідна українська економіка постає як унікальне переплетіння локальних і глобальних тенденцій.

Визначені вище особливості сучасної перехідної економіки України зумовлюють зміст ринкових реформ, спрямованих на трансформацію економічної системи командного типу в ринкову систему. Однак формування ринкових відносин не є кінцевою метою перехідних процесів. **Мета трансформації** – досягнення макроекономічної стабілізації та економічного зростання на базі всебічного розвитку ринкового механізму розподілу та ефективного використання економічних ресурсів суспільства.

Досягнення макроекономічної стабілізації за умов перехідної економіки України є складним трансформаційним процесом, в якому можна виділити два взаємопов'язані етапи: початковий етап і стабілізаційний етап.

1. **Початковий етап**, що мав такі завдання: по-перше, подолання кризових явищ, неминучих за умов відмирання старої системи (інфляція, бюджетний дефіцит та ін.); по-друге, створення передумов для виникнення ринкових господарських форм — ринкова лібералізація економіки. Тривалість початкового етапу залежить від глибини кризи та ефективності стабілізаційної політики держави. Для України початковий етап характеризувався глибокою кризою (економічною, політичною, соціальною), що значно ускладнювало трансформаційні процеси.

Першочерговим завданням початкового етапу реформ в Україні було досягнення грошової стабілізації, реформа ціноутворення, створення системи конкурентних ринків на базі роздержавлення і демонополізації економіки, лібералізації зовнішньоекономічних відносин. У процесі ринкової лібералізації почали створюватись інститути ринкової інфраструктури.

2. **Стабілізаційний етап** — це етап створення ефективної ринкової економічної системи, що складається з двох фаз: фази становлення ринку, в

умовах якої створюються основні інститути ринкової економіки, та *фази структурних перетворень* (структурного коректування), коли під впливом нових ринкових чинників перетворюється відтворювальна структура економіки. *Фаза становлення ринку* передбачає здійснення інституційних перетворень, які забезпечують формування базових інститутів ринкової системи: приватної власності, економічної свободи вибору, приватних економічних інтересів, конкуренції, суверенітету споживача, системи ринків, економічних контрактних відносин (договір).

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *теорії національної економіки; класична школа політичної економії; історична школа; маржиналізм; кейнсіанство; неолібералізм; основні моделі національної економіки; перехідна економіка.*

Контрольні запитання:

1. У чому полягали основні положення щодо розвитку національної економіки в роботах представників класичної школи?
2. Назвіть основні положення теорії національної економіки в роботах Г.Шмоллера, В. Зомбарта, М. Вебера, В. Ойкена.
3. Який внесок зробили українські економісти в розвиток теорії національної економіки?
4. Назвіть основні моделі розвитку національної економіки, наведіть їх приклади.
5. Розкрийте специфічні риси перехідної економіки.
6. Назвіть основні особливості моделі перехідної економіки України?

Тести для самоперевірки:

1. Представники німецької історичної школи вважали головним:

- А. Розвиток ринкової економіки.
- Б. Розвиток суспільного поділу праці.
- В. Неповторність історичного досвіду кожної країни, її національні

особливості.

Г. Вивчення економіки країни.

2. Про вплив релігії на розвиток духу підприємництва і ініціативи писав:

А. А.Сміт.

Б. В. Ойкен.

В. М. Вебер.

Г. Ф. Ліст.

3. Автором політики «середнього шляху» є:

А. А.Сміт.

Б. В. Ойкен.

В. М. Вебер.

Г. Ф. Ліст.

4. Різноманітність моделей національних економік обумовлена:

А. Особливостями історичного розвитку різних країн та менталітету населення.

Б. Станом національної економіки і рівнем співвідношення ринку та державного регулювання економіки.

В. Геополітичним положенням країни в світовій економічній системі.

Г. Всіма попередніми факторами.

5. Згідно з класифікацією світового банку Україна відноситься до групи країн з:

А. З низьким рівнем доходу (менше 755 дол.).

Б. З рівнем доходу нижче середнього (від 756 до 2995 дол.).

В. З рівнем доходу вище середнього (від 2996 до 9265 дол.).

Г. З високим рівнем доходу (більше 9266 дол.).

6. Перехідна економіка – це :

А. Постіндустріальна економіка.

Б. Змішана економіка.

В. Інформаційна економіка.

Г. Особливий стан економічної системи на етапі її становлення і реформування.

7. Основними рисами перехідної економіки виступають:

А. Стабільність, динамізм і стійкість.

Б. Нестабільність, альтернативний характер розвитку, суперечливість, історичність.

В. Високі темпи зростання економіки й рівня життя населення.

Г. Постійне збільшення показників соціально-економічного розвитку.

8. Кінцевою метою перехідних процесів в Україні є:

А. Формування ринкової економіки.

Б. Формування змішаної економічної системи.

В. Формування динамічної, самодостатньої, соціально орієнтованої моделі суспільства, керованої соціально відповідальною державою при підтримці усього громадянського суспільства.

Г. Досягнення макроекономічної стабілізації та економічного зростання на базі ефективного використання економічних ресурсів суспільства.

Розділ 3. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Структуризація національної економіки в регіональному просторі й фактори, що впливають на розміщення економічних одиниць.

3.2. Системний підхід до оцінки положення регіону в рейтингу національної економіки.

3.3. Напрями підвищення ефективності регіональної політики.

Навчальний тренінг

3.1. СТРУКТУРИЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ Й ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗМІЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Національну економіку можна розглядати не тільки як сукупність продуктивних сил, економічних відносин, соціокультурних, політичних, морально-етичних традицій і цінностей ведення господарської діяльності, що встановились у певній державі і впливають на особливості її економічного розвитку. Національна економіка має також регіональну будову.

Уже в середині ХХ ст. виділилась в особливий напрямок регіональна економіка (regional economy), яка досліджує проблему функціонування муніципального і регіонального суспільного господарського й економічного розвитку. Зміст регіональної економіки, її процесів, структур будується на взаємодії і перетині чотирьох базових груп принципів (макро-, мікро-, суспільна економіка (державне регулювання), ринкова економіка).

Для вивчення регіональної економіки треба опанувати методами аналізу територіальної організації господарства, оцінки земельних ресурсів, визначитися з поняттями сутність, склад і функції місцевих фінансів, розглянути особливості керування інвестиційним процесом на регіональному рівні та ін.

Регіон – (франц. region, від лат. region – область, район) – це специфічна територія, яка за сукупністю елементів, що її складають, відрізняється від інших територій за рядом ознак і характеризується єдністю, інтенсивними

взаємозв'язками, певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів.

Регіон як територія являє собою частину території країни із специфічними природно-кліматичними та економічними умовами й характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил з урахуванням демографічних, історичних, соціальних особливостей, розвиток якої здійснюється на основі законів національної економіки і регіональних, у результаті чого формуються регіональні економічні відносини.

Регіон - це також самодостатній соціальний організм, що знаходиться в єдності з середовищем і характеризується фізико-географічними, еколого-економічними, етнічно-історичними, культурно-цивілізаційними, політико-адміністративними і правовими властивостями і виступає засобом формування і функціонування областей країни.

Регіони виділяються з території відповідно до певних цілей і завдань, найголовнішою з яких є управління розвитком регіону.

Для позначення територіального обсягу регіону можуть застосовуватись такі терміни як "локальне регіональне утворення", "мікрорегіон", "мезорегіон", "макрорегіон" тощо. У разі виділення в середині країни з метою управління розвитком регіону він є основною складовою частиною державного територіального устрою, яка визначена єдиною політикою державного регіоналізму і має організаційну відокремленість, цілісність, економічну і географічну самодостатність, право місцевого самоврядування, систему державних органів, які є елементами (підсистемами) державної структури влади і управління країною.

Так, у цьому випадку під регіоном може розумітися найбільша адміністративно-територіальна одиниця субнаціонального рівня, яка має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет. В умовах України – це рівень областей та АР Крим. Безвідносно до цілі територіального управління регіон може означати частину країни, що історично склалася і характеризується специфічними природно-кліматичними умовами та відносно стійкими

економічними й соціально-демографічними особливостями, певною спрямованістю розвитку продуктивних сил. Основними критеріями виділення (виокремлення) регіону вважаються спільність народногосподарських і регіональних завдань, техніко-економічні особливості розвитку промисловості та сільського господарства, наявність суб'єктів господарювання, об'єднаних регіональними, економічними, політичними, соціальними, культурно-етнічними інтересами.

Для аналізу процесів структуризації національної економіки в регіональному просторі необхідно виділити фактори, що впливають на розміщення простих і складних економічних одиниць на ньому. До таких факторів відносяться:

1. Геополітичне і економіко-географічне значення територіальних утворень;
2. Сукупність ресурсів, що знаходяться на певній території;
3. Природно-кліматичні умови, що складаються на певному територіальному утворенні;
4. Підприємницький клімат і інвестиційна привабливість того чи іншого територіального утворення.

Розглянемо ці фактори детальніше.

1. Геополітичне і економіко-географічне значення територіальних утворень. Розміщення продуктивних сил національної економіки і формування регіональної економіки багато в чому визначається географічним та геополітичним положенням країни. Виходячи з цього, не можна визначити напрям розвитку національної економіки, включаючи напрями взаємодії національної економіки із зовнішнім світом і її інтеграції у світову економічну систему, без урахування геополітичного положення країни. При виборі напрямків територіального розміщення галузей національної економіки усередині країни також варто враховувати геополітичне положення районів, де передбачається розмістити стратегічно важливі об'єкти національної економіки.

Поряд з геополітичним слід аналізувати й *економіко-географічне*

положення (ЕГП) територіальних утворень. При оцінці ЕГП того чи іншого регіону аналізують його положення щодо транспортних магістралей, баз сільськогосподарської сировини, основних ринків збуту товарів, основних ареалів розселення, регіональних ринків робочої сили і т.п.

Економіко-географічне положення оцінюють за наступними *критеріями*:

1. - корисність положення (з позиції ефективності того чи іншого виду підприємницької діяльності в порівнянні з іншими регіонами);
2. - потенційність положення (з позиції перспективних можливостей для подальшого підприємництва);
3. - ринковість положення (з позиції створення умов для підтримки в тривалій перспективі конкурентних переваг, сформованих регіональними детермінантами).

Таким чином, ЕГП – найважливіша категорія, що відбиває регіональні особливості економічної діяльності. Вона є одночасно і причиною, і наслідком територіального поділу праці. Разом з тим ЕГП – поняття відносне. Воно обумовлено в більшій мірі історичними причинами змін в економічному і політичному розвитку не тільки даного регіону, але і подібними змінами, що відбуваються за його межами.

2. Сукупність ресурсів територіального утворення у контексті проблем регіональної структури національної економіки включає два види ресурсів: природні й людські.

Природні ресурси - це компоненти природи, що використовуються або можуть бути використані як предмети праці. Сукупність природних ресурсів регіону розглядається як його природно-ресурсний потенціал. Природно-ресурсний потенціал регіону прямо і побічно впливає на підприємницький клімат, визначаючи склад і структуру видів економічної діяльності, що розвиваються в тому чи іншому регіоні.

Людські ресурси - це категорія, що відбиває можливості й доцільність ведення підприємницької діяльності в тому чи іншому регіоні. Населення регіону, де підприємець збирається проводити свою діяльність, повинне

розглядатися ним з трьох точок зору:

- як джерело кадрового потенціалу (демографічна й освітньо-кваліфікаційна структура);
- як контингент потенційних споживачів товарів і послуг (етнічна структура, купівельна спроможність);
- як соціальне середовище, в якому повинна здійснюватися підприємницька діяльність (структура населення за якістю життя: рівнем зайнятості, рівнем доходів, забезпеченістю матеріальними і духовними благами).

Сучасна соціологія пропонує відбивати узагальнену характеристику населення країни і її окремих регіонів у категорії «якість населення». Під *якістю населення* розуміють актуалізовані історичною епохою властивості людей, потреба в яких сприймається суспільством з особливою гостротою. Це поняття характеризує потенціал виживаності в надзвичайних умовах, готовність суспільства в цілому й окремих людей до відновлення всіх сфер життєдіяльності, до прийняття економічних, соціальних і політичних перетворень.

3. Природно-кліматичні умови. Під природно-кліматичними умовами розуміють сили природи, що впливають на життєдіяльність населення й економічну діяльність, необхідну для одержання кінцевих продуктів цієї діяльності. Природно-кліматичні умови можуть полегшити чи утруднити заселення й освоєння території того чи іншого регіону, вплинути на масштаби, шляхи й форми використання природних ресурсів. Будь-який з елементів природно-кліматичних умов («троянда вітрів», температура, вологість і т.п.) можна характеризувати:

- потужністю і характером впливу;
- територією поширення впливу;
- різнобічністю, тривалістю і сезонністю впливу;
- характером впливу на різні групи населення;
- ступенем можливості й доцільності його поліпшення;
- ступенем впливу на життєдіяльність населення.

Території регіонів за елементами природно-кліматичних умов підрозділяються на екстремальні, дискомфортні, гіперкомфортні, прекомфортні, комфортні. До *екстремальних* відносять території з вкрай несприятливим природним впливом на життєдіяльність людини. *Дискомфортними* вважаються території з дуже несприятливим впливом на життєдіяльність людини. *Гіперкомфортними* називають території придатні для формування постійного населення, що прибуває з інших регіонів. *Прекомфортними* є території, досить сприятливі для формування постійного населення. *Комфортні* території оптимальні для життєдіяльності людей. Природно-кліматичні умови можуть прискорити чи сповільнити темпи розвитку економічної діяльності. Основна частина населення України проживає в регіонах із прекомфортними і комфортними умовами.

4. Підприємницький клімат і інвестиційна привабливість. Під підприємницьким кліматом регіону розуміють можливості й умови для ведення підприємницької діяльності і досягнення її цілей, загальні для економічних агентів, що діють на тій чи іншій території. Підприємницький клімат регіону формується в результаті взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів. *Об'єктивні фактори* – це географічні особливості регіону, природні умови і ресурси, склад суспільного поділу праці, рівень його соціально-економічного розвитку і т.п. *Суб'єктивні фактори* – це цілеспрямована діяльність владних структур і різних груп стратегічного впливу регіонального рівня, спрямована на регулювання економічної діяльності в межах країни і регіону.

Взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів визначає конкурентоспроможність регіону, що спостерігається в той чи інший момент часу та тенденції її зміни (рис. 2.1).

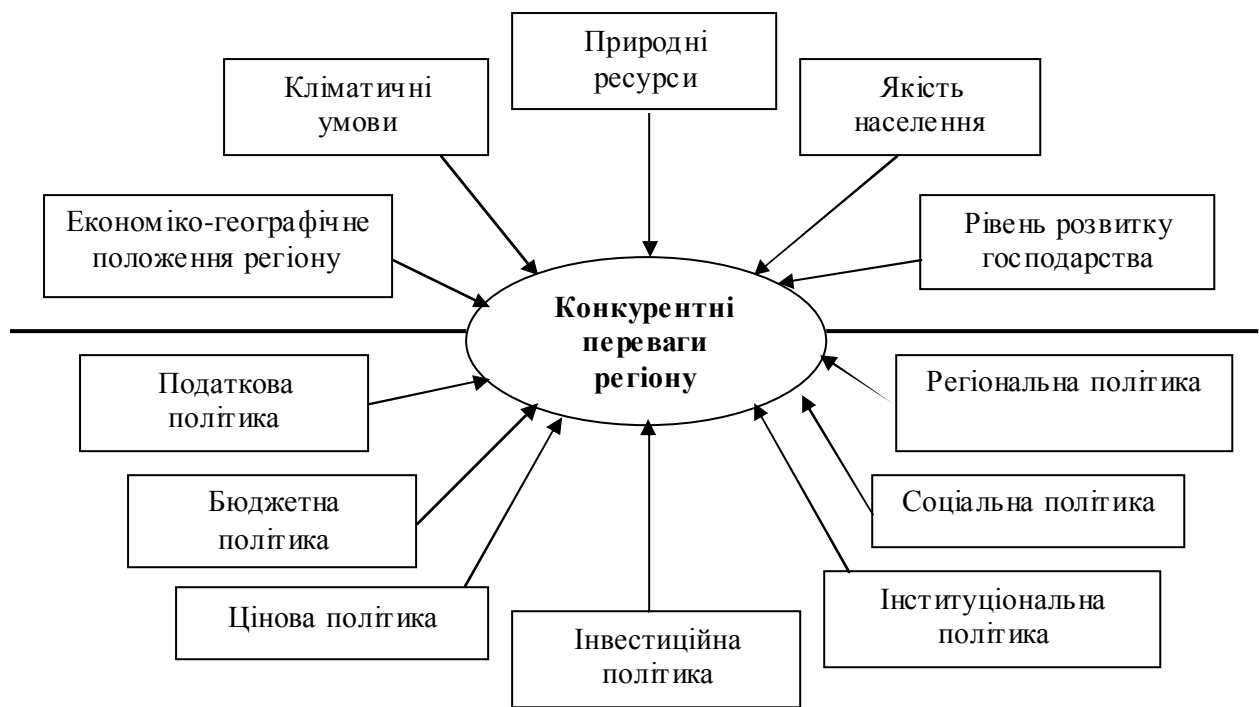

Рис.3.1 - Сукупність факторів, що визначають конкурентні переваги регіону

Основний вплив на регіональну ситуацію роблять *стратегічні цілі* економічного й соціального розвитку господарства регіону, обумовлені його геополітичним і економіко-географічним положенням. Набір зовнішніх і внутрішніх стратегічних зон господарювання, що обслуговує регіон, пред'являє попит на визначений асортимент товарів і послуг. Тому всі галузі регіональної економіки повинні бути адаптовані до задоволення цього попиту або самотужки, або в кооперації з галузями, що знаходяться за межами регіону. При цьому, природно, не можуть ігноруватися завдання, розв'язувані господарством регіону в системі загальнодержавного і міжнародного поділу праці.

Підприємницький клімат регіону визначає найважливішу категорію, що відбиває ступінь сприяння умов для досягнення стратегічних цілей розвитку соціально-економічної діяльності. Цією категорією є *інвестиційна привабливість регіону*, що може бути визначена як сукупність сприятливих для інвестицій факторів, які відрізняють даний регіон від інших. Вона складається з оцінки об'єктивних можливостей регіону (інвестиційного потенціалу) і умов діяльності інвестора (інвестиційного ризику).

Від інвестиційної принадності регіонів значною мірою залежить

подальший рівень їх загальноекономічного, демографічного, соціального і культурного розвитку, що, у свою чергу, неодмінно позначається на "якості життя" населення конкретної території. Метою інвестиційної політики є забезпечення ефективного розвитку окремих регіонів з урахуванням їх індивідуальних особливостей, а також таких чинників, як: раціональне використання різноманітних можливостей кожного регіону; ефект оптимальної інтеграції; територіальний поділ праці; входження регіону у світовий процес розвитку.

Інвестиційна привабливість регіону може бути визначена обсягом капітальних вкладень, що може бути притягнутий в основний капітал регіону, виходячи з його інвестиційного потенціалу і рівня регіональних інвестиційних ризиків. *Ступінь інвестиційної привабливості* може оцінюватися на основі наступних критеріїв:

5. - *інвестиційна активність* – інтенсивність залучення інвестицій в основний капітал регіону;

6. - *інвестиційний потенціал регіону* – обсяг інвестицій, що може бути притягнутий в основний капітал регіону за рахунок усіх (зовнішніх і внутрішніх) джерел фінансування, виходячи з наявності в регіоні економічних, соціальних передумов і природних ресурсів, особливостей його географічного положення та інших об'єктивних факторів, істотних для формування інвестиційної активності;

7. - *регіональний (некомерційний) інвестиційний ризик* – імовірність неповної реалізації інвестиційного потенціалу регіону, виходячи з умов інвестиційної діяльності в регіоні.

8. Розглядаючи доцільність інвестування того або іншого регіону, суб'єкти інвестиційної діяльності проводять оцінку і прогнозування інвестиційної привабливості регіонів. Вона може бути оцінена на основі їхнього ранжування за такими узагальненими показниками:

9. 1) рівень загальноекономічного розвитку регіону;

10. 2) рівень розвитку інвестиційної інфраструктури;

11. 3) демографічна характеристика регіону;
12. 4) рівень розвитку комерційної інфраструктури регіону;
13. 5) рівень криміногенних, економічних, екологічних та ін. видів ризиків.

14. В Україні існують різні рівні інвестиційної активності регіонів, а також нерівномірність розподілу іноземних інвестицій. Найбільше підприємств з іноземним капіталом функціонує в Києві, Криму, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській і Львівській областях.

Підприємницький клімат регіону, його інвестиційна привабливість є найважливішими передумовами раціональної структуризації економічної діяльності в *регіональному просторі*. Правомірність розгляду регіонального простору обумовлена наступними причинами. Будь-який галузевий підрозділ являє собою сукупність підприємств (виробництв), розташованих на території країни. При цьому територіальне розміщення цих виробництв здебільшого нерівномірне. В одних регіонах переважають, наприклад, підприємства машинобудування, в других — гірничодобувної промисловості, у третіх — сільськогосподарського виробництва і т.п. Таким чином, поряд з галузевим існує і територіальний поділ праці. Обидва види суспільного поділу праці нерозривні: не можна розглядати галузевий поділ праці поза розподілом підприємств різних галузей по території країни. Тому поряд з галузевою повинна розглядатися і регіональна структура національної економічної діяльності — співвідношення різних галузевих підрозділів по регіонах країни. Така структура може розглядатися в двох аспектах:

- галузева структура того чи іншого регіону (співвідношення різних галузевих підрозділів, розташованих на території регіону);
- регіональна структура тієї чи іншої галузі (співвідношення різних регіонів у загальному валовому продукті галузі).

Інакше кажучи, перший підхід дозволяє одержати відповідь на запитання про склад і співвідношення тих чи інших галузевих підрозділів на території конкретного регіону. Другий підхід дозволяє оцінити роль тих чи

інших регіонів у формуванні валового продукту конкретної галузі.

Ефективність регіональної політики залежить від чіткого визначення території регіону, його меж, природно-ресурсного та соціально-економічного стану, – тому велике значення має економічне районування країни, тобто виокремлення на її території самостійних регіонів, які представляють економічні райони.

Економічний район – це економічно цілісна частина території країни, якій властиві такі ознаки, як спеціалізація і комплексність господарства.

При наявності значної території, різноманітних природно-кліматичних умов і особливостей соціально-економічного розвитку її окремих частин, раціональне розміщення виробничих сил, їх успішний розвиток і функціонування можна здійснити на базі економічного районування.

Економічне районування – це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що вклалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці. Економічне районування сприяє раціональній територіальній організації господарства.

До складу України входять 24 області, АР Крим, два міста республіканського підпорядкування: Київ і Севастополь і близько 480 районів. Всього в державі існує близько 12 тисяч різних територіальних утворень.

Районоутворення – це об'єктивний процес формування і розвитку регіонів як інтегральних виробничо-територіальних систем. Це процес розподілу територій на відносно цілісні частини, які обумовлюють можливості спільних підходів до визначення шляхів і напрямів їх соціально-економічного розвитку, пошуку місця районів у регіональному, європейському і світовому розвитку.

Розвиток різних регіонів України досить нерівномірний. Це обумовлено різноманітними факторами: наявністю ресурсів, історичними тенденціями, стратегічним (геополітичними) цілями держави, умовами підприємницької діяльності та іншими. Зокрема, 60% експорту України приходить на Східні райони. Так, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька і Луганська області

концентрують більше 50% експорту України, основу якого складають чорні метали, металопродукція, машини та устаткування. На Західну Україну припадає лише 28% експорту країни.

Економічні райони підрозділяються на галузеві та інтегральні. Галузеві райони характеризуються зосередженням на певній території підприємств окремих галузей (паливної, металургійної тощо). Інтегральні райони характеризуються загальністю внутрішніх економічних зв'язків, територіальною, адміністративною цілісністю.

За своїм масштабом, розміром території, місцем у територіальному поділі праці виділяють *мікрорайони* (група адміністративних районів), *мезорайони* (як правило, дві-три області) та *макрорайони* (велика частина території країни, може налічувати до десяти та більше областей).

Рис. 3.2 - Загальноекономічне (інтегральне) районування України

Наукова концепція враховує природні, економічні, соціально-демографічні та історико-етнічні умови і фактори, що так або інакше впливають на формування регіональних утворень. Необхідно створити таку сітку макро- і мезорайонів, яка була б потрібна для регулювання основних економічних пропорцій, вдосконалення та прогностичних цілей.

Типологізація регіонів проводиться за такими параметрами: географічне положення; кліматичні умови; наявність природних ресурсів; рівень економічного й соціального розвитку; структура господарства; рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури; рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, національний дохід на душу населення; валовий продукт на душу населення; продуктивність суспільної праці; виробництво продукції промисловості і сільського господарства на душу населення; обсяг матеріального достатку на душу населення; забезпеченість території природно-ресурсним потенціалом; демографічний потенціал, різним соціально-психологічним кліматом тощо.

Існує багато схем регіоналізації України. Значний внесок у розробку сітки економічних районів України зробили українські економіко-географи, зокрема Ф.Д.Заставний і В.А. Поповкін. Так Заставний виділив дев'ять мезорайонів, що входять до складу трьох макрорайонів, які названі: Східний, Західний і Південний. Шляхом синтезу найважливіших показників економічного розвитку В. Поповкін визначив вагу кожної області в економіці країни й сформував десять мезорайонів. На підставі мезорайонування він виокремив п'ять макроекономічних районів: Центральнорайонський; Донбас та Нижнє Придніпров'я; Слобідська Україна; Причорноморський; Західнорайонський (см. табл. 3.1). Інший вчений О.І.Шаблій виділив на території України шість соціально-економічних районів. Його райони тісно пов'язані з містами-мільйонерами, спеціалізуються на загальноукраїнському поділі та інтеграції праці тощо. Він виділив такі соціально-економічні райони, як Західний, Центральнорайонський, Південно-Східний та Східний, Автономна Республіка Крим.

Існуючий адміністративний поділ України, нажаль, не можна визнати досить обґрунтованим з сучасного погляду на проблеми економічного районування. Модель оптимального функціонування регіональної і місцевої економіки вимагає точного врахування специфіки умов господарювання, ресурсних можливостей та ринкових зв'язків на мікроекономічному рівні, щоб забезпечити інтенсивний економічний розвиток держави.

В останніх схемах економічного районування враховувалися 75 ознак, що об'єднуються за змістом по групах:

- 1) показники, що характеризують природні умови і ресурси (мінеральні, водні, земельні, рекреаційні);
- 2) соціально-демографічну структуру населення (щільність, частка городян, робітників та службовців, природний приріст);
- 3) характеристика виробничої сфери (промисловість, транспорт, сільське господарство (показники ВВП, виробництва промислової продукції на душу населення, щільність залізничних шляхів);
- 4) характеристика сфери обслуговування (побутові послуги на душу населення, забезпеченість житлом, школами, лікарняними койками та ін.);
- 5) екологічна характеристика (кількість шкідливих викидів, питома вага нормативно очищених стоків, рівень озеленення й ін.).

У результаті використання загальногеографічного районування згідно з цими ознаками та для врахування природних, економічних, соціально-демографічних та історично-етнічних умов і факторів, що впливають на формування регіональних комплексів, для регулювання основних територіальних пропорцій і визначення стратегії розвитку в Україні застосовується мезорайонування, в основу якого покладено вісім економічних регіонів:

1. Донецький (Донецька і Луганська області);
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
3. Східний (Полтавська, Сумська і Харківська області);

4. Центральний (Київська, Черкаська області і м. Київ);
5. Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області);
6. Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
7. Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Херсонська, Одеська області та м. Севастополь);
8. Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Таблиця 3.1 - Економічне районування України

За М.Д. Пістуном		За Ф.Д. Заставним		За В.А. Поповкіним	
Район	Області	Район	Області	Район	Області
Донецький	Донецька, Луганська	Донецький	Донецька, Луганська	Донбас	Донецька, Луганська
Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська	Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька	Запорізький Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька
Київський	Київська, Чернігівська, Черкаська	Центрально-Польський	Київська, Чернігівська, Житомирська	Київське Полісся	Київська, Чернігівська, Житомирська
Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Північно-Східний	Полтавська, Сумська, Харківська	Слобідська Україна	Полтавська, Сумська, Харківська
Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька	Поділля	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька
Волинський	Волинська, Житомирська, Рівненська	Західно-Польський	Волинська, Рівненська	Волинське Полісся	Волинська, Рівненська
Карпатський	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Карпатський	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька	Українські Карпати	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька
		Центрально-український	Кіровоградська, Черкаська	Середнє Подніпров'я	Кіровоградська, Черкаська
Чорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим	Північне Причорномор'я	Миколаївська, Одеська, Херсонська
Кримський	АР Крим			Крим	АР Крим

Економічне районування повинно науково обґрунтовувати розвиток територіально-виробничих комплексів, встановити всі прогресивні тенденції в розвитку географічного поділу праці, міжрайонних і внутрішньорайонних зв'язків. В Україні ще не вдосконалене економічне районування, але поглянувши на роботи наших вчених можна сказати, що через деякий час в нашій країні будуть створені комплекси підприємств на основі тісних виробничих зв'язків, з врахуванням природних і трудових ресурсів, економіко-географічного положення та транспортних умов.

3.2. СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНКИ ПОЛОЖЕННЯ РЕГІОНУ В РЕЙТИНГУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Система являє собою внутрішньо організовану на основі того або іншого принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають щодо навколишніх умов та інших систем як щось єдине.

Регіону властиві всі ознаки об'єктів, що прийнято відносити до системи. Регіон являє собою складну систему, елементи якої такі як, наприклад, населення, економіка, природне середовище, самі розглядаються як система.

Як відомо, характер зв'язку, що існує між елементами системи, фіксується в понятті структури, що визначає специфіку системи. Програма розвитку будь-якого поселення, будь-то місто з мільйонним населенням або селище на декілька тисяч жителів, повинна розроблятися на базі системного підходу як сукупності ланок, що визначають його життєдіяльність.

Тому для повнішого опису та вивчення регіону може бути застосований системний підхід. По відношенню до описів регіону може бути застосований такий логічний ланцюг: структура → властивості → ознаки → риси → міра (засіб вимірювання). Даний прийом може використовуватися на тій підставі, що системний аналіз як найважливіша складова системного підходу в дослідженнях вимагає оцінки на основі вибраних індикаторів: стану економічної й соціальної підсистем; динаміки економічних і соціальних явищ (процесів), чинників, що їх обумовлюють; факторів, які забезпечують цілісність системи, механізмів її розвитку та удосконалення; функцій, які система може

реалізувати; стану стратегічного й тактичного управління; зв'язку з територіальними системами вищого порядку.

Як основні *властивості* регіону можна виділити *освоєність і насиченість* території. Вибір саме цих характеристик зумовлюється тією обставиною, що якраз вони найчастіше присутні при інтерпретації терміну "розвиток території". Головною характеристикою розвитку регіону (як і будь-якої іншої території) виступає його освоєність.

Освоєність території - це базис, на фоні якого відбуваються процеси зростання і розвитку регіону. Найбільш узагальненим, комплексним показником освоєності території є *соціально-економічна освоєність регіону*, під якою ми розуміємо ступінь насиченості території даного суб'єкта основними економічними та інфраструктурними елементами. Процеси освоєння різних територій за своїми змістом і спрямованістю не збігаються, що викликано рядом обставин, основними серед яких можна назвати наявність різних економічних потенціалів (зумовлену територіальним і галузевим поділом праці); відсутність можливостей для здійснення розширеного відтворення основних факторів (викликана наявністю на даній території тих чи інших елементів продуктивних сил); вплив природно-кліматичних умов господарювання на кінцеві результати суспільного виробництва; географічне положення регіону на території країни та у відношенні до її зовнішніх кордонів тощо.

Одним з основних аспектів оцінки рівня соціально-економічного розвитку регіону є рівень розвитку інфраструктури населених пунктів, що входять у конкретний регіон. Від алгоритму розвитку інфраструктури міст значною мірою залежить рівень обслуговування населення, оптимальне вирішення забудови промислових зон, інженерного устаткування, транспорту, а також підвищення ефективності витрат у міське господарство й будівництво.

Така незбіжність у характері освоєння регіонів призводить до того, що одні території розвиваються інтенсивніше і процес насичення відбувається більш ущільнено, а інші не можуть собі цього дозволити і обходяться

вирішенням окремих локальних завдань, пов'язаних з реалізацією найочевидніших конкурентних переваг. Як наслідок, на практиці складаються ситуації, коли процеси освоєння регіонів набирають різних швидкостей, а їх зміст (екстенсивний або інтенсивний характер) є різноплановим, що спричиняє різну економічну та соціальну освоєність регіонів, а це, у свою чергу, - посилення диференціації рівня та якості життя населення.

Під *розвитком регіону* розуміється насичення його економічними об'єктами й зв'язками. Чим більше на певній території таких об'єктів і чим тісніше зв'язки між ними, тим більш розвинутою або освоєною вона є. Штучно створювані об'єкти визначають базис освоєності території і з урахуванням масштабів використання оброблюваних сільськогосподарських угідь і лісових масивів формують ландшафт її насиченості. Через насичення території забезпечується її розвиток.

Насичена територія - це територія, що вміщує безліч економічних об'єктів (підприємств, організацій та елементів соціальної сфери, на яких зосереджено або на які спрямовано економічну діяльність), які опосередковують певну сукупність економічних інтересів і відносин між учасниками суспільного виробництва. Розвиток території безпосередньо зумовлений системною організацією відтворення ресурсів - трудових, природних, матеріальних (капітальних), організаційних (підприємницьких), інформаційних, науково-технічних та ін.

Із взаємодії ресурсних підсистем безпосередньо походять основні принципи територіальної організації відтворення і розуміння розвитку регіону як підвищення його відтворювального потенціалу. Під *відтворювальним потенціалом регіону* розуміються його можливості як суб'єкта господарювання у кордонах власної території забезпечувати раціональне використання наявних і залучених ресурсів для оновлення продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і виробничих відносин, відносин власності, а також господарського механізму. Саме наявність таких можливостей дозволяє регіону забезпечувати поступальний розвиток власної території або окремих територій,

які входять до його складу.

Як одна з головних ознак регіону як окремої території може використовуватися його залучення до суспільного виробництва, що характеризується: *по-перше*, наявністю галузей матеріального і нематеріального виробництва; *по-друге*, наявністю виробничої і соціальної інфраструктур; *по-третє*, створенням нових об'єктів природного і штучного походження, а також формуванням нових зв'язків і відносин, інакше кажучи, всім тим, що може свідчити про залучення даної території до процесів суспільної організації відтворення продуктивних сил.

Як міра вимірювання може бути використаний цілий *ланцюг показників*, що дозволяє порівнювати різні індикатори з метою отримання необхідної відповіді на виклики про глибину і характер процесів, що відбуваються на даній території. До основних груп таких показників можна віднести:

- 1) показники, що відображають масштаби економіки регіону;
- 2) показники, що відображають результативність економіки регіону;
- 3) показники, що відображають режим відтворення населення в регіоні;
- 4) показники, що відображають стан і відтворення основних засобів у регіоні;
- 5) показники загальної оцінки освоєності території регіону;
- 6) показники, що відображають самозабезпеченість регіону;
- 7) показники, що відображають рівень коопераційних зв'язків у регіоні;
- 8) показники, що відображають фінансові потоки в регіоні;
- 9) показники, що відображають рівень життя населення регіону;
- 10) показники загальної оцінки насиченості території регіону елементами продуктивних сил.

По відношенню до регіону як до економічної системи як структура може бути використана *сукупність елементів* продуктивних сил, які є, власне, матеріальними носіями окремих ланок цієї системи. Регіон з позицій системи являє собою певну цілісність взаємозв'язаних елементів, сутність і потенціал якої якісно відрізняються від сутностей і потенціалів цих елементів самих по собі.

Таким чином, регіон – це цілісна система із своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення. Розвиток регіональних економічних систем пов'язаний з подальшою зміною архітектури економіки і пропорцій економічної системи. Цей процес супроводжується розвитком п'ятого і шостого технологічних укладів, зростанням інформаційних технологій (виробництво апаратних засобів і програмних послуг), телекомунікацій, розвитком виробництва електроніки та електрообладнання, засобів масової інформації, фармацевтичної промисловості.

Як основні *властивості регіону* також можуть бути використані його *стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність*. Саме вони повною мірою дозволяють охарактеризувати будь-яку систему (в тому числі регіональну) з погляду її життєдіяльності. Можлива *стійкість* регіональної економічної системи забезпечується за рахунок збереження її цілісності як самостійного суб'єкта економічних відносин.

Цілісність виступає фундаментом для стійкості систем (у тому числі соціально-економічних), для збереження їх синергетичних властивостей і потенціалів при зміні зовнішніх умов, а також результатом зв'язаності їх елементів, можливого балансу стохастичної і детермінованої поведінки кожного з них.

Системний характер регіону передбачає *комплексність* його господарства, тобто збалансований, пропорційно узгоджений розвиток його складових (форм і способів організації продуктивних сил). Комплексність забезпечується таким взаємозв'язком між учасниками суспільного виробництва в регіоні, в результаті якого зберігається ефективне виконання основної функції, а саме спеціалізації, з одночасним збереженням внутрішньорегіональних пропорцій і забезпеченням умов для розширеного відтворення.

Комплексність і цілісність слугують передумовами відносного відособлення регіонів у рамках національного господарства. Вони виявляються у тому, що частина відтворювальних зв'язків обмежується даною територією і

на цій основі утворюється відносна самотійність. Тим самим загострюється проблема взаємовідносин центру і регіонів, коли центр реально втрачає можливість прямо впливати на характер і зміст економічних процесів і явищ, які відбуваються на території окремих регіонів, і виникає об'єктивна необхідність у розподілі деяких компетенцій та повноважень, які сприяють ефективнішій взаємодії окремих елементів регіональної економічної системи. Дуже часто на місцях усі проблеми видно більш рельєфно, вирішуються вони оперативніше, але для цього потрібний відповідний інструментарій, який би повністю належав регіону, регіональним органам управління.

Зберігається актуальність пошуку шляхів поєднання інтересів окремих регіонів із загальнонаціональними, створення механізмів, які б забезпечили економічні основи цілісності країни і недопущення неоправданої територіальної та господарської замкнутості й відокремленості. Це обумовлено тим, що іноді регіоналізм – підхід до розгляду і розв'язання економічних, соціальних, політичних та інших проблем з точки зору інтересів споживачів того чи іншого регіону, сприймається як всеохоплююче зосередження владних повноважень на рівні регіону чи повна його господарська самотійність у вирішенні питань загальнонаціонального значення, питань власності на майно і вироблені в регіоні товари, на природні ресурси тощо. Таке розуміння самотійності господарської системи регіону не має перспективи, воно економічно і політично недоцільне.

Регіон необхідно розглядати як частину цілого. Діалектика окремого і загального розкриває взаємозв'язок між ними, згідно з яким окреме неможливе без загального, та навпаки. Ця єдність і залежність, а разом з тим і особливість як філософські категорії повною мірою проявляються у взаємовідносинах регіону і держави.

З географічного погляду регіон завжди є частиною якоїсь території, що за масштабами перевершує регіон. З господарського погляду економіка регіону – це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Економіка регіону базується на мікроекономічній виробничій

функції, тобто врахуванні найбільш ефективної дії місцевих чинників виробництва – робочої сили, ресурсів, економічних зв'язків конкретних підприємств тощо. Для економіки регіону найбільш притаманні риси саморегуляції через попит і пропозицію, рівень конкуренції в межах регіону, форми власності.

Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах – відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобами виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку.

Таким чином, економіка регіону відтворює здатність різних економічних суб'єктів ефективно здійснювати господарську діяльність на внутрішньорегіональному рівні. Разом з тим особливість регіонального розвитку є основою для міжрегіональної взаємодії, тобто виходу на макроекономічну систему країни в цілому з позицій вирішення власних (регіональних) економічних завдань. Зазначені особливості економіки регіону як сутнісні ознаки і відокремлюють її від регіональної економіки.

Регіональна економіка щодо економіки конкретного регіону виступає макроекономічним середовищем. Це середовище створюється, наприклад, єдиною на національному рівні монетарною системою, дією інфляційних чинників, впливом чинників міжрегіональної дії, зокрема ефективнішого функціонування транспортної системи, встановленням валютних курсів тощо.

Регіон, навіть найбільш розвинутий, не може виконувати функції господарського регулювання для інших регіонів. Для регіону більш характерні ознаки цілісності, ніж для регіональної системи, яка включає сукупність регіонів. У правовій сфері конкретний регіон не має тих повноважень, які притаманні для національної господарської системи.

Розвиток економіки регіону розглядається центральними органами з позицій місцевого самоврядування, визначення функцій і взаємодії

територіальних органів різних рівнів. Вихідною позицією управління господарським комплексом регіону є його комплексний розвиток і задоволення на цій основі соціально-економічних потреб його населення.

Комплексний розвиток регіону передбачає розвиток виробничих і соціальних комплексів, які мають включати такі необхідні інфраструктурні блоки, як будівельний, житлово-комунальний, соціально-культурний, оздоровчий, освітній, торгово-сервісний, побутового обслуговування та ін.

Господарство регіону повинно розвиватися значною мірою на базі регіональної та муніципальної власності, місцевих бюджетів, ефективного використання місцевих ресурсів тощо, утворюючи таким чином єдину економічну систему.

У сучасних умовах, коли регіональні суб'єкти наділені значними повноваженнями і можливостями внутрішньорегіонального управління, складаються умови, за яких регіони несуть відповідальність за реалізацію загальнодержавної регіональної соціально-економічної політики, самовідтворення і розвиток, самозабезпечення основних стандартів життєдіяльності населення.

Оскільки регіони неоднакові за своїм економічним потенціалом, то формуються регіони-донори і дотаційні регіони.

Якщо у великому регіоні проблема депресивності економічного розвитку характерна лише для окремої його частини, тобто субрегіону нижчого рангу, то тоді питання активізації його господарської діяльності вирішується через розроблення та запровадження регіональних програм розвитку з найбільш важливих галузей економіки.

Таким чином, поєднання централізованих механізмів регіонального розвитку як окремих ланок єдиного господарського комплексу з активною діяльністю регіональних владних та економічних структур кожного конкретного регіону може забезпечити прискорений розвиток регіонів.

Економіка кожного конкретного регіону відчуватиме значний вплив центральних органів завдяки прийняттю рішень, які сприяли б ефективному

розвитку регіональної ініціативи в галузі використання регіональних переваг, ефективному використанню наявних ресурсів і умов.

Економіка кожного регіону має свою внутрішню структуру, механізми управління і функціонування. Але вона не є обмеженою та ізольованою.

Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної економіки в цілому.

Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з адміністративно-територіальним чи іншим поділом території.

Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньорегіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

3.3. НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Різні території України мають свої особливості й відмінності як щодо економічного розвитку, так і в соціальному, історичному, мовному та ментальному аспектах, що призводить до значних диспропорцій у регіональній структурі економіки держави, нагромадження економічних і соціальних проблем.

Регіональні нерівності – відмінності у рівнях розвитку, зайнятості, доходів населення, умов підприємництва тощо в регіонах.

Зведення до мінімуму тих нерівностей, на яких може ґрунтуватися виникнення соціальних конфліктів, перешкоди соціально-економічному розвитку країни в цілому є сутністю регіональної політики.

До числа найбільш розповсюджених причин регіональних нерівностей відносяться: відмінності природно-кліматичних умов життя; нераціональність використання місцевих природних і трудових ресурсів; забруднення довкілля; недосконалість галузевої структури регіональних господарських комплексів, їх

низьку економічну ефективність; застаріла структура виробництва та запізнення з упровадженням інновацій; відмінності підприємницького клімату; політичні, інституціональні, соціально-культурні фактори; відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку й відставання деяких регіонів від нормативів розвитку соціальної та виробничої інфраструктури; периферійне положення регіону та відставання в комплексному розвитку міст і сіл; незадовільну реалізацію можливостей регіонів щодо міжнародної інтеграції України, спільного підприємництва, залучення іноземних інвестицій та ін.

Для розв'язання цих проблем необхідно створити умови для оптимальної економічної самостійності регіонів, опрацювати засади **регіональної політики** – сфера діяльності держави щодо управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни в регіональному аспекті, тобто пов'язана з взаємовідносинами між державою і регіонами, регіонів між собою, а також – сфера діяльності регіональної влади щодо управління соціально-економічним розвитком регіону.

В орбіту регіональної політики включаються такі напрямки:

- співвідношення і взаємодія рушійних сил регіонального розвитку (державний, приватний сектори; внутрішні і зовнішні фактори);
- співвідношення національного і регіонального аспектів розвитку та управління (рівень регіональної автономії, ступінь централізації управління);
- ставлення до завдання підйому економіки відсталих районів, освоєння нових районів і ресурсів;
- ставлення до національно-етнічних питань;
- регіональні аспекти демографічної політики, політики урбанізації, державної політики тощо.

За своєю структурою та відповідно до різноманітності процесів, що відбуваються в регіонах регіональна політика може бути поділена на окремі складові: економічну, промислову, соціальну, житлову, демографічну, екологічну, науково-технічну, гуманітарну, національну, управлінську, зовнішньоекономічну та ін.

Основні соціально-економічні аспекти в регіональній політиці пов'язані з територіальним поділом праці, формуванням народногосподарських комплексів, економічним районуванням і загальнодержавним плануванням (програмуванням) соціально-економічного розвитку і розміщення продуктивних сил.

Регіональна політика держави – система дій держави, спрямованих на підтримку здійснення місцевого самоврядування в кожному регіоні країни при безумовному врахуванні загальнодержавних інтересів.

Поняття «регіональна політика держави» включає в себе поняття «місцеве самоврядування» та «державна регіональна політика». Якщо місцеве самоврядування ставить на перше місце інтереси місцевої громади, то державна регіональна політика повинна забезпечити безумовне виконання у регіонах державного законодавства та тих інтересів, які держава має у даному конкретному регіоні.

Регіональне врядування (regional governance) - це набір чи система методів використання органами публічної влади економічних, соціальних та інших ресурсів території з метою підвищення показників людського розвитку.

Пріоритетність саме розвитку людини означає, що шляхи розвитку регіону повинні аналізуватися через призму інтересів громадян, які мають канали впливу на рішення, що приймаються органами влади, контролюють та залучаються до її діяльності.

Поняття «врядування» означає, насамперед, залучення до процесів управління регіоном.

Тактика держави розглядається як дії держави щодо вирівнювання умов діяльності та соціально-економічного стану різних регіонів, створення умов для їх ефективного функціонування. Так, основною *метою* регіональної політики держави є поступове вирівнювання існуючих відмінностей між економічними й соціальними рівнями розвитку окремих регіонів, зважаючи на їхні історичні, демографічні, природно-ресурсні та економічні особливості, і спрямовується на підтримку внутрішньорегіональної та міжрегіональної збалансованості

соціально-економічного розвитку й суттєве поліпшення екологічного стану регіонів, а також дотримання балансу інтересів центру держави і регіонів шляхом формування раціональних бюджетних взаємовідносин між державними і місцевими бюджетами. Це необхідно для вирівнювання стану соціально-економічного розвитку різних регіонів, у першу чергу, умов життя населення, виходячи з прогресивних соціальних нормативів і аналогів показників регіонального розвитку в розвинутих країнах світу. Ефективні бюджетні взаємовідносини між центром і регіонами повинні передбачати можливість фінансового забезпечення і функцій державного управління, і функцій місцевого самоврядування.

Особливим напрямком державної допомоги є фінансування структурної перебудови і реконверсії економічно відсталих, депресивних територій. Допомога також надається регіонам з відносно низьким рівнем промислового потенціалу та надлишком трудових ресурсів, гірським та іншим регіонам зі складними природно-географічними та екологічними умовами. У такий спосіб держава здійснює загальнонаціональні програми для розв'язання найважливіших регіональних проблем.

Державна регіональна економічна політика (ДРЕП) – сукупність організаційно-правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

Об'єктами ДРЕП є територіальні утворення, в межах яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування. *Суб'єктами* ДРЕП є органи державної влади, представницькі органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції розв'язують проблеми соціально-економічного розвитку регіонів.

Предметом ДРЕП є як розподіл влади між центром і регіонами, так і практична діяльність держави в регіонах.

Важливо розрізняти державну регіональну політику як стратегію і тактику держави щодо регіональних процесів і «внутрішню» політику самих

регіонів. Політика регіонів не завжди відповідає політиці держави. Регіони можуть мати свої пріоритетні напрямки розвитку, які іноді не збігаються з державними. ДРЕП і політика регіонів не повинні бути суперечливими: в ідеалі вони мають становити одне ціле, доповнюючи й збагачуючи одна одну.

Внутрішня *політика регіонів* спрямовується на використання внутрішніх ресурсів регіону для вдосконалення структури матеріального виробництва, розвитку соціальної інфраструктури, екологічної безпеки та ін.

Основними складовими елементами механізму державного регулювання є:

- законодавчо-нормативна база;
- бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку й селективна підтримка окремих регіонів з боку держави;
- реалізація державних регіональних програм, а також індикативних прогнозів і місцевих програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних утворень;
- створення та розвиток спеціальних (вільних) економічних зон у певних регіонах;
- розвиток міжрегіонального й прикордонного співробітництва.

З регіональною політикою тісно пов'язані регіональне планування і програмування.

Регіональне планування – необхідний інститут національного соціально-економічного планування, одна з форм реалізації регіональної політики у спосіб державного втручання в економіку регіону з метою пом'якшення найбільш гострих диспропорцій і соціальних протиріч (депресія, стагнація, безробіття).

Реалізація державних регіональних програм – це засіб регулювання розвитку економіки регіонів. Вони дають можливість узгодити територіальні, галузеві й державні інтереси.

Специфічно-територіальне регулювання визначає конкретні методи державного регулювання розвитку регіонів через проведення типологізації

регіонів на макро- й мікрорівні.

Регіональний розвиток (від англ. regional development) - зміна структури регіонів або територіальних утворень всередині них; ускладнення регіональної системи.

Важливим напрямом трансформації економіки України є проведення *ефективної регіональної політики*, для чого необхідні:

- розробка концепції державної регіональної політики і стратегії регіонального розвитку;
- формування ефективної галузевої структури регіонів, адекватної їх природно-ресурсному, економічному, науково-технічному і трудовому потенціалу;
- підвищення ролі регіонів у системі формування та реалізації соціально-економічної політики, збільшення рівня їх самостійності в проведенні зовнішньоекономічної та соціальної політики;
- розвиток місцевого самоврядування, розмежування функцій та повноважень центральних та місцевих органів законодавчої влади;
- покращення системи державного стратегічного планування та програмування розвитку регіонів, забезпечення відповідності національного законодавства нормативам і стандартам правового середовища ЄС;
- підтримка депресивних районів, вирішення проблем міжрегіонального розвитку національної економіки.

Державна регіональна політика України регламентується Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування» і Державними програмами соціально-економічного розвитку регіонів. Головною метою цих програм є оптимізація використання наявного ресурсного потенціалу регіону та формування ефективного господарського комплексу на його території. Урегулюванню проблем регіонального розвитку сприятиме також реалізація Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів України", який передбачає впровадження двох нових інструментів регіонального розвитку.

Перший включає заходи державної підтримки, спрямовані на стимулювання розвитку депресивних територій, що дозволить сконцентрувати державні та місцеві ресурси там, де за певний період можна дістати найбільший економічний і соціальний захист.

Другий запроваджує договірні відносини між Кабінетом Міністрів України і регіонами шляхом укладання угод щодо регіонального розвитку, в яких будуть передбачені узгоджені пріоритети й спільні заходи центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо регіонального розвитку, а також обсяги й механізм фінансування цих заходів.

Подальші кроки в напрямку гармонізації законодавства з питань розв'язання соціально-економічних проблем територій та стимулювання їх розвитку вимагають удосконалення Бюджетного кодексу, врегулювання відносин власності, в тому числі на землю, нової редакції Законів України "Про місцеве самоврядування в Україні" і "Про місцеві державні адміністрації" .

У стратегічному плані державна регіональна політика має сприяти перетворенню регіонів на активних суб'єктів економічних відносин на вітчизняному просторі та за його межами. На сьогодні майже 60% ВВП України експортується, основу експорту складають чорні метали (частка чорних металів становить майже 30% експорту), металопродукція, машини та устаткування. У цілому для України характерний постачальницько-збутовий та посередницько-торговий тип зовнішньоекономічних зв'язків. Для розширення експортного потенціалу регіонів треба створити регіональні центри маркетингових досліджень кон'юнктури на світових ринках, проводити цінову експертизу експортних контрактів, запровадити надання державних гарантій щодо кредитів на участь регіонів у міжнародних тендерах, розробити і запровадити гнучкий механізм державного регулювання реекспорту продукції.

Державна стратегія регіонального розвитку має вибудовуватися на принципах, що відповідають вимогам європейської структурної політики. Це такі принципи:

1. *Програмування*. Політика регіонального розвитку має здійснюватись на

основі довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на регіональному, а при необхідності - і на субрегіональному рівнях.

2. *Концентрації.* У зв'язку з обмеженістю державні фінанси концентруються, і встановлюється ієрархічність пріоритетів відповідно до сформульованих цілей.

3. *Доповнюваності.* Державна фінансова підтримка регіонального розвитку розглядається як кошти, які спільно фінансуються з державного і місцевого бюджетів, при цьому обсяги коштів з місцевих бюджетів не зменшуватимуться при фінансуванні визначених державою пріоритетів.

4. *Партнерства.* Регіональний розвиток вимагає тісної співпраці центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, недержавних організацій, суб'єктів господарювання.

5. *Субсидіарності.* У рамках розподілу владних повноважень місце надання управлінських послуг максимально наближається до споживача з урахуванням повноти та якості надання цих послуг.

6. *Збалансованості.* Передбачається комплексне використання наявного потенціалу з урахуванням умов, критеріїв і строків, визначених законодавством.

7. *Синергії.* Закладається синхронне проведення ряду реформ і забезпечення суспільної єдності в напрямі узгодження пріоритетів і дій всіх владних інституцій, включаючи місцеве самоврядування.

Аналіз нинішнього стану реалізації державної регіональної політики дає підстави стверджувати, що вона поки суттєво не впливає на системне вирішення навіть проблем вирівнювання регіонального ландшафту України.

На промислово розвинуті Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Одеську, Харківську області й Київ у 2008 р. припадало 55% валового регіонального продукту. У Києві валова додана вартість у розрахунку на 1 особу як інтегральний показник, що найбільш точно визначає рівень розвитку регіону, втричі перевищує середній рівень в Україні, тоді як у Тернопільській області він є наполовину меншим (див. рис. 2.2).

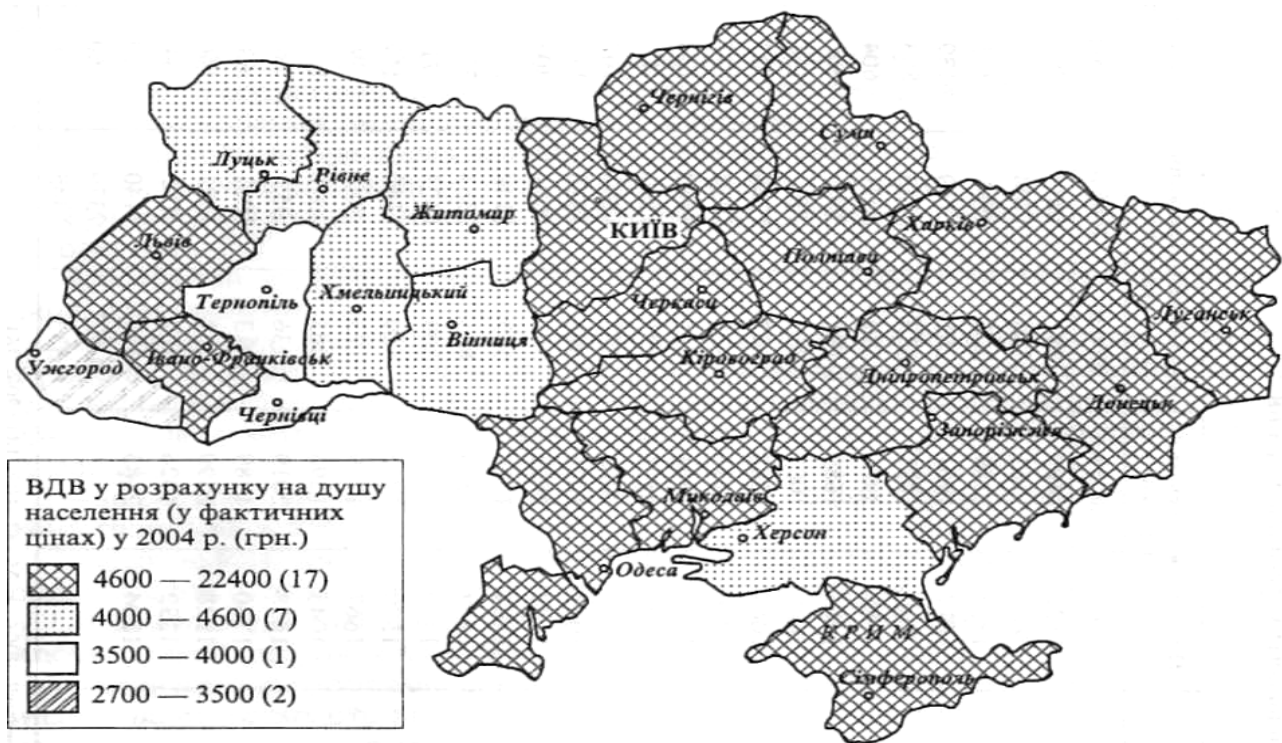

Рис. 3.3 - ВДВ у розрахунку на одну особу в 2004 р. (грн.)

Найрезультативнішим було і залишається функціонування індустріального комплексу в східних регіонах України - Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Луганській і Харківській областях. Проте розвиток економіки значної частини регіонів сьогодні визначають одна-дві галузі, які є сировинними або ж виробляють проміжну чи низькотехнологічну продукцію, що спричиняє їх слабку конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

За ситуації, коли міжрегіональні диспропорції залишаються значними, не слід шукати оригінального, власне національного рішення, а потрібно широко використовувати апробований життям досвід. Як відомо, регіональна політика європейських країн спочатку ґрунтувалася на засадах вирівнювання. Наступні хвилі регіональних реформ були спрямовані на усунення регіональних диспропорцій через підтримку певних галузей і видів виробництв, стимулювання міграції капіталів, подолання інфляційних процесів. У подальшому на зміну соціальним імперативам прийшли економічні чинники, спрямовані на активізацію інноваційних процесів, створення привабливих умов

для розвитку малого і середнього бізнесу за одночасного посилення компетенції місцевих органів влади. У сучасній Європі сформувалося розуміння сутності нового регіоналізму як оптимального використання специфіки та унікальності внутрішнього потенціалу регіонів для прискорення темпів економічного зростання. Такі підходи добре зарекомендували себе в Іспанії, Греції, Португалії, Франції, Німеччині, широко впроваджуються в Чехії, Угорщині, Польщі. Цей імпульс можна пояснити появою гасла "Розвиток регіонів – за свій власний рахунок". З урахуванням світового досвіду ключовими завданнями регіонального розвитку в Україні, які вимагають розв'язання, слід вважати:

- підвищення інвестиційної привабливості й зміцнення економічного потенціалу регіонів, перш за все шляхом інституційних перетворень у напрямі забезпечення макроекономічної стабільності, прозорості трансформації відносин власності, повної лібералізації процесів ціноутворення та формування повноцінного конкурентного середовища;
- зменшення диспропорцій в економічному та соціальному розвитку адміністративно-територіальних утворень;
- істотне підвищення ролі місцевих органів влади і територіальних громад у використанні ресурсного потенціалу для створення нових робочих місць;
- актуалізацію завдань щодо охорони довкілля та збереження природного середовища для наступних поколінь;
- розв'язання проблеми фінансової самодостатності місцевих бюджетів, оскільки саме вони формують параметри інфраструктурної частини конкурентоспроможності регіону. Реалії сьогодення свідчать, з одного боку, про істотні відмінності в економічному потенціалі територіальних громад, особливо сіл, селищ і міст районного значення, а з іншого - про те, що на фоні здійснення заходів бюджетного вирівнювання успадкована в базі різниця між рівнями розвитку різних таксономічних одиниць продовжує суттєво впливати на їх бюджетні надходження і адекватно - на можливості фінансування закладів освіти, охорони здоров'я, культури і особливо

житлово-комунального господарства, ситуація в якому загострюється не випадково.

Вирівнювання рівнів регіонального розвитку з погляду зрілості ринкових відносин і ринкових механізмів – об'єктивна вимога і в контексті глобальної стратегії подолання економічних, соціальних, етнічних збурень і конфліктів, які створюють значні перешкоди, що стоять на шляху загального поступу. Необхідно знімати конфлікти засобами демократизації, активізації економічного життя суспільства на базі прискореного проведення реформ. Таким виглядає ключове завдання глобальної політики у світлі сучасних світових глобальних процесів.

Виникає необхідність виявлення головних переваг та загроз конкурентоспроможності регіонів, особливо промислових областей України, обґрунтування пріоритетів та засобів: реалізації моделі структурно-інноваційного розвитку; покращення еколого-техногенної ситуації в регіонах на основі інновацій; реструктуризації "старопромислових" галузей з урахуванням досвіду країн ЦСЄ; удосконалення міжбюджетних відносин; посилення ролі і відповідальності регіональних органів державного управління в розв'язанні цих завдань.

Сучасна економіка є надзвичайно динамічною й багатогранною системою відносин, в якій важливе місце посідають ринки середньо- та довгострокових фінансових ресурсів, а також ринки засобів виробництва. У регіонах України відбуваються інтенсивні ринково-орієнтовані трансформаційні процеси, і питання розвитку ринку капіталів, технічного переоснащення економіки з метою підвищення безпеки та конкурентоспроможності економіки, зростання продуктивності праці, структурна політика тощо повинні стати ключовими у стратегічних документах розвитку регіонів країни.

Конкурентоспроможність регіонів визначається показниками чотирьох груп: макроекономічна динаміка; ефективність органів місцевого самоврядування та державної регіональної політики; ефективність бізнесу, зокрема у приватному секторі; розвиненість інфраструктури.

Потреба у суспільній ідеології конкурентоспроможності та у розробці стратегії і тактики її забезпечення на мезорівні в умовах сучасного етапу процесу європейської інтеграції обумовлює доцільність реалізації викладених нижче заходів.

1. Інтенсифікація інституціонально-структурних реформ.
2. Запровадження економічно обґрунтованої системи інвестиційних стимулів та засобів державної підтримки структурних зрушень на регіональному рівні.
3. При обґрунтуванні інвестиційно-інноваційних преференцій та заохочень необхідно передбачити їхню орієнтацію на досягнення змін в структурі економіки.
4. Інституційне закріплення системи стимулювання структурних змін як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.
5. Зниження рівня монополізації економіки та державного протекціонізму стосовно окремих галузей і підприємств.
6. Сприяння адаптації підприємств регіону до змін, які відбудуться у процесі інтеграції у світове співтовариство.
7. Адаптація економіки регіонів України до членства в СОТ.
8. Підвищення рівня ефективності використання енергоресурсів як визначального складника конкурентоспроможності регіонів України.
9. Посилення соціальної компоненти конкурентоспроможності державної регіональної політики.
10. Механізм державної політики зайнятості має бути направленим на регулювання ринку праці регіону.
11. На регіональному рівні має бути сформована належна система інвестиційної підтримки якості людських ресурсів..
12. Розробка і впровадження регіональними органами державного управління та місцевого самоврядування стимулюючих заходів щодо підвищення рівня конкурентоспроможності.
13. Недостатня забезпеченість розвитку регіонів інвестиційними ресурсами

ставить перед ними завдання більше уваги приділяти використанню всіх переваг лізингової діяльності і, в першу чергу, міжнародного лізингу.

14. Підвищення рівня адаптації вітчизняних підприємств в умовах євроінтеграції України за рахунок удосконалення планування діяльності, обліку та калькулювання собівартості продукції, внутрізаводського економічного аналізу для прийняття управлінських рішень.
15. Реалізація заходів, направлених на зміцнення економічної безпеки підприємництва та декриміналізації підприємницького середовища регіону.
16. Забезпечення сприятливого інвестиційного клімату за рахунок удосконалення нормативно-правової бази планування, бухгалтерського обліку та аудиту відповідно міжнародних стандартів.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *регіони; регіональний простір; якість населення; конкурентоспроможність регіону; територіальний поділ праці; регіональна структура; районоутворення; мезорайонування; регіональний комплекс; відтворювальний потенціал регіону; регіональна політика.*

Контрольні запитання:

1. Що таке регіон, які його основні ознаки?
2. Охарактеризуйте структуру національної економіки з погляду регіонального простору.
3. Назвіть фактори, що впливають на розміщення економічних одиниць на регіональному просторі.
4. Що розуміють під підприємницьким кліматом регіону?
5. Назвіть складові конкурентоспроможності регіону.
6. На основі яких критеріїв оцінюється інвестиційна привабливість регіону?
7. Що застосовують для формування регіональних комплексів?
8. Охарактеризуйте основні ознаки регіону.
9. Визначте принципи, на яких має вибудовуватися державна стратегія

регіонального розвитку.

10. Назвіть основні завдання у проведенні ефективної регіональної політики в Україні.

Тести для самоперевірки:

1. Найбільш визначальними характеристиками регіону є:

- А. Рівень розвитку продуктивних сил певної частини території держави.
- Б. Соціально-економічна самодостатність.
- В. Інтенсивність взаємозв'язків і цілісність складових елементів.
- Г. Все відзначене вище.

2. Виділіть фактор структуризації національної економіки в регіональному просторі, що не впливає на територіальне розміщення економічних одиниць:

- А. Геополітичний.
- Б. Підприємницький клімат.
- В. Територіальний.
- Г. Все відзначене вище.

3. Сукупність ресурсів територіального утворення у контексті проблем регіональної структури національної економіки включає:

- А. Два види ресурсів: природні й людські.
- Б. Три види ресурсів: природні, людські і капітальні.
- В. Чотири види ресурсів: природні, людські, капітальні та технічний розвиток регіону.
- Г. Немає певної визначеності кількості основних видів ресурсів територіального утворення у контексті проблем регіональної структури національної економіки.

4. Території регіонів за елементами природно-кліматичних умов не підрозділяються на:

- А. Комфортні.
- Б. Прекомфортні.
- В. Некомфортні.

Г. Всі відповіді правильні.

5. Ступінь інвестиційної привабливості регіону може оцінюватися за наступними критеріями:

А. Інвестиційної активності, інвестиційного потенціалу та інвестиційного ризику.

Б. Інвестиційного потенціалу та інвестиційної діяльності в регіоні.

В. Інвестиційної діяльності, інвестиційного потенціалу та інвестиційного ризику в регіоні.

Г. Інвестиційної реалізації інвестиційного потенціалу регіону та рівня інвестиційної активності.

6. Районоутворення – це:

А. Процес розподілу територій на відносно цілісні частини.

Б. Об'єктивний процес формування та розвитку регіонів як інтегральних виробничо-територіальних систем.

В. Врахування природних, економічних, соціально-демографічних та історично-етнічних умов і факторів, що впливають на формування регіональних комплексів.

Г. Освоєність і насиченість території.

7. Скільки економічних регіонів покладено в основу мезорайонування:

А. 8.

Б. 10.

В. 17.

Г. 25.

8. У рамках системного підходу до описів регіону може бути застосований такий логічний ланцюг:

А. Структура → властивості → ознаки → риси → міра вимірювання.

Б. Властивості → ознаки → риси → ступінь розвитку території.

В. Ознаки → риси → характеристики → засіб вимірювання.

Г. Риси → ступінь розвитку території → характеристики → структура.

9. Визначите основні властивості регіону:

- А. Освоєність і насиченість території.
- Б. Стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність.
- В. Всі відповіді правильні.
- Г. Немає правильної відповіді.

10. Одними з принципів, що відповідають вимогам європейської структурної політики, і на яких має вибудовуватися національна державна стратегія регіонального розвитку, є:

- А. Синергії і субсидіарності.
- Б. Партнерства та доповнюваності.
- В. Збалансованості та концентрації.
- Г. Всі відповіді правильні.

Розділ 4. ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ Й СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

4.1. Суспільний добробут: сутність і чинники. Соціальний вибір і функції добробуту.

4.2. Економічні теорії суспільного добробуту й соціально-ринкової економіки.

4.3. Соціально-економічні показники вимірювання соціальної нерівності.

4.4. Формування соціально-ринкової економіки в Україні й ключові напрямки соціальної політики.

Навчальний тренінг

4.1. СУСПІЛЬНИЙ ДОБРОБУТ: СУТНІСТЬ І ЧИННИКИ. СОЦІАЛЬНИЙ ВИБІР І ФУНКЦІЇ ДОБРОБУТУ

Національна економіка як складна багаторівнева система має кінцевою метою збільшення добробуту населення, або суспільного добробуту.

Добробут, або особистий добробут (welfare) – це ступінь задоволення певних потреб окремої людини, який характеризує забезпеченість населення необхідними матеріальними й духовними благами, що залежить від рівня розвитку суспільства. *Економічний добробут (economic welfare)* - частина добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей. Це стосується як індивідів, так і груп людей, включаючи суспільство в цілому. Для оцінки зміни добробуту індивіда в мікроекономіці використовують специфічний інструмент економічного аналізу - функцію індивідуальної корисності, засновану на гіпотезах її кількісного або порядкового виміру.

Національний (суспільний) добробут (social welfare) – це добробут суспільства в цілому або його частини. Суспільний добробут не тотожний економічному добробуту суспільства, як особистий добробут неідентичний індивідуальному економічному добробуту. Особистий добробут, крім економічних критеріїв (зайнятість, рівень доходів і т.д.), залежить від існуючих у державі політичних свобод, соціальної захищеності, сімейного щастя,

можливості кар'єрного зростання та ін. Ринкова економіка сприяє оптимальному добробуту максимальної кількості людей, якщо не обмежує неекономічні складові особистого добробуту. Тому суспільний добробут не складається з арифметичної суми економічних показників рівня добробуту окремих членів суспільства.

Ключовим питанням виступає проблема суспільних благ, контроль над виробництвом яких здійснює держава. Йдеться про охорону здоров'я (страхова медицина, контроль за безпекою ліків, профілактика захворювань, обов'язкове щеплення та ін.), забезпечення національної оборони, державної безпеки, подолання надзвичайних ситуацій тощо та багатьох інших послуг. У випадку із суспільними благами державне втручання має допоміжний характер з метою гарантувати суспільну пропозицію товарів, що або не поступають на ринок, або поступають у недостатній кількості. Держава не обов'язково повинна брати на себе виробництво зазначених благ. У неї є важелі прямого і непрямого впливу на приватнопідприємницьке середовище через механізм державних закупівель і замовлень, фіскальних і монетарних механізмів з метою розподілити ресурси в потрібному напрямку. Таким чином, можливе забезпечення не тільки справедливого розподілу ресурсів, товарів і доходів, але і більш рівномірного перерозподілу прав і обов'язків.

Необхідно використовувати не тільки раціональні, але й інтуїтивні (оцінні) міркування при аналізі добробуту народу. Спроба побудувати *функцію суспільної корисності (добробуту)* (welfare function) ускладнюється важко розв'язною соціально-економічною проблемою: як оцінити вплив ступеня диференціації добробуту членів суспільства на сукупний суспільний добробут? У самому загальному вигляді функцію суспільного добробуту можна подати у вигляді зростаючої функції від добробуту окремих членів суспільства. Такий підхід потребує введення деякого правила, що визначає, яким чином поєднуються індивідуальні корисності, наприклад, чи повинні корисності кожного індивіда враховуватися повністю і в одному масштабі, чи їх треба обмежувати для досягнення чесності або справедливості розподілу.

Здавалося б, оцінку впливу диференціації доходів на суспільний добробут у кожному конкретному випадку можна доручити самим членам суспільства, вирішуючи долю найбільш значущих соціально-економічних програм за допомогою прямої (референдум) або представницької демократії. Оскільки кожний буде оцінювати програму по тому, як вона міняє його добробут, то у разі її підтримки більшістю можна вважати, що ця програма підвищує суспільний добробут. Однак такий спосіб суспільної оцінки наслідків економічних заходів небездоганний з двох причин.

По-перше, залишається проблема порівняння сумарного виграшу більшості із сумарним програшем меншостей. Н. Калдор і Дж Хікс запропонували відповідати на подібні запитання на основі порівняння грошових сум, які прихильники проекту згодні заплатити за його здійснення, а супротивники – за відмову. Перша сума виражає корисність планованого заходу для його прихильників, а друга є шкодою для його супротивників. Якщо грошова оцінка корисності перевищує грошову оцінку шкоди, то здійснення проекту збільшує суспільний добробут, тому що із суми, що сплачується прихильниками проекту, можна з надлишком компенсувати збиток супротивників.

По-друге, при виборі на основі голосування за простою більшістю може виникнути «парадокс голосування» («парадокс Ж. Кондорсе»): вибір суспільно доцільного проекту не може забезпечуватися простим голосуванням на підставі принципу більшості.

А. Бергсон спробував подолати «парадокс голосування», запропонувавши розробку критерію суспільної цінності авторитарним рішенням представників законодавчої та виконавчої гілок влади. Слід визначати внесок кожної індивідуальної функції корисності у суспільну корисність, а значить, порівнювати корисність, отриману різними особами. Але на практиці критерій Бергсона, доповнений П. Самуельсоном, фактично не мав підтвердження.

Найбільш прийнятним є критерій економічної ефективності В. Парето, нейтральний до розподілу добробуту між індивідами. Відповідно до нього

деякий захід підвищує добробут суспільства, якщо в результаті його здійснення підвищується добробут хоча б одного індивіда без погіршення добробуту інших. Якщо при деякому стані економіки ніякі зміни у виробництві й розподілі не можуть підвищити добробут хоча б одного суб'єкта, не знижуючи добробуту інших, то такий стан називається Парето-ефективним. Так виглядає перша теорема суспільного добробуту.

Друга теорема суспільного добробуту наголошує: у будь-якому Парето-ефективному стану економіки можна підібрати систему цін, що забезпечує загальну рівновагу в цьому стані. Із другої теореми суспільного добробуту робиться висновок, що при певних технологіях і перевагах споживачів два найважливіші завдання суспільного господарства – оптимальне використання обмежених факторів виробництва і розподіл добробуту між членами суспільства – можуть вирішуватися окремо. Використовуючи свої можливості в перерозподілі суспільного добробуту між громадянами, держава підтримує справедливу диференціацію індивідуальних доходів, а ринок через механізм ціноутворення забезпечує Парето-ефективне використання наявних виробничих ресурсів.

Таким чином, пошук оптимальності приводить до сполучення ринкової рівноваги й суспільного вибору. Національній економіці потрібний механізм, що мінімізував би негативні наслідки перерозподільних процесів і максимізував позитивні. Державні інститути повинні існувати для того, щоб реалізувати й узгоджувати особисті цілі індивідів. Отже, основним джерелом перетворень виступає людина, а індивідуальний добробут стає фундаментальною проблемою соціально-економічного розвитку.

Крім ефективності, існує проблема рівності – *справедливості розподілу* благ між різними групами покупців і продавців. По суті, вигоди ринкової торгівлі визначають як пиріг, який треба розподілити між суб'єктами ринку. Питання ефективності полягає у розмірах пирога, а питання рівності - у справедливості розподілу його частин. Оцінка рівності є більш складною, ніж оцінка ефективності. Проблема добробуту завжди пов'язувалась із проблемою

справедливості, а проблема справедливості – з розподілом і перерозподілом доходів. Але, як пише М. Блауг, "...віра в те, що "ефективність" і "справедливість" можуть бути певним чином розділеними, являє собою одну із найдавніших ілюзій економічної науки" [4, с.545]. Більше того, вони завжди ставились в основу економічної політики держави.

Якщо ефективність жорстко пов'язана з пануючими економічними відносинами, то справедливість відображає більш широкий спектр пануючих у суспільстві інституціональних закономірностей – традицій, уподобань, впливу норм поведінки та ін. У сучасній змішаній економіці домінують три головні підходи: ліберальний (лібертаристський), утилітарний і егалітарний.

Класичний лібералізм виходить з інтересів особи. Кожна людина здатна найбільш ефективно реалізовувати свої таланти. Суспільство є простою сукупністю індивідів. Позитивне (справедливе) суспільство не заважає кожній людині реалізувати приватні інтереси. Держава, захищаючи права людини, (насамперед, права приватної власності й громадянських свобод), найкращим чином служить людям. Оскільки не існує об'єктивних методів визначення кращих або гірших заходів, індивіди самі здатні зрозуміти, що правильно чи неправильно. Свобода – синонім автономії і незалежності. Рівність – це тільки рівність стартових можливостей, а не підсумків. Тому справедливість установлюється ринком, а ефективність розуміється в дусі Парето-ефективності. Іншими словами, ресурси залучаються особами, які можуть сплатити за них найбільшу ціну і тому найбільш раціонально їх використати.

Утилітаризм вважає суспільний добробут сумою функцій індивідуальних корисностей. Тому справедливість існує там і тоді, де і коли вдається максимізувати сукупну корисність усіх членів суспільства. Держава, якщо піклується про добробут суспільства, повинна в певних межах здійснювати перерозподіл з метою максимізації корисності. Така максимізація не забезпечується ринком автоматично. Наприклад, фіксована сума грошей відмінна за корисністю для багатих і бідних. Тому зрозуміла доцільність перерозподілу, який має сенс тільки при не зниженні ефективності

виробництва.

Егалітаризм, навпаки, передбачає рівність у більш широких межах. Усі члени суспільства повинні мати не тільки рівні можливості, а й більш чи менш рівні підсумки. Цим досягається єдність і згуртованість нації. Тому уряд повинний підвищувати рівність і доступність благ. Прикладом егалітаризму є підхід американського філософа Дж. Роулза, за яким суспільний добробут зростає тільки в тому випадку, якщо він підвищується в самих бідних членів суспільства, а зміна добробуту інших не впливає на добробут суспільства. Достатньо багато вчених рекомендують у сучасній економіці судити про зміну суспільного добробуту по тому, як змінюється добробут «середнього класу»[5].

Усі зазначені підходи розвиваються в межах ринкової економіки і не заперечують її основ. Мабуть, егалітаризм не визнає повної рівності, яка може привести до різкого зниження ефективності. Тому всі напрямки, як правило, намагаються знайти компроміс між вимогами економічного зростання і рівності, ефективністю і справедливістю.

Таким чином, розвиток національної економіки зіштовхується з необхідністю узгодження теоретичних суперечностей, зокрема знаходженням точки дотику макро- і мікроекономічних підходів.

Суспільний добробут конкретизується в термінах «якість» і «рівень» життя. *Якість життя* вимірюється як на підставі статистичних даних, так і за суб'єктивними оцінками людей, включаючи такі якості, як стабільність громадського життя, його безпека, розвиток політичних свобод, доступність і престижність професії та ін. *Рівень життя* населення визначається як сукупність умов життя відповідно до досягнутого рівня економічного розвитку країни.

Аналіз рівня життя населення охоплює три аспекти:

- зіставлення соціально-економічних індикаторів у динаміці з попередніми роками;
- зіставлення соціально-економічних індикаторів з науковими нормами;
- зіставлення з іншими країнами.

Соціально-економічні індикатори рівня життя населення можна розглядати як узагальнюючі, що відображують сумарне споживання і можливості такого споживання, та як відносні, що характеризують окремі сторони добробуту населення. Типовими узагальнюючими показниками є рівень і динаміка номінальних і реальних доходів населення, загальний обсяг споживання населенням благ і послуг. Особливість цих показників полягає у тому, що вони відображують не тільки абсолютні зміни в рівні життя населення, а також і відносну динаміку в розрахунку на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів. Друга група показників визначається тільки у відносному вигляді: споживання основних продуктів харчування, інших споживчих товарів, забезпеченість послугами охорони здоров'я, освіти, транспортними, житлово-комунальними тощо на душу населення, сім'ю, тисячу або 10 тис. жителів.

До основних соціально-економічних індикаторів рівня життя населення належать:

- 1) обсяг реального ВВП на душу населення;
- 2) грошові доходи й витрати населення;
- 3) реальна заробітна плата;
- 4) споживання основних продуктів харчування на душу населення;
- 5) природний приріст населення і середня тривалість життя;
- 6) частка витрат бюджету на розвиток соціальної сфери;
- 7) використання вільного часу та ін. [6, с. 175-176].

Рівень реального ВВП на душу населення у країні дозволяє робити зіставлення з іншими країнами й виявити належність до високо- або слаборозвинутих країн. Рівень доходу виявляється важливою, але не єдиною складовою людського розвитку, метою останнього є не тільки постійне зростання доходів, а також збалансування зростаючих можливостей людини з використанням цих можливостей у різних сферах діяльності. Тому для аналізу рівня і якості життя все ширше залучаються міжнародні рейтинги, що узагальнюють комплекс показників сучасного соціального розвитку.

За методикою Програми розвитку ООН (ПРООН) щорічно розраховується індекс людського розвитку (ІЛР), або індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), що є простим середньоарифметичним індексів реального ВВП на душу населення ($I_{ВВП / H}$), досягнутого рівня освіченості ($I_{осв}$) та середньої тривалості життя ($I_{тр.ж}$);

$$ІЛР = \frac{I_{ВВП / H} + I_{осв} + I_{тр.ж}}{3} \quad (4.1)$$

За офіційними підсумками 2005 р., Україна посіла 78 місце з 177 країн-учасниць рейтингування, а абсолютне значення зведеного індексу дорівняло 0,766, що віднесло нас до групи із середнім рівнем розвитку людського потенціалу. Для порівняння, сусідня Чехія мала значення індексу 0,874 (31 місце), Польща – 0,858 (36 місце), Словаччина – 0,849 (42 місце), Росія – 0,795 (62 місце), Білорусь – 0,786 (67 місце) [7].

Індекс якості й безпеки життя, що використовується міжнародною консультативно-дослідною компанією Economist Intelligence Unit, розраховується на підставі наступних дев'яти індикаторів: ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності; середня тривалість життя; рейтинг політичної стабільності й безпеки країни; кількість розлучених сімей на 1000 осіб; рівень активності громадських організацій; різниця між кліматично більш теплими й більш холодними регіонами державами; рівень безробіття; рівень політичних і громадянських свобод; співвідношення між середньою зарплатою чоловіків і жінок. 95 місце України з 111 проаналізованих держав підкреслює її суттєве відставання від інтегрованого показника провідних країн світу [8].

Інший розрахунок індексу якості життя, за версією “International Living Magazin”, агрегує показники вартості життя, рівня культури населення, головні характеристики стану її економіки і навколишнього середовища, кліматичні особливості та ін. У 2008 р. Україна посіла 62 місце з 192 країн-учасниць рейтингування [9].

Індекс суспільства, що ґрунтується на знаннях, або К-суспільства, запропонований департаментом ООН з економічного і соціального розвитку – UNDESA і враховуючий індикатори інтелектуальних активів, перспективності й якості розвитку суспільства додає до традиційних соціальних показників дані про охоплення молоді освітою та інформацією, розповсюдження Інтернету та ін. За вказаним індексом наша держава посіла у 2006 р. 42 місце з 48 держав-учасниць, що підкреслило належність до останньої групи проаналізованих країн [10].

У практиці аналізу застосовують дослідження рівнів освіти, охорони здоров'я, розвитку науки, доступності нормальних житлових умов, забезпечення культурних потреб, стану довкілля. Добробут має нижчу й вищу межі. Нижчий рівень добробуту характеризується достатнім забезпеченням населення матеріальними благами й послугами. На вищому рівні на перше місце виходять духовні блага, наука, культура, точніше можливість творчої (креативної) діяльності. Творча особистість є головним фактором соціально-економічного процесу в епоху гуманістичного виробництва. Тим самим освіта і виховання стають «першим підрозділом» суспільної діяльності в межах соціокультурної сфери (креатосфери), що забезпечує формування людини, яка володіє творчими здібностями, людини, здатної побачити проблеми та протиріччя і творчо їх вирішити [11, с.198]. Таким чином, визначаючи соціальні пріоритети національної економіки, слід виходити з її загальної соціальної орієнтації, що передбачає практичне підпорядкування відтворювальних процесів завданням розвитку особистості, подолання відчуження людини від суспільства, природи й культури.

4.2. ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ Й СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Багатство, добробут і можливості їх досягнення завжди були в центрі уваги відомих економістів. Саме дослідження суперечностей проблем суспільного добробуту дозволили отримати Нобелівські премії з економіки Дж.Хіксу, К. Ерроу, Д. Б'юкенену, Г. Беккеру, А. Сену.

Головною проблемою наукового аналізу завжди було визначення критеріїв добробуту і суб'єктів, які приймають відповідні рішення. У теоріях суспільного добробуту часто виникали суперечності через розбіжності в поглядах на природу економіки, цінності й цілі людської діяльності.

Історично першими розвивалися теорії, в яких вчені спробували узагальнити індивідуальні потреби і кількісно розрахувати суспільний добробут як функцію індивідуальних корисностей. А. Сміт вважав продуктивність праці та її відповідність потребам споживачів головним чинником добробуту, а його вимірювачем – рівні зарплати, прибутків, ренти. Дж. Бентам оцінював добробут щастям найбільшої кількості людей, які мають ідентичні функції корисності доходу. Г. Госсен вперше сформулював закон спадної граничної корисності, спираючись на концепцію утилітаризму з її принципами суб'єктивного зіставлення вигод і втрат. Представники австрійської школи маржиналізму К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк віддавали пріоритет індивідуальним оцінкам корисності, впритул до уподобань одинака Робінзона Крузо на незаселеному острові, зіставленням вигод і втрат, запропонували засоби обчислення загальної корисності й структурували блага, виділивши блага нижчого і вищого порядку, комплементи й субститути, економічні й неекономічні, товари та послуги.

А. Маршалл аналізував добробут, виходячи з механізму розподілу ресурсів і досягнення ринкової рівноваги як критерію максимізацію загальної (суспільної) корисності. Приріст добробуту, за А. Маршаллом, вимірювався надлишком споживача, тобто суми, яку споживачі готові сплатити за товар, мінус величина, яку вони дійсно платять.

А. Пігу першим визначив економічний добробут і підкреслював, що він жодною мірою не рівнозначний загальному добробуту, оскільки не включає такі елементи, як стан навколишнього середовища, взаємовідносини між людьми, місце в суспільстві, житлові умови, громадський порядок. За умов так званих «провалів ринку» оптимум показників добробуту можливий лише при державному втручанні у механізм використання ресурсів і розподілу доходів.

Усі вищезазначені вчені розглядали суспільний добробут як суму

індивідуальних корисностей. Тому оптимальним вважався такий перерозподіл ресурсів, що максимізував добробут. Таким чином, поза увагою залишалися проблеми порівняння корисності для різних людей, узгодження інтересів, а також ефекти, пов'язані з перерозподілом доходів.

Спочатку інші пріоритети в аналізі суспільного добробуту визначив Ф.Еджуорт, запропонувавши поняття узагальненої функції корисності й досліджуючи споживчу поведінку з точки зору ординалістської теорії.

В. Парето відійшов від спрямованості на кількісне вимірювання корисності й констатував, що максимум добробуту досягається при оптимальному розміщенні ресурсів, коли будь-який їх перерозподіл не збільшує корисності в суспільстві, зокрема не погіршує стан мабуть одного суб'єкта ринку. Поліпшення, за В. Парето, можливе за рахунок забезпечених державою суспільних благ завдяки їх неподільності й неконкурентності споживання.

Складності раціонального узгодження інтересів окремих членів суспільства плідно досліджує теорія суспільного вибору. К. Ерроу в "теоремі неможливості" показав, що агрегування індивідуальних переваг не може дати позитивного вирішення проблеми: будь-який колективний вибір перетворює одного індивіда в диктатора, тобто суспільний вибір не може бути одночасно і раціональним, і демократичним. Але А. Сен, аналізуючи «теорему неможливості», відзначив її надмірну песимістичність, адже існує багато прикладів знаходження загальнонаціонального компромісу за допомогою політичних інститутів при загрозах суспільній безпеці.

Представники теорії суспільного вибору визначають політику як взаємовигідний обмін між громадянами й суспільними структурами та розглядають політичний ринок за аналогією з товарним. Держава – це арена конкуренції людей: за вплив на прийняття рішень або за доступ до розподілу ресурсів. Виборці й політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками.

Демократія не зводиться лише до процедури голосування, а гарантом

демократичних рішень повинні бути тверді й стабільні конституційні принципи й закони. Проблема суспільного вибору постає як за умов прямої, так і представницької демократії.

Дж. Б'юкенен запропонував власну концепцію організації політичного ринку для досягнення згоди в суспільстві з метою оптимізації суспільного добробуту. Критерієм справедливості й ефективності політичної системи має бути поширення правил економічної ринкової гри на політичний процес. Держава повинна виконувати переважно охоронні функції і мінімально брати участь у господарській діяльності. Блага суспільного користування пропонується перетворювати в товари й послуги, що продаються на ринку. Держава у Дж. Б'юкенена виступає у вигляді "держави, що передає". Ця функція проявляється у політиці перерозподілу доходів. Приймаючи політичні рішення, завжди необхідно зіставляти економічні наслідки ринкового саморегулювання і державного регулювання, щоб визначити оптимальну форму і міру втручання.

Центральною складовою сучасної соціально-економічної системи є комплекс інститутів, відносин, цінностей і норм, що об'єднуються під назвою «держави добробуту». Цей феномен виникнув як альтернатива «реальному соціалізму» в СРСР, з одного боку, і як реакція на «провали» класичної ринкової економіки, з іншого. «Держави добробуту» має в кожній державі свою специфіку і назву: у США – «змішаний капіталізм», у Німеччині – «соціальне ринкове господарство», у Швеції – суспільство «функціональної соціалізації» і т.д. Загальним для всіх національних варіантів «держави добробуту» є те, що ринковий початок в економіці доповнений соціальним початком в інших сферах. Слід відзначити, що будь-яка економіка є соціальною, оскільки вона не може не бути соціальним інститутом. Те саме стосується ринкової економіки.

У розробку й реалізацію концепцій держави добробуту зробили внесок представники практично всіх головних ідейно-політичних течій Заходу: лібералізму, соціал-демократії, консерватизму. Наприклад, низка видатних консервативних діячів Західної Європи, починаючи з О. фон Бісмарка і

Б.Дізраелі, на підставі впровадження первісних соціальних заходів захисту найманої праці й згладжування соціальних суперечностей вважаються батьками-засновниками держави добробуту. Соціал-демократія Західної Європи здійснила рішучі кроки із соціалізації економічних відносин (найбільш відомий приклад - «шведський соціалізм»). Неолібералізм у США, Німеччині проявив себе в реальній практиці Демократичної партії й ХДС/ХСС відповідно. У післявоєнні десятиріччя в розвинених країнах між партіями різних орієнтацій (лібералами, соціал-демократами, консерваторами) склався своєрідний консенсус з питання про необхідність і неминучість державного регулювання соціально-економічних процесів.

Але і в науковій літературі, і при обговоренні практичних заходів досі немає єдиної точки зору про роль держави в регулюванні сучасних соціальних процесів. Соціал-демократична традиція спирається на тезу про надання всім громадянам не тільки юридичних і політичних, але й соціальних прав шляхом справедливого перерозподілу доходів. Йдеться про ідею вирішення прав індивідів на достойний рівень життя, освіти, медичне обслуговування та ін. Усе це призвело до здійснення програм соціальної допомоги. Інша, «лібертаристська» платформа критикує вищезазначений підхід за сприяння утриманським уподобанням, зниженню мотивації до продуктивної праці, розкручення інфляційної спіралі й державної заборгованості. Так званий класичний «ліберальний мінімум» державних функцій включає формування законодавства, забезпечення соціально-політичної стабільності, вирішення суперечностей у судовому порядку (держава – «нічний сторож»), оборону і безпеку, здійснення стабілізаційних макроекономічних заходів. Тобто мова йде про створення, коригування і втілення в життя відповідних правил гри, а не пряме державне втручання. Дж. Б'юкенен оригінально підкреслив розбіжність двох ключових груп поглядів на державне втручання в соціально-економічні процеси, як визначення «держави-добродійника» і «держави виробника, або захисника» [12, с. 63].

Суспільний розвиток уточнює і згладжує полярні точки зору. Так звана

«ринкова пастка зубожіння» примушує враховувати надмірну поляризацію доходів як чинник, що руйнує, наприклад, інноваційний потенціал («відплив мозків», приплив низькокваліфікованих мігрантів і т.д.), й вважати перерозподіл доходів наданням державою суспільних благ. Одночасно переглядаються надмірні державні зобов'язання із сплати значних соціальних трансфертів, коли гарантовані стипендії та допомога сприяють паразитичним уподобанням і навіть провокують соціальні заворушення (спалахи насильства з боку іммігрантів у Франції або студентів у Греції).

Визначимо деякі спроби типологізувати національні варіанти держави добробуту. Так, англійські дослідники Н. Ферніс і Т. Тілтов використали критерій рівня соціальних витрат і визначили три типові країни: США (низький рівень), Великобританію (середній рівень), Швецію (найбільш високий рівень). У США соціальні витрати спрямовані насамперед на зміцнення ринкової системи при перевазі врахування трудового стажу як підстави отримання страхових послуг. У Великій Британії переважає надання мінімуму благ незалежно від стажу роботи й професійного статусу. У Швеції домінує принцип перерозподілу через високі податки й всезагальне забезпечення високих соціальних стандартів.

За підходом німецького вченого Й. Альбера, розрізняють скандинавський та англосаксонський (Данія, Швеція, Фінляндія, Норвегія, Великобританія, Ірландія), з одного боку, і континентальний, з іншого боку, регіональні європейські варіанти. Перший варіант акцентує увагу на наданні соціальних трансфертних послуг, другий – на виплатах, пов'язаних із зарплатою і збереженням соціального статусу. Таким чином, різні типи держави добробуту відрізняються інституціональними особливостями, починаючи з національних політичних традицій.

Найбільш відомий німецький варіант побудови «держави добробуту» - «соціальне ринкове господарство» (Soziale Marktwirtschaft). Зазначений термін уперше обґрунтував і ввів в обіг в 1946 р. Альфред Мюллер-Армак, професор економіки, з 1958 по 1977 рр. – член управлінської ради Європейського

інвестиційного банку, найближчий сподвижник Людвіга Ерхарда, творця німецького «економічного дива». А. Мюллер-Армак розглядав соціальне ринкове господарство як визначальну основу економічної і соціальної політики. Він характеризував досліджувану категорію як порядок, що враховує цінності, але не встановлює їх сам, називаючи це прагненням до певного способу рішення соціальних проблем. Як вважав Мюллер-Армак, основна формула «соціального ринкового господарства» ґрунтується на визнанні рівної значимості економічної і соціальної сфер і їх взаємозв'язку, а головна ідея міститься у поєднанні свободи ринку із соціальним вирівнюванням. Індивідуальна свобода виступає не тільки в якості засобу, економічного важеля, але і насамперед як незалежна цінність. При цьому цінність даного формулювання він пояснював принциповою можливістю практичної реалізації зазначеного курсу, що й було здійснено у ФРН.

Л. Ерхард надавав важливе значення змісту терміну «соціальний». Соціальність споконвічно властива ринковій економіці. Ефективність соціальної політики держави не визначається її масштабами. Правильна соціальна політика повинна орієнтуватися на підтримку позицій кожної окремо взятої людини: знаходячи самостійність і незалежність від опіки держави, громадянин перетворюється у вільну людину. В умовах зростання добробуту виправданим є покладання на кожну окрему людину відповідальності за саму себе, свою родину. Нарешті, чим багатше суспільство, тим менше людей має потребу в соціальних благах, що надаються державою. Змішання понять «соціальна справедливість» і «соціальна забезпеченість», на думку Ерхарда, є спробою, спрямованою на те, щоб зняти з людей особисту господарську відповідальність і замінити її колективною захищеністю.

Концепція «соціального ринкового господарства» передбачає синтез політичних свобод, економічної свободи, гарантованих правовою державою, та ідеалів соціальної держави, що забезпечує соціальну захищеність, громадян і соціальну справедливість. Прихильники соціального ринкового господарства вважають, що свобода економічної діяльності з опорою на конкуренцію

повинна бути тісно пов'язана з комплексом інших ґрунтовних цілей суспільства. Конкуренція має бути організована так, щоб виключити соціальне напруження. Наприклад, нічим не стиснута воля місцезнаходження виробничого об'єкта, впритул до закриття нерентабельної установи, режиму використання виробничих потужностей або залучення іноземних працівників може стати фактором соціальних конфліктів у суспільстві. Тому з точки зору досягнення соціальної стабільності і максимізації економічного зростання вони підлягають обмеженню для реалізації більш високих цілей (охорона навколишнього середовища, високий рівень зайнятості і т.д.).

«Соціальне ринкове господарство» передбачає, що економіка одночасно обслуговує і індивідуума, і суспільство. Власне ринок не враховує соціальні аспекти суспільного життя і самої економіки. Держава повинна гарантувати мінімальний життєвий рівень людям, які не вступили у процес праці, або тимчасово або остаточно (за віком чи станом здоров'я) вибули з нього. Виробнича конкуренція і соціальне забезпечення повинні бути одночасними, взаємодоповнюючими процесами. Тому соціальне вирівнювання реалізує себе через механізм соціального партнерства. За визначенням А. Нестеренка, «соціальне партнерство – це переростання ринкових відносин за межі власне економіки у сферу соціальних відносин: продавці й покупці робочої сили домовляються про умови «угоди» як рівноправні учасники соціального контракту» [13, с.76.]

За сучасних умов під соціальним ринковим господарством (соціальною ринковою економікою) розуміють економічну суспільну систему, що забезпечує високу ефективність ринкової економіки і на цій основі гарантує громадянам країни максимум соціальної справедливості, забезпеченості й соціально-економічного прогресу. Теорія соціального ринкового господарства зберігає провідну роль в ринковому саморегулюванні, відводячи державі функцію засновника й контролера певних правил економічної діяльності.

4.3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ

У перехідній економіці на перше місце виходить проблема недостатніх доходів, тобто матеріального забезпечення. Тому при оцінці рівня життя є актуальними три аспекти:

- матеріальний стан з аналізом показників доходів і витрат;
- умови життя з урахуванням стану житлово-комунального господарства, соціальної інфраструктури населених пунктів, що не завжди пов'язано з особистими доходами;
- стан соціального середовища (криміногенна ситуація, безробіття, бідність).

Підвищення стандартів розвитку всіх сфер суспільного життя України до рівня економічно розвинутих країн особливо стосується соціальної сфери, зокрема рівня добробуту населення. Це зумовлено тим, що саме в соціальній сфері спостерігається найбільше відставання України. У системі визначення рівня життя населення та його порівняння з іншими країнами центральне місце посідають показники доходів як основного джерела задоволення особистих потреб у товарах і послугах. Рівень доходів дає уявлення про матеріальні можливості людей, особливо якщо він надто низький. Емпіричні спостереження та аналіз статистичних даних переконливо доводять, що з огляду на світові стандарти, у тому числі європейські, Україна відстає за показником середньорічного доходу на душу населення. Як правило, макроекономічні оцінки пов'язані із середніми доходами жителя кожної країни.

Виділяють такі групи середньодушових показників:

1. Середня арифметична, тобто відношення суми особистих доходів до населення країн.
2. Мода, тобто доход, характерний для найбільшої кількості жителів країни.
3. Медіана, тобто доход з такою величиною, що кількість жителів з більшими доходами дорівнює кількості жителів з меншими доходами. Інша версія визначення медіанного доходу виглядає так: виділяються непарна

кількість рівних доходних інтервалів і середній з них, що залишає однакове число інтервалів з меншими й більшими показниками доходів. Як ілюструє табл. 4.1, медіанна середньодушова величина доходу в нашій державі приходить на проміжок 540-600 грн.

Таблиця 4.1 - Розподіл населення України за рівнем середньодушових загальних доходів у 1999-2007 рр.

	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць, грн.	Відсотків								
до 300,0	94,2	86,6	80,9	76,5	68,0	51,9	29,2	19,7	3,7
300,1 - 360,0* ²	5,8	13,4	7,8	9,2	11,0	13,4	13,3	10,5	3,9
360,1 - 420,0* ³	11,3	14,3	21,0	10,5	12,2	11,6	6,3
420,1 - 480,0* ⁴	24,2	9,4	10,1	7,7
480,1 - 540,0	8,1	9,7	8,8
540,1 - 600,0	6,3	7,1	10,4
600,1 - 660,0	4,4	6,2	9,7
660,1 - 720,0	3,5	4,9	8,3
720,1 - 780,0* ⁵	13,6	20,2	7,1
780,1 - 840,0	5,8
Понад 840,0	28,3

З 2000 р., коли почалося економічне зростання, підвищилися всі показники рівня життя. Вже з 2001 р. спостерігалось зростання доходів і витрат домогосподарств, а з 2002 р. почалося зниження рівня бідності. Відносна бідність показує розшарування суспільства. В останні роки, впритул до початку фінансово-економічної кризи, стабільні 27-28% населення [15] проживають нижче рівня середніх стандартів. Це пов'язано з тим, що суспільство – система, що саморозвивається, тому певні життєві стандарти підвищуються на підставі дії закону зростання потреб. В Україні прийнятий стандарт відносної бідності – 75% медіанного доходу домогосподарств.

З 2000 р. знизилася питома вага витрат на продукти харчування, що є головним індикатором життєвого рівня за міжнародними оцінками. Бідними вважаються домогосподарства, які більше 60% сукупних ресурсів спрямовують

саме на харчування. Якщо в 1999 р. на харчування витрачалося в середньому 65% ресурсів домашніх господарств, то тепер – близько 50% [15]. Це досить велика цифра, що ілюструє загальний низький рівень життя у країні, але за роки зростання (2000-2008 рр.) цей показник знижується.

У структурі доходів найбільшу частку займає зарплата.

Таблиця 4.2 - Структура валового внутрішнього продукту України за категоріями доходу, (%)

	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Валовий внутрішній продукт	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Оплата праці найманих працівників	42,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,1	49,4	48,4
Податки за виключенням субсидій на виробництво та імпорт	16,8	13,4	12,2	11,3	10,2	12,7	13,5	12,2
на продукти	15,2	11,6	10,9	10,1	9,3	12,0	12,9	11,9
інші, пов'язані з виробництвом	1,6	1,8	1,3	1,2	0,9	0,7	0,6	0,3
Валовий прибуток, змішаний дохід	40,9	44,3	42,1	43,0	44,2	38,2	37,1	39,0

За даними ОЕСР, питома вага оплати праці у ВВП у країнах Євросоюзу становить 60-65%, у Канаді — близько 52%, у Великобританії — 56%, США — 58%. Тобто названі країни з ринковою економікою, які за рейтингом світової конкурентоспроможності входять у першу десятку, за питомою вагою доходів від найманої праці у ВВП значно випереджають Україну. Як ілюструють дані табл. 4.2, частка зарплати в нашій країні менше 50%, що на 10% нижче американського і майже на 12-17% - європейського. Негативний аспект подібної ситуації посилюється тим, що саме заробітна плата є основним джерелом доходів більшості населення нашої країни й визначальним чином впливає на рівень добробуту населення країни загалом і формування належного іміджу країни у світовому співтоваристві.

Питома вага доходів від підприємницької діяльності (валового прибутку і змішаного доходу) відносно стабільна і майже знизилася у порівнянні з 2004р., що свідчить про певний застій підприємницької діяльності, особливо діяльності малого і середнього бізнесу. Не викликає сумнівів і заперечень, що локомотивом розвитку економіки й рівня добробуту населення є саме малий і середній бізнес. Вражає, що в економіці України частка малого и середнього

бізнесу залишається незмінною протягом останніх років і становить близько 10% ВВП. У розвинутих країнах, де існує широка економічна свобода для діяльності людини, малий і середній бізнес забезпечують до 30-40% ВВП. Навіть у тих країнах, становище яких ще нещодавно мало чим відрізнялося від українського, — Польщі, Угорщині, Чехії — завдяки створеним сприятливим умовам малий і середній бізнес забезпечують вже майже 50% ВВП.

Як показує світова практика, саме середній клас, тобто політично активний, економічно сильний клас з високим рівнем правової свідомості людей, є основою стабільного розвитку й одночасно виконує в суспільстві багато функцій. Більше того, основним джерелом внутрішніх інвестицій є заощадження саме середнього класу, а не найбагатших прошарків населення. Однією з причин подібної ситуації є те, що заощадження найбагатших легко переходять у "тінь" і вивозяться за кордон. Водночас середній клас такої можливості не має.

Нерівність у доходах описується такими групами показників:

1. **Кратні**, що спираються на поділ доходних складових на відповідну кількість груп, зокрема:

а) *децильний* коефіцієнт, що показує, в скільки разів мінімальний доход 10% найбільш забезпечених верств населення перевищує максимальний доход 10% найменш забезпечених;

б) *квартильний* коефіцієнт є співвідношенням 25% зазначених величин;

в) *квінтільний* коефіцієнт є відношенням мінімального доходу 20% найбільш забезпечених верств населення і максимального доходу 20% найменш забезпечених;

г) *коефіцієнти фондів* (децильний, квартильний, квінтільний), що характеризують у скільки разів середні доходи відповідно 10, 25 або 20% найбагатшого населення перевищують доходи аналогічних цифр найбідніших сімей.

Як свідчать дані табл. 4.3, до 2006 р. мало місце зростання обох квінтільних коефіцієнтів, що значною мірою спиралося на високі темпи приросту ВВП у 2000-2004 рр. і відповідно випереджаюче зростання валового

прибутку і змішаного доходу порівняно з динамікою зарплати й соціальних виплат. В останні два роки спостерігається зменшення розшарування населення, пов'язане з досить масованою політикою уряду щодо підвищення доходів, насамперед, за рахунок соціальних трансфертів.

Таблиця 4.3 - Диференціація життєвого рівня населення України у 1999-2008 рр.

	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму:										
млн. осіб	...	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1	13,2	12,7
у відсотках до загальної чисельності населення	...	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9	29,3	28,5
у відсотках до попереднього року	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3	57,1	96,2
<u>Довідково:</u> розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	...	270,1	311,3	342,0	342,0	362,23	423,0	472,0	532,0	605,0
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	2,4	2,3	2,5	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,0	1,8
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	4,2	4,4	4,6	4,5	4,4	4,6	4,6	4,7	3,6	3,5

2. Крива Лоренца й коефіцієнт Джині.

У системі координат для побудови кривої Лоренца абсциса – це відсоток родин; ордината – відсоток доходів. Бісектриса характеризує рівномірний розподіл доходів, тобто 1 % родин одержує 1% доходу, 50% родин одержують 50% доходу, 100 % родин одержують 100% доходу. Крива ОаВ - це графік реального розподілу доходів по процентних групах сімей. Чим нижче бісектриси перебуває вказана крива, тим більша різниця середньосімейних доходів (див. рис. 4.1).

Коефіцієнт Джині (K_j) – це відношення S_{OaB} до S_{OAB} , тобто площі заштрихованої фігури, що описує реальний нерівномірний розподіл, до площі

прямокутного трикутника OAB, що ілюструє абсолютну рівність доходів. Коефіцієнт Джини може лежати в проміжку від 0 до 1. Чим ближче його величина до 0, тим більш рівними за доходами є родини. Чим більше коефіцієнт наближається до 1, тим більше розрив у доходах найбільш багатих і найбільш бідних.

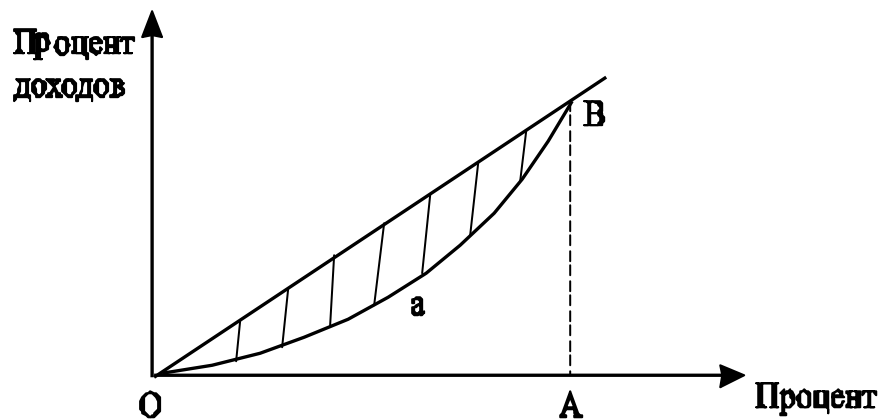

Рис. 4.1 - Крива Лоренца

Характерною є диференціація в доходах між регіонами, галузями, підприємствами різних форми власності.

На початку 2009 р. середній розмір оплати праці в усіх регіонах був вищим за прожитковий мінімум для працездатної особи, але тільки в 4 з них перевищив середню по Україні (м. Київ, Донецька, Київська, Дніпропетровська області). Це значно контрастує з найнижчим середнім рівнем зарплати в Тернопільській, Волинській, Чернігівській, Житомирській і Херсонській областях, що не досягнув 77% від середнього по економіці [14].

В економіці країни спостерігається надмірна диференціація рівня оплати праці за видами економічної діяльності й регіонами. На початку 2009 р. найвищий рівень оплати праці належав авіаційному транспорту і фінансовій діяльності, а в промисловості – добуванню паливно-енергетичних корисних копалин і виробництву коксу і продуктів нафтопереробки, що перевищило відповідний середній показник по країні в 1,6-2,6 разів. Одночасно зарплата в рибництві, мисливстві, сільському й лісовому господарстві, а також на

підприємствах з виробництва текстилю, одягу з хутра й шкіри не перевищувала 64% від середньої по економіці, тобто видова розбіжність в 4 рази [14].

Значна диференціація стосується доступу до соціальних послуг. Номінально за часткою видів економічної діяльності, що обумовлюють розвиток людського капіталу (освіта і охорона здоров'я) Україна, хоча і поступається країнам ЄС (11%), але має достатньо високий показник (9,4%), що перевищує показники Люксембургу, Швейцарії та більшості країн Східної Європи. Але якість послуг, що надають соціально орієнтовані види економічної діяльності, набагато відстає від рівня європейських країн. За рейтинговими оцінками конкурентоспроможності Світового Економічного Форуму за 2005 р., за рівнем диференціації якості медичного обслуговування багатих і бідних громадян Україна посіла 82 місце, пропустивши поперед себе країни Центральної і Східної Європи, Балтії, Росію (78 місце) і Грузію (80 місце). Свідченням низької якості медичного обслуговування є низькі показники тривалості життя населення України й високі цифри дитячої смертності. Водночас саме розвиток людського капіталу є одним з головних завдань, що сьогодні стоїть перед економікою. Якщо ми хочемо наблизитися до стандартів розвинутих країн, то повинні цілеспрямовано підвищувати якість охорони здоров'я і освіти.

Нерівність доходів має позитивну й негативну сторони. Позитивна полягає у стимулюванні ефективної господарської діяльності, у збереженні накопиченого національного багатства, створенні резервів для подолання надзвичайних ситуацій. Негативна проявляється в небезпеці соціальних конфліктів, міграції низькооплачуваних верств населення, у тому числі впливу умів, криміналізації суспільства й політичної нестабільності.

4.4. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ Й КЛЮЧОВІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті 1 Конституції зазначено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Таким чином, на вищому

правовому рівні задекларовані соціальні пріоритети розвитку української економіки за умов відповідної державної політики.

Соціальна політика держави – один з напрямків діяльності з регулювання соціально-економічних умов життя суспільства. Сутність соціальної політики держави полягає в підтримці відносин як між соціальними групами, так і всередині них, забезпеченні умов для підвищення благоустрою, рівня життя членів суспільства, створенні соціальних гарантій, у формуванні економічних стимулів для участі в суспільному виробництві.

Сучасна соціальна політика нашої держави спрямована на цільове поєднання теоретичних положень як лібералізму, так і соціал-демократичних європейських традицій. Перший дає можливість при відсутності достатніх фінансових коштів у держави надати можливість для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів. Друга складова передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення.

Соціальна політика передбачає:

- регулювання соціальних відносин у суспільстві, регламентацію умов взаємодії суб'єктів економіки в соціальній сфері (у тому числі між роботодавцями і найманою робочою силою);
- вирішення проблеми безробіття і забезпечення ефективної зайнятості;
- формування стимулів для високопродуктивної суспільної праці й надання соціальних гарантій економічно активній частині населення;
- створення системи соціального захисту населення;
- забезпечення розвитку елементів соціальної інфраструктури (закладів освіти, охорони здоров'я, науки, культури, спорту, житлово-комунального господарства і т. ін.);
- захист довкілля та ін.

Традиційними методами державного впливу на соціальну сферу є:

- правове забезпечення соціального захисту населення, прийняття відповідних законодавчих та нормативних актів;
- прямі державні витрати з бюджетів різних рівнів на фінансування соціальної

сфери;

- соціальні трансфери у вигляді різного роду соціальних субсидій;
- впровадження ефективної прогресивної системи оподаткування індивідуальних грошових доходів населення;
- прогнозування стану загальнонаціональних і регіональних ринків праці;
- встановлення соціальних і екологічних нормативів і стандартів;
- державні програми з вирішення конкретних соціальних проблем;
- обов'язкове державне страхування в різних формах;
- пенсійне забезпечення;
- розвиток державного сектору економіки та виробництво суспільних товарів і послуг;
- підготовка та перепідготовка кадрів;
- організація оплачуваних громадських робіт;
- соціальне партнерство та ін.

У світі існує багато моделей соціальної політики і кожна має свої нюанси й особливості залежно від особливості економічного розвитку країни, менталітету нації, розвитку соціального партнерства (японська, німецька, американська, шведська, англосаксонська).

Визначимо головні напрямки соціальної політики України:

- створення умов для підвищення працівником свого добробуту за рахунок особистого внеску й ділової активності підприємства;
- проведення широкомасштабної пенсійної реформи й створення справедливої системи пенсійних виплат з урахуванням трудового внеску кожного до фонду накопичення;
- надання адресної допомоги з перспективою монетизації пільг;
- створення умов для підприємницької діяльності й високопродуктивної праці економічно активного населення;
- створення умов для регулювання демографічних процесів в Україні, демографічного відтворення населення;
- розробка відповідної правової бази щодо раціонального природо-

користування та охорони довкілля;

- проведення активної молодіжної політики підтримки сім'ї, материнства та дитинства, а також здійснення заходів щодо соціальної адаптації молоді до умов ринкової економіки;
- стимулювання розвитку освіти, культури та мистецтва;
- розвиток охорони здоров'я і фізичної культури, зокрема впровадження страхової медицини;
- соціальний захист і соціальне забезпечення населення.

Соціальний захист можливо розглядати в двох аспектах:

- державна підтримка верств населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, з метою забезпечення відповідного життєвого рівня, тобто заходи, що включають надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам, а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення;
- комплекс законодавчого закріплених гарантій, що протидіють дестабілізуючим життєвим факторам.

Визначимо основні елементи системи захисту населення:

- встановлення допустимих параметрів життя;
- захист населення від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадянам;
- вирішення проблеми безробіття і забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовки кадрів;
- пенсійне забезпечення;
- утримання дитячих будинків, інтернатів, будинків для людей похилого віку;
- соціальні трансферти;
- соціальне обслуговування;
- надання необхідної медичної допомоги.
- соціальне страхування.

В Україні система державного соціального страхування включає в себе пенсійне страхування, страхування з тимчасової втрати працездатності, страхування на випадок безробіття та страхування від нещасного випадку на виробництві й спирається на Закони:

1. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання» від 23 вересня 2000 р. № 1105-ХІІ;
2. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2001 р. № 2213-ІІІ;
3. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» від 18 січня 2002р. № 2240-111;
4. «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2004 р. № 1058-ІV;
5. «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2004 р. № 1057-ІV.

У законах про пенсійне страхування і забезпечення передбачено три рівні:

1. Солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.
2. Накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Умовами запровадження накопичувальної системи є зростання валового внутрішнього продукту протягом двох років не менше, ніж на 2% порівняно з попереднім роком, збалансованість бюджету Пенсійного фонду, прийняття законодавчих актів для функціонування накопичувальної системи, проведення тендерів і підписання договорів з компаніями щодо управління активами накопичувального фонду.
3. Система недержавного пенсійного забезпечення. Вона базується на умовах добровільної участі громадян, роботодавців або їх об'єднань у формуванні пенсійних виплат.

Саме реформування пенсійної системи є сьогодні одною з найактуальніших в Україні на фоні складної демографічної ситуації. За період з 1990 по 2009 рр. населення нашої держави скоротилося з 51,9 млн. чол. до 46,1 млн. чол., тобто майже на 11,2%. Вже зараз три з кожних п'яти домогосподарств складаються лише з дорослих осіб. Рівень народжуваності майже на третину відстає від рівня смертності (відповідно 11,0 і 16,3 особи на 1000 жителів), що супроводжується середньорічним скороченням населення на 300 тис. чол.

Одночасно помітно збільшується середній вік громадян України. Цифра пенсіонерів складає 13,8 млн. чол. у порівнянні з 20,6 млн. чол. у працездатному віці (співвідношення 1:1,47, тоді як ще у 2000 р. була пропорція 1:1,45).

Залишається дискусійним питання про збільшення пенсійного віку. З одного боку, працюючі пенсіонери, отримуючи невелику пенсію, змушені працювати й не зацікавлені в підвищенні зазначеного порогу. Крім того, високим залишається рівень ранньої смертності, особливо для чоловіків. Сьогодні з усіх країн Європи за показником середньої очікувано тривалості життя при народженні Україна випереджає тільки Росію. 29,5% 16-річних юнаків і 21,7% сорокарічних чоловіків не доживають до 60 років [18, с. 125]. Суттєвий внесок у низьку тривалість життя вносить розповсюдження туберкульозу, СНІДу, хронічних захворювань, насамперед, серцево-судинних і онкологічних. Непопулярному кроку підвищення пенсійного віку заважає також перманентний виборчий процес в нашій державі. Ще один резерв – зменшення сум дуже високих персональних пенсій, загальна цифра яких наближається до 20% загальних пенсійних виплат.

З іншого боку, з початком економічної кризи різко загострюється проблема наповнення активів Пенсійного фонду, що на фоні довгострокових демографічних тенденцій актуалізує питання перегляду вікових бар'єрів призначення пенсій. Низький рівень життя в цілому створює суттєві перешкоди реальному розвитку повномасштабної системи соціального страхування,

включаючи пенсійне. Фактично не працює добровільне пенсійне страхування, що підкреслює стабільне навантаження на пануюче солідарне забезпечення. Це одночасно підкреслює, що економіка не отримує потенційних довгострокових інвестицій з пенсійних фондів, що є потужним джерелом внутрішнього інвестування в розвинутих країнах.

Важливим напрямком соціальної політики держави на сучасному етапі має стати міграційна політика, спрямована на збереження і зростання трудового потенціалу країни. Запобіганню еміграції покликана служити активна політика зайнятості, яка б передбачала безкоштовне отримання послуг з професійної орієнтації і професійної підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації, розробку і реалізацію спеціальних програм сприяння зайнятості та створення нових робочих місць. Одночасно реальністю є праця мільйонів українців за кордоном і необхідність урахування і використання так званого міграційного капіталу. Наприклад, у 2008 р. з-за кордону було переказано в нашу країну понад 200 млн. дол., 48% яких прийшлося на Російську Федерацію [19, с. 6].

Вже актуалізуються дослідження з необхідності залучення іммігрантів з інших країн з метою компенсації зменшення корінного населення. Оскільки зазначений приплив імовірний тільки з менш розвинутих країн, де освітньо-кваліфікаційний рівень людей нижче українських показників, перспективою найближчих десятиріч може стати не тільки стабілізація чисельності населення, а й принципова зміна його структури й відповідно галузевої структури національної економіки.

Політика доходів виконує ключову місію в соціальній функції держави. Об'єктивною основою для підвищення реальних доходів зайнятих у народному господарстві України має слугувати підвищення продуктивності ресурсів і збільшення на цій основі обсягу виробництва споживчих товарів і послуг. Необхідним вважається дотримання принципу випереджаючого зростання продуктивності ресурсів (у тому числі праці) в порівнянні зі зростанням заробітної плати, оскільки при такому підході збільшується конкурентоспроможність продукції. Не менш важливим вважається створення

сприятливого інвестиційного клімату в країні та її регіонах.

Реформування оплати праці в Україні передбачає забезпечення випереджаючого зростання номінальної заробітної плати у порівнянні з підвищенням споживчих цін як обов'язкової умови для систематичного зростання реальної заробітної плати. Проте слід враховувати, що перехід до політики випереджаючого зростання заробітної плати і грошових доходів по відношенню до підвищення цін повинен відбуватися поступово, бути керованим і враховувати реальну ситуацію щодо наявності товарів і послуг у сфері торгівлі. При цьому на одне з перших місць виходить формування дієвого конкурентного середовища.

До основних умов підвищення рівня оплати праці слід віднести і погашення заборгованості із заробітної плати. Подолання заборгованості з виплати зарплат можливе за умови здійснення комплексу заходів на всіх рівнях господарювання, включаючи реформування податкової системи, легалізацію тіньової економіки, зміцнення фінансової дисципліни, раціональне використання бюджетів всіх рівнів, ресурсозбереження, зміцнення правової бази тощо.

Політика держави повинна бути спрямована в першу чергу на розробку економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць для молоді. Потребує докорінної зміни система професійної підготовки й підвищення якості робочої сили відповідно до тих структурних змін, що відбуваються в перехідній економіці.

Для підвищення рівня продуктивного використання людського потенціалу країни, що забезпечить можливість його розширеного відтворення, необхідна політика, яка передбачатиме:

- суттєве зменшення податкового тиску на фонд заробітної плати;
- приведення рівня оплати праці у відповідність з його кількістю та якістю;
- стимулювання попиту на робочу силу, насамперед за рахунок розширення малого підприємництва;
- регулювання пропозиції робочої сили на ринку праці;

- державне регулювання процесу вивільнення працівників при загрозі безробіття, реалізацію принципів соціального партнерства на ринку праці;
- стабілізацію фінансового забезпечення політики зайнятості;
- стимулювання гнучких форм зайнятості;
- розвиток самозайнятості населення.

Логіка нової стратегії передбачає принципову корекцію політики доходів – перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину населення. Нинішнє заниження вартості робочої сили, як і недостатній рівень соціальних витрат, відчутно гальмує розвиток внутрішнього ринку, динаміку економічних процесів. Практично повністю втрачено стимулюючу функцію заробітної плати, її вплив на розвиток виробництва, науково-технічний прогрес. Економіка, що базується на низькій вартості робочої сили, не забезпечує високих стандартів споживання, процесів нагромадження, якісного відтворення робочої сили. За таких умов стримується і розвиток житлово-комунальної та соціальної сфер, зокрема формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення і освіти. Тому стратегічним завданням держави є поетапне підвищення частки оплати праці у структурі ВВП, випереджаюче зростання реальної заробітної плати порівняно з іншими складовими доходів населення за допомогою таких інструментів, як забезпечення державного регульованого мінімального (заснованого на прожитковому мінімумі) рівня заробітної плати, поширення тарифного регулювання оплати праці, упорядкування системи оплати праці в бюджетних галузях на основі Єдиної тарифної сітки та ін.

Нагальним завданням формування і реалізації політики заробітної плати є підвищення рівня самоорганізації і консолідації роботодавців, посилення дієздатності системи соціального партнерства, розширення діалогу влади й бізнесу. В цьому контексті вирішуватиметься питання реформування структури органів соціального партнерства, зокрема на галузевому й регіональному рівнях, створення єдиного реєстру роботодавців.

У кінцевому підсумку консолідація ринку праці залежить від усунення

його структурних диспропорцій. Ключову роль в розв'язанні цієї стратегічної проблеми має відігравати система освіти. Сьогодні вона орієнтована головним чином на академічне удосконалення, ніж на забезпечення зайнятості, розширення кар'єрних можливостей випускників, сприяння структурним перетворенням в економіці, ефективне використання бюджетних коштів, задоволення платоспроможного попиту підприємств і сімей на освітні послуги. Неврахування конкретних потреб суспільства обумовило глибокі диспропорції в системі професійної освіти, у тому числі перетворення ряду вузів на центри з підготовки майбутніх безробітних. У вищих навчальних закладах необхідно змінити структуру підготовки кадрів на користь спеціальностей, що визначають науково-технічний прогрес і мають попит на ринку праці. Важлива також підготовка кваліфікованих робочих кадрів і спеціалістів середньої ланки як фундаменту суспільної стабільності в майбутньому внаслідок існуючої надлишкової чисельності кадрів з вищою освітою певних спеціальностей.

Слід врахувати, що в процесі технологічної конкуренції розвинені країни й надалі будуть збільшувати витрати на освіту. З іншого боку, єдиною можливістю для входження України в інформаційне суспільство є внесення потужного інтелектуального компонента в усі сфери економіки, управління і суспільного життя, яке дало б можливість досягати відповідних з розвиненими країнами результатів при значно менших ресурсах. Загалом, йдеться про практичне використання інтелектуальної та інноваційної складових як стратегічних ресурсів довгострокового економічного зростання. У цьому контексті нашій країні потрібно вирішити два стратегічних завдання: яким чином при значному відставанні за рівнем ВВП на душу населення від розвинених країн утримати й забезпечити розвиток освіти як основного елемента людського капіталу, і як при великій різниці в рівні оплати праці зменшити витік за кордон найбільш освіченої і мобільної робочої сили, тобто зменшити забезпечення кваліфікованими кадрами найбільш багатих країн за рахунок українських платників податків.

Тому державне фінансування освіти має бути спрямоване на

недопущення зниження освітнього рівня населення України й зменшення охоплення населення (насамперед дітей шкільного віку) освітніми послугами. Особливу увагу слід звернути на матеріальне забезпечення навчального процесу у регіонах з невисоким рівнем доходів населення, насамперед в сільській місцевості, регіонах з високим рівнем безробіття тощо. Державне фінансування навчання у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах має здійснюватися переважно у формі замовлення, на конкурсних засадах.

З метою підвищення ефективності освіти, охорони здоров'я та інших галузей соціально-культурної сфери необхідно суттєво реформувати їхній організаційно-економічний механізм. Основні риси існуючого механізму були спроектовані в розрахунку на практично повне державне фінансування, орієнтовані головним чином на забезпечення контролю над розподілом державних коштів і послуг й розраховані на однорідний контингент одержувачів послуг. У зв'язку з цим права установ незначні, самостійність обмежена, регулятори ринкових відносин відсутні. Внаслідок цього сьогодні спостерігається гострий дефіцит соціально-культурних якісних послуг. Бюджетні асигнування не покривають мінімальних потреб установ соціально-культурної сфери. За цих обставин сформувався глибокий розрив між номінальним і фактичним наданням цих послуг.

Хронічно недофінансується програма державних гарантій медичних послуг населенню. Державна політика в галузі охорони здоров'я повинна передбачати збільшення бюджетних витрат на охорону здоров'я одночасно із запровадженням страхової медицини. Слід забезпечити механізми перерозподілу частини коштів, отриманих від надання медичних послуг не першої необхідності, на фінансування потреб невідкладної медичної допомоги. Варто усвідомлювати, що звуження сфери та якості надання медичних послуг веде до значного збільшення витрат на подальше лікування захворювань, що зростають, або й непоправних демографічних наслідків. Тому, з метою підвищення ефективності соціальної політики на цьому напрямі, державне фінансування закладів з охорони здоров'я має бути орієнтоване на розвиток

профілактики й раннього попередження захворювань. Крім того, потребує подальшої проробки питання впровадження страхової медицини.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *добробут; економічний добробут; суспільний добробут; пенсійне страхування; соціальна політика; соціальне ринкове господарство; соціальне страхування; соціальний захист населення; теорії соціального вибору.*

Контрольні запитання:

1. Проаналізуйте взаємозв'язок і відмінності категорій «добробут», «економічний добробут», «суспільний добробут».
2. Зробіть порівняльний аналіз соціальних рейтингів України за даними міжнародних організацій.
3. Дослідіть еволюцію поглядів на сутність суспільного добробуту.
4. Які характерні особливості теорії «соціального ринкового господарства»?
5. У чому полягають головні риси теорій «соціального вибору»?
6. Проаналізуйте динаміку доходів населення України та їх диференціацію за роки незалежності.
7. У чому позитивні й негативні наслідки диференціації доходів в Україні?
8. Якими є риси сучасної соціальної політики України?
9. Проаналізуйте найактуальніші проблеми вищої освіти в Україні.
10. Які особливості державної політики доходів в умовах фінансово-економічної кризи?

Тести для самоперевірки.

1. Кількість життєвих благ, яку може отримати споживач, описується рівнем.

- А. Отриманих доходів.
- Б. Реальних доходів.
- В. Номінальних доходів.

Г. Фактичних доходів.

2. Уявіть, що в країні розподіл доходів повністю рівномірний, чому дорівнюватиме коефіцієнт Джині?

А. 1 %.

Б. 50 %.

В. 0 %.

Г. 100 %?

3. В якій з моделей державного регулювання економіки рівень державного втручання в економіку найбільш низький?

А. Американська.

Б. Шведська.

В. Німецька.

Г. Японська?

4. Квінтільний коефіцієнт фондів вимірювання нерівності в доходах є співвідношенням наступних величин середніх доходів найбагатших і найбідніших верств населення відповідно.

А. 10 і 10%.

Б. 25 і 25%.

В. 25 і 20%.

Г. 20 і 20%.

5. З яким графіком пов'язаний розрахунок коефіцієнта Джині?

А. Кривою Філіпса.

Б. Кривою Лаффера.

В. Кривою Фелпса.

Г. Кривою Лоренца?

6. Яка з моделей державного регулювання економіки є втіленням ідей неолібералізму?

А. Американська.

Б. Німецька.

В. Японська.

Г. Східноазійська?

7. Який індикатор є зайвим при розрахунку індексу розвитку людського потенціалу?

А. Рівень освіченості.

Б. Рівень ВВП на душу населення.

В. Рівень зайнятості.

Г. Середня тривалість життя?

8. Які види пенсійного страхування передбачає законодавство України?

А. Державне солідарне, державне обов'язкове накопичувальне, державне добровільне медичне.

Б. Державне солідарне, державне обов'язкове накопичувальне, недержавне накопичувальне.

В. Державне обов'язкове накопичувальне, недержавне накопичувальне, державне добровільне медичне.

Г. Державне солідарне, державне обов'язкове накопичувальне, державне обов'язкове медичне.

9. Який пункт є зайвим при визначенні середньодушових доходів населення?

А. Медіанний.

Б. Середньоарифметичний.

В. Модальний.

Г. Середньогіометричний?

10. Міжнародна організація, яка приймає конвенції з прав найманих працівників, – це:

А. МОМ.

Б. МОС.

В. МОП.

Г. МОІ.

Розділ 5. ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

5.1. Сутність і структура економічного потенціалу національної економіки.

5.2. Трудовий потенціал та його чинники. Оцінка цінності людини для національної економіки.

5.3. Природно-ресурсний потенціал.

5.4. Виробничий і науково-технічний потенціал. Інформаційний потенціал
Навчальний тренінг

5.1. СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Сучасний етап розвитку національної економіки передбачає впровадження в усі організаційно-управлінські й виробничо-економічні процеси новітніх інформаційних технологій, сучасних машин, механізмів, знарядь праці, використання величезних обсягів інформації і, відповідно, наявність нових та широких знань. Країна, яка має високий рівень економічного потенціалу, більш самостійна у визначення своїх свобод, стратегії та тактики розвитку, більш вільна у своїх діях на шляху інтеграції у світове господарство і утвердження свого позитивного іміджу на світовому ринку.

В етимологічному значенні термін „потенціал” походить від латинського слова „potential”, що означає „можливість”, „потужність”, „приховані можливості”. При визначенні поняття „економічний потенціал” слід виходити з його трактування, згідно з яким – це засоби, запаси, джерела, які є наявними і можуть бути мобілізовані, приведені до дії, використані для досягнення певної мети.

Соціально-економічний потенціал – це сукупна здатність наявних економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають потребам суспільства на даному етапі його розвитку.

Аналіз економічної літератури дозволяє виділити три найбільш розповсюджені підходи до визначення економічного потенціалу окремих територій країни: критеріальний, балансовий і факторний.

Критеріальний і балансовий підходи використовуються в міжнародній практиці порівняння економічного потенціалу держав. Прикладом використання критеріального підходу є проведена в 1991 р. Дойче-банком оцінка економічного потенціалу колишніх радянських республік, яка ґрунтувалася на експертній оцінці наступних 12 критеріїв: ступінь індустріалізації промисловості, можливість отримання вільно конвертованої валюти (ВКВ) за експорт товарів; рівень розвитку сільського господарства; можливість отримання ВКВ за експорт сільськогосподарської продукції; рівень забезпеченості промисловими товарами; наявність мінеральних ресурсів; можливість отримання ВКВ за експорт мінеральних ресурсів; психологічна готовність до підприємництва; географічна наближеність до Європи; рівень освіченості; однорідність населення, розвиток інфраструктури.

На початку 90-х років ХХ ст. експерти Світового банку реконструкції й розвитку (СБРР) запропонували свою методику визначення рейтингу країн за внутрішнім економічним потенціалом. При зіставленні рейтингу експерти виходили не з традиційних показників (розмір ВВП, дохід на душу населення, темпи росту виробництва та ін.), а запропонували новий індикатор – національне багатство на душу населення. Він включає в себе не тільки вартість товарів та послуг, але й потенційний капітал у формі природних ресурсів, інтелектуального потенціалу нації та ін. За цим рейтингом у десятку найбагатших країн світу входять Австралія, Канада, Люксембург, Швейцарія, Японія, Швеція, Ісландія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Данія. Проте така методика викликає сумніви, бо одна з найбагатших країн світу – США – не увійшла в десятку і займає дванадцяте місце.

За даними Legatum Institute, Україна займає 68 місце у рейтингу розвинутих країн. Оцінка країн проводилась за 44 параметрами, серед яких рівень доходу, економічний розвиток та задоволеність життям людей у країні.

Враховувались також показники здоров'я нації, якості освіти і релігійна свобода.

Сьогодні найчастіше використовують для характеристики стану національних економік показник темпів зростання реального ВВП за рік, що розраховуються у відсотках.

Соціально-економічний потенціал складається з багатьох компонентів, які можуть бути названі відповідними потенціалами, число яких залежить від ступеня деталізації, особливостей розвитку економіки й впливу останніх на функціонування, соціально-економічні явища й процеси суспільного господарства. Незалежно від форм господарювання основними компонентами соціально-економічного потенціалу є:

- трудовий;
- природно-ресурсний;
- соціально-демографічний;
- виробничий;
- аграрний;
- рекреаційний;
- інформаційний.

5.2. ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЙОГО ЧИННИКИ. ОЦІНКА ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Основною продуктивною силою сучасного суспільства є людина. Вона, з одного боку, своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів для існування, а з іншого – є споживачем продуктів праці, які забезпечують її життєдіяльність. Тому населення і господарство складають особливу систему, людські потреби в якій зумовлюють появу нових виробництв і послуг, а останні, в свою чергу, впливають відповідним чином на людей, забезпечуючи відновлення робочої сили, фізичний і духовний розвиток людини. Виходячи з того, що людина є основним творцем суспільного багатства, можна стверджувати, що чисельність населення та кваліфікація його

працездатної частини (трудових ресурсів) є провідним фактором, що зумовлює можливості економічного розвитку.

Сучасне розуміння поняття „людські ресурси”, яке нерідко ототожнюється з поняттями „трудові ресурси” і „людський капітал”, багато в чому є суперечливим. У зв’язку з цим слід насамперед чітко визначити складні елементи понятійно-термінологічного апарату, що подані нижче.

За загальноприйнятим значенням, до **трудових ресурсів** відносять частину населення суспільства, яка має достатній фізичний розвиток, здоров’я, освіти, культуру, здібності, кваліфікацію та професійні знання для суспільно корисної діяльності й належить до певної вікової категорії – працездатного віку. При цьому *потенціал трудових ресурсів* є соціально-економічною категорією, яка в кількісному співвідношенні характеризує можливості суспільства щодо залучення до суспільної праці населення різної статі і віку, а в якісному – його реальні й потенційні можливості щодо реалізації через участь у суспільно корисній праці сукупності особистих здібностей і якостей працівників.

Трудовий потенціал, або потенціал трудових ресурсів є власне сукупною суспільною здатністю до праці працездатних членів суспільства у працездатному віці, трудовою дієздатністю суспільства, а трудові ресурси – конкретним носієм трудового потенціалу суспільства. Сам трудовий потенціал є величиною вартісною і може бути виражений у грошовому вимірі.

Часто в наукових дослідженнях і в офіційній статистиці до трудових ресурсів відносять також категорію людей, які зайняті в галузях і сферах економічної діяльності поза межами працездатного віку. Проте такий підхід є багато в чому проблематичним, оскільки він дає змогу лише констатувати факт про сьогочасну належність даної особи до категорії зайнятого населення. Тому доцільним є використання поняття „людські ресурси”.

До **людських ресурсів** відносять, крім трудових ресурсів, ще частину населення суспільства, яка у змозі обмежено брати участь в економічній

діяльності, а за певних обставин – досягти необхідного фізичного розвитку, здоров'я, отримати освіту, прилучитись до культурних набутків, розвинути здібності, дістати кваліфікацію та професійні знання для суспільно корисної діяльності, а також є працездатною за межами працездатного віку. Таким чином, окрім власне трудових ресурсів, людські ресурси включають в себе ще й резервні трудові ресурси – „потенційні” трудові ресурси, які можуть бути задіяні в суспільному виробництві або негайно, або із високою часткою ймовірності за певний проміжок часу. До цієї категорії, таким чином, належать діти й підлітки, які є зайнятими суспільно корисною працею і через певний час у змозі перейти в категорію трудових ресурсів, пенсіонери за віком, здатні до суспільно корисної праці, й інваліди, які спроможні обмежено брати участь в суспільному виробництві.

Як видно з наведеного визначення, категорія осіб *„людські ресурси”* включає в себе категорію осіб *„трудоі ресурси”* і категорію осіб *„резервні ресурси трудової діяльності”*. Отже потенціал людських ресурсів (людський потенціал) є сукупною здатністю до праці всіх (обмежено і цілком працездатних) членів суспільства, потенційною максимальною сукупною працездатністю всього суспільства в конкретний момент часу.

Категорія *„людський капітал”* є багато в чому близькою до категорії *„потенціал людських ресурсів”*, оскільки у вартісному вимірі відображається суспільною споживчою вартістю робочої сили, яка в сучасному суспільстві залишається основною продуктивною силою. Головною характеристикою вартості робочої сили є продуктивність суспільної праці. Людський капітал відображає здібності, навички праці, економічну активність, здоров'я населення. У категорії людського капіталу оцінюються не тільки наявні на даному етапі, але й потенційні працівники – творці матеріальних благ.

Очевидно, що потенціал людських ресурсів є складною, багатоплановою категорією. При цьому він не просто відображає кількісні характеристики і якісний стан робочої сили, а, в кінцевому підсумку, характеризує разом з іншими складовими ресурсного потенціалу загальний рівень розвитку

продуктивних сил. На стан трудового потенціалу конкретної території чинять вплив, а багато в чому і визначають його природні умови й географічне положення, рівень і характер економічного та соціального розвитку, культура виробництва й технічна та інформаційна озброєність суспільства, статеві-вікова структура населення, екологічний стан навколишнього середовища, ряд інших факторів, що мають соціально-екологічну природу. При цьому останні відіграють особливу роль у формуванні потенціалу трудових ресурсів України. Стан навколишнього середовища, зокрема якісні показники води, повітряного басейну, рівень радіаційного й промислового забруднення, інтенсивність електромагнітного фону, динаміка кліматичних змін техногенного й антропогенного походження великою мірою визначають здоров'я населення, а звідси – якісні та кількісні ознаки трудових ресурсів.

Конкретними показниками, за допомогою яких оцінюються компоненти якості життя населення країни, є наступні (рис. 5.1).

До проблем реалізації трудового потенціалу належить також величезний дефіцит робочої сили, що загрожує інноваційному розвитку України. Це проблема національної безпеки. Суміжна проблема — трудова міграція на тлі демографічної кризи. Дисбаланс на ринку праці є практично в усіх країнах світу, але не в таких масштабах, як в Україні. Система освіти готує 70% спеціалістів з вищою освітою і 30% – із середньою технічною, тобто людей робітничих професій. Для економіки України потрібно, навпаки, збільшити кількість підготовки молоді майбутніх робітничих спеціальностей.

Рівень зайнятості в Україні традиційно залишається вищим у базових галузях промисловості: видобувних (10,7% від загальної кількості працівників), металургії (12,8%), машинобудуванні (9,7%). Також слід відзначити харчову промисловість (13,7% від загальної кількості працівників). Переважно це конкурентоспроможні підприємства, що випускають продукцію, на яку є попит на ринку. Для регіонів найбільшу роль відіграють містоутворюючі підприємства. Зарплата у промисловості в середньому становить 2117 грн. (у цілому в країні середня зарплата в економіці – 1825 грн.). Лідери –

промисловість, послуги транспорту і зв'язку та фінансова діяльність.

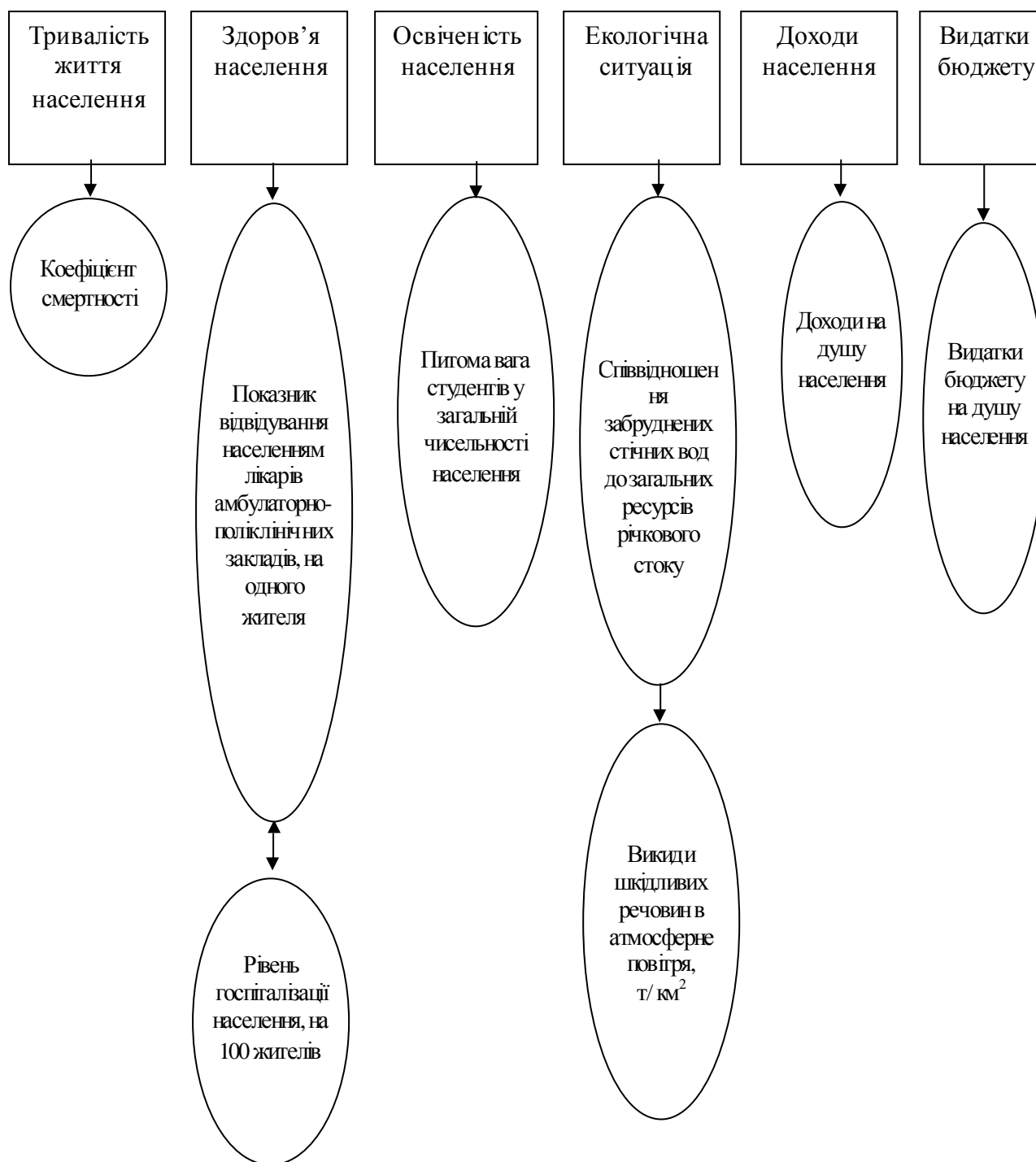

Рис. 5.1 – Показники оцінки якості життя населення

У переробній промисловості, до якої належать харчова і легка, середні зарплати становлять від 1077 до 1976 грн. Лідерами залишаються металургійне виробництво, виробництво виробів з металу (2612 грн. на місяць) і нафтопереробка – 2836 грн. У видобувній промисловості середня зарплата

становить 2799 грн. Загалом чисельність робітників, зайнятих в економіці країни, становить 26% від загальної кількості робітників.

Під *економічною оцінкою* трудового потенціалу розуміють його оцінку у вартісному вимірі. У науковій літературі питання вартісної оцінки трудового потенціалу ще недостатньо вивчене. З існуючих методів і способів оцінки трудового потенціалу можна виділити два альтернативних підходи: витратний і результатний.

Витратний підхід ґрунтується на сукупності витрат, пов'язаних з формуванням трудового потенціалу в конкретних соціально-економічних умовах. Представники цього напрямку вважають, що можливість такої оцінки пов'язана з економічним законом відшкодування витрат на виробництво робочої сили, з якого виходить, що робітники відтворюють фонд життєвих коштів у кількості, що необхідна для підтримки їх життєдіяльності, здатності до праці і створення сім'ї. За рахунок цих коштів підтримується індивідуальний трудовий потенціал даного робітника, здійснюється його розвиток, формується трудовий потенціал в особі наступного покоління. На основі цього підходу вартісна оцінка ресурсів праці і самого потенціалу еквівалентна витратам на формування і підтримку трудового потенціалу.

Результативний підхід ґрунтується на оцінці вартості створюваного продукту, який може бути отриманий за весь період реалізації трудового потенціалу, зосередженого на певній території в даний момент часу.

Обидва розглянутих підходи до оцінки трудового потенціалу мають як позитивні, так і від'ємні риси. Так, оцінка трудового потенціалу на основі витратного методу дозволяє враховувати витрати на підготовку і перепідготовку трудових ресурсів на базі минулого досвіду, дає вартісне вимірювання кількості трудових ресурсів, але такий підхід не відповідає поняттю трудового потенціалу як можливості виробляти будь-що в майбутньому.

Результативний підхід є більш логічним, бо відповідає загальноприйнятому поняттю потенціалу як можливості отримання чого-

небудь в майбутньому, крім того, при цьому взаємозв'язуються можливий результат з якісною і кількісною складовими трудового потенціалу.

Проте при використанні результатного підходу на практиці з'являються складнощі, пов'язані з виміром сумарного результату за весь період використання трудових ресурсів. Це виходить з того, що на кінцевий результат використання трудового потенціалу впливає значна кількість складних факторів, у числі яких темпи науково-технічного прогресу, структура виробництва й економічні пропорції, рівень інтеграції і поділу суспільної праці, рівень цін і інфляції та ін.

Таким чином, для визначення оцінки вартості створення одиниці трудового потенціалу вчені пропонують наступну формулу:

$$P = \sum_{i=1}^m \sum_{t=1}^T C_{it} \times J_i^{T/i}, \quad 5.1$$

де C_{it} – витрати i -го виду в середньому на одну людину, вироблені в t – році, грош. од.;

$J_i^{T/i}$ – індекс споживчих цін на товари та послуги i -го виду t -року в порівнянні з T -м роком;

T – рік, по відношенню до якого здійснюється оцінка трудового потенціалу або період, в якому виникли витрати i -го виду;

t – рік здійснення витрат i -го виду;

m – число видів витрат, що враховуються при оцінці трудового потенціалу індивіду.

Трудовий потенціал суспільства збільшується за рахунок скорочення захворюваності і травматизму, що призводить до збільшення чисельності робочої сили і розширення масштабів трудової діяльності. Поліпшення стану здоров'я населення розглядається як важливий фактор фізичного розвитку і підвищення працездатності населення і відповідно розширення можливостей для створення продуктів і послуг, набуття знань та ін., тому не випадковим є вибір показника очікуваної тривалості життя, що відображає досягнення у сфері поліпшення стану здоров'я людини.

Підвищення рівня освіти як окремої людини, так і населення в цілому істотно впливає на якість людського капіталу – основного фактора збільшення багатства суспільства – і зумовлює зростання суспільної продуктивності праці. Рівень освіти характеризує накопичений освітній, трудовий, науковий, інтелектуальний і творчий потенціал, складаючи фонд сукупних знань і вмінь – „духовне багатство” суспільства. Воно передається від покоління до покоління і являє собою важливу передумову як розвитку самої людини, так і зростання ефективності відтворювального процесу в цілому.

5.3. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Важливою складовою економічного потенціалу національної економіки є природно-ресурсний потенціал.

Природно-ресурсний потенціал визначається сукупною продуктивністю природних ресурсів у конкретно-географічних природних умовах.

Природні умови – сили природи, які мають істотне значення для життя та діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей. Вони значною мірою визначають особливості економічної діяльності людини, опосередковано визначають ступінь їх ефективності.

Таким чином, компоненти природи стають природними ресурсами тоді, коли людина залучає їх у процес виробництва як предмет або засіб праці. У разі опосередкованого впливу на економічну діяльність ці компоненти природного оточення оцінюються або як природні умови, або як системні компоненти природного середовища функціонування продуктивних сил. Таким компонентом є, наприклад, глибокі надра землі, які ми поки не можемо використати як ресурси, але знаємо про їх існування.

Природно-ресурсний потенціал можна розглядати за такими компонентами:

- мінеральні ресурси;

- земельні ресурси;
- лісові ресурси;
- природно-рекреаційні ресурси.

Схематично модель природно-ресурсного потенціалу наведена на рис.

5.2.

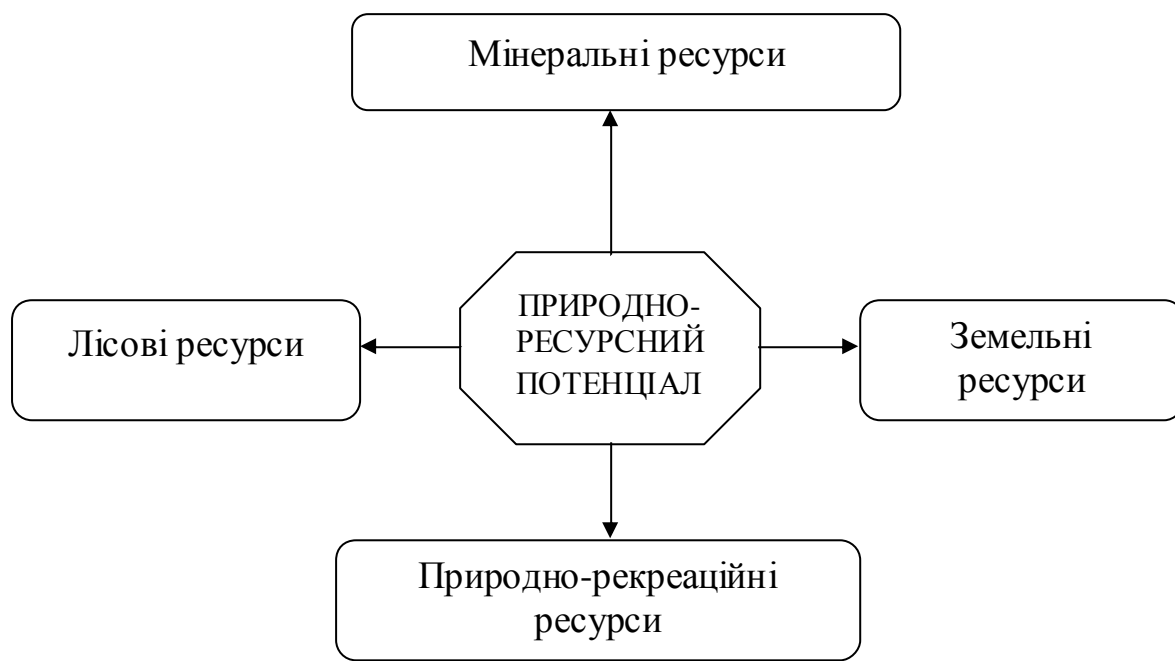

Рис. 5. 2 – Модель природно-ресурсного потенціалу

Згідно з діючою статистичною звітністю, для оцінки ефективності використання природно-ресурсного потенціалу країни необхідно використовувати такі показники:

1) загальний природно-ресурсний потенціал країни:

- а. - інтегральний показник якості життя населення;
- б. - інтегральний показник рівня економічного розвитку;

2) мінеральні ресурси:

с. - сумарний обсяг випуску промислової продукції на душу населення по таких галузях: електроенергетика, паливна, металургійна, хімічна і нафтохімічна промисловість, машинобудування і металообробка, промисловість будівельних матеріалів;

d. - обсяг виробництва продукції сільського господарства на 1 га ріллі;

3) лісові ресурси:

e. - обсяг виробництва продукції деревообробної і целюлозно-паперової промисловості;

4) природно-рекреаційні ресурси:

f. - кількість санаторіїв і пансіонатів з лікуванням та їх ємність.

Згідно з першим показником існують регіони:

- з високим загальним природно-ресурсним потенціалом, а саме з високою забезпеченістю мінеральними і земельними ресурсами, високою забезпеченістю природно-рекреаційними ресурсами, низькою забезпеченістю лісовими ресурсами (Донецький, Дніпропетровський, Луганський, АР Крим).

- із середнім загальним природно-ресурсним потенціалом, характеризуються земельними ресурсами і середньою забезпеченістю мінеральними і лісовими ресурсами, низькою забезпеченістю природно-рекреаційними ресурсами (Харківський, Київський, Запорізький, Одеський, Чернігівський, Вінницький, Полтавський, Кіровоградський, Черкаський, Миколаївський, Херсонський, Сумський, Хмельницький, Тернопільський).

- із низьким загальним природно-ресурсним потенціалом, характеризуються високою забезпеченістю лісовими ресурсами, середньою та низькою забезпеченістю мінеральними та земельними ресурсами (Львівський, Житомирський, Закарпатський, Івано-Франківський, Рівненський, Волинський, Чернівецький).

Потенціал мінерально-сировинних ресурсів формують промислові запаси паливно-енергетичних ресурсів, металічних, нерудної сировини для чорної металургії, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів. Існує декілька способів оцінки цього потенціалу – за валовим продуктом, витратний і метод відновлювальної вартості.

Високою забезпеченістю паливно-енергетичними ресурсами

відзначаються Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Львівська області. Значні поклади металічних корисних копалин розвідані у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській областях, а також в Автономній Республіці Крим. Гірничо-хімічна сировина інтенсивно експлуатується господарським комплексом Львівської, Сумської, Івано-Франківської областей та Автономної Республіки Крим. Будівельна сировина розповсюджена рівномірно по всій території країни, однак у структурі мінеральних ресурсів найбільша її частка має місце у Донецькій, Львівській, Луганській, Рівненській і Тернопільській областях та Автономній Республіці Крим.

Для економічної оцінки земельних ресурсів застосовують такі способи: спосіб очікуваного використання, ринковий, витратний, результативний і спосіб капіталізації.

Спосіб очікуваного використання застосовують для неосвоєних земель за цінністю їх майбутнього використання.

При ринковому способі земельна ділянка оцінюється за ринковою вартістю. Даний спосіб застосовують у країнах з розвинутим ринком землі.

Витратний спосіб оцінки земельних ресурсів засновується на обліку витрат, пов'язаних з удосконаленням земельної ділянки. Цінність цього методу полягає в обліку екологічно безпечних напрямків використання сільськогосподарських угідь.

Спосіб капіталізації доходу ґрунтується на визначенні розміру очікуваного прибутку, враховуючи орендний дохід і його капіталізацію, а економічна оцінка земельних ресурсів визначається як добуток земельної ренти й індексу капіталізації (зворотної величини ставки банківського відсотку).

Результативний спосіб оцінки земельних ресурсів полягає в тому, що оцінюється обсяг продукції, яку отримали з земельних ділянок, виходячи із середніх ринкових цін. Цей спосіб оцінки – один з найпоширеніших.

Найбільш достовірну оцінку земельних ресурсів відображає величина виробництва рослинницької і тваринницької продукції. Ця величина інтегрує кліматичні умови, родючість ґрунтів, площі земель та рівень агротехніки.

Потенціал орних земель визначається виробництвом рослинницької продукції. Вихід м'яса і молока залежить від величини виробництва зернових культур, проте значною мірою визначає потенціал сінокосів і пасовищ у районах.

Усього в Україні на кінець XX ст. виявлено і розвідано більше 80 видів корисних копалин. При аналізі розміщення продуктивних сил держави оцінка корисних копалин з позицій їх використання у народному господарстві, тобто як його мінералоресурсної бази найбільш доцільна. При такому підході всі корисні копалини поділяються на три групи: паливні, рудні й нерудні.

Значні запаси паливних ресурсів в Україні характеризуються різким переважанням у їх структурі твердих видів палива: кам'яного вугілля, горючих сланців і торфу та дефіцитом рідких і газоподібних вуглеводнів. Відсутність достатньої кількості нафти і природного газу створює значні труднощі для розвитку економіки.

Провідне місце серед паливних ресурсів займає кам'яне вугілля, 98% якого добувають у Донбасі, решту – в Львівсько-Волинському басейні. Донецьке вугілля залягає на глибині 500-700 м (максимальна – 1200 м), товщина шарів – 0,5-2,0 м, 25% його коксується. Львівсько-Волинський басейн зосередив 2% вугілля, яке залягає на глибині 300-700 м, товщина шарів – 0,5-1,0 м. Найбільші поклади бурого вугілля – у Дніпровському басейні (2,4 млрд. т, глибина залягання – 5-140 м, відкритий видобуток).

Найбільші запаси нафти і газу – в Дніпровсько-Донецькій, Карпатській, Причорноморсько-Азовській нафтогазоносних провінціях. Уже понад 100 років ведеться видобуток нафти (Борислав) і 80 років – природного газу в Передкарпатті. Це призвело до сильної вичерпаності родовищ. Майже 80% видобутку нафтогазової сировини країни в даний час припадає на родовища Східної України.

Як ресурси низькосортного палива або сировини для виробництва нафтопродуктів можуть розглядатися величезні запаси менілітових горючих сланців, розташовані у Карпатах, а також горючі сланці Болтиського родовища на межі Черкаської і Кіровоградської областей. В Україні відомо понад 2500

родовищ торфу, що зосереджені переважно в Поліссі. Цей ресурс є сировиною для паливної промисловості. Україна багата на рудні металеві корисні копалини, насамперед, руди чорних металів. На її території сконцентровано до 20% світових ресурсів марганцевих руд, найбільше яких видобувають в Нікопольському родовищі. У майбутньому зросте роль найбільшого в світі Велико-Токмацького родовища (Запорізька обл.). Запаси залізних руд становлять 12% від світових і зосереджені у більш ніж 80 родовищах, 60 з яких розташовано в Криворізькому басейні.

Україна має певні запаси руд кольорових металів. До найважливіших належать: поклади титану, алюмінієвої сировини, нікелю, ртуті. Знайдено і золото (Дніпропетровська, Житомирська, Черкаська, Луганська, Донецька, Закарпатська, Одеська області), мідь. Але розвідані запаси руд кольорових металів не можуть забезпечити потреб економіки України.

Територія країни в цілому багата на нерудні корисні копалини, представлені гірничо-хімічною, металургійною сировиною і будівельними матеріалами.

Гірнича хімія займається видобутком: самородної сірки (Прикарпаття), калійних солей (Івано-Франківська та Львівська області), кухонної солі (Донбас, Закарпаття), фосфоритів (Придніпров'я, Сумська й Харківська області).

Розвиток чорної металургії в країні потребує різноманітних нерудних матеріалів – флюсів, вогнетривких і формувальних глин, доломітів, кварцитів. Великі запаси флюсових вапняків розміщені в Донецькій області й Криму, а доломітів – у Донецькій, Дніпропетровській і Закарпатській областях. Основні запаси вогнетривких глин зосереджені в Донецькій, Дніпропетровській, Закарпатській і Черкаській областях, кварцитів – у Житомирській, Кіровоградській, Сумській і Донецькій областях.

Особливо багато в Україні високоякісного каоліну. Значні запаси будівельних матеріалів, зокрема вапняків, цементної сировини, крейди, облицювального каменю: гранітів, мармуру, базальту, лабрадоритів.

У Волинській і Рівненській областях, Приазов'ї і Кривому Розі є запаси кольорового каміння: берилу, топазу, бурштину, аметисту, агату, яшми, гірського кришталю.

Земля – один з найбільш універсальних природних ресурсів, необхідний для всіх галузей господарства, і одночасно – предмет і засіб праці. Загальний земельний фонд України становить близько 603,6 тис. кмІ, з яких 71,2% становлять сільськогосподарські землі, головним чином сільськогосподарські угіддя, якими зайнято майже 70% території України (у тому числі: рілля – 55,1%, багаторічні насадження – 1,7%, сіножаті і пасовища – 12,5%). Лісами вкрито 17,2% загальної площі держави, під забудовами знаходяться 3,8%. Майже 4% території України вкрито водою, 1,5% зайнято болотами. Інші землі (яри, піски, зсуви, радіоактивно забруднені території тощо) займають 4,1% загальної площі України. Структура сільськогосподарських угідь значно впливає на регіональні особливості розміщення сировинної бази агропромислового комплексу. Саме тому вони викликають особливий інтерес. Показник забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями вважають найбільш об'єктивним при економічних оцінках земельних ресурсів. В Україні він складає 0,8 га на одного жителя, з них 0,65 га становить рілля.

Сільськогосподарські угіддя сконцентровані на території нерівномірно. Їх площа зростає від 37% у гірсько-лісовому регіоні Карпат до 90% у степах. На орні землі (ріллю) у структурі сільськогосподарських угідь припадає близько 76%, що свідчить про високу розораність території України. За цим показником Україна займає перше місце в Європі. Проте особливе значення має продуктивність земель, яка залежить від природної родючості ґрунтів. У структурі ґрунтового покриву України домінують різновиди чорноземів, поширені майже на 55% площ орних земель. 10% орних земель займають опідзолені й деградовані чорноземи, 9% – каштанові, 7% – підзолисті, 6,7% – сірі лісові, 2,5% – солонцюваті, 2% – лужні та ін. В Україні зосереджено 25% покритих чорноземом площ світу. У найближчій перспективі значно зміниться структура землекористування. Найважливішим у цих змінах є зростання

чисельності фермерських землеволодінь і подальша приватизація землі, що повинно підтверджуватися відповідним законодавством.

Лісові ресурси відіграють важливу роль як у збереженні навколишнього середовища, так і в господарській діяльності людей. Свого часу ліси постачали єдиний відомий людині вид палива. Тепер основним господарським призначенням лісів є сировинне забезпечення промисловості. Головним сировинним продуктом користування лісовими ресурсами є деревина, тобто промислова сировина для деревообробної, целюлозно-паперової, лісохімічної промислової, виготовлення різноманітних конструкційних матеріалів, палива тощо. Помітну частину потенціалу лісових ресурсів регіону становлять не деревні ресурси лісу – це технічна сировина, лікарська (для фармацевтики), кормова база тваринництва, продукти харчування.

У літературі існує декілька методів економічної оцінки лісових ресурсів – валової продуктивності, відновлювальної вартості і рентний.

Метод валової продуктивності полягає в тому, що економічну оцінку лісових ресурсів здійснюють, виходячи з потенційно можливого обсягу їх використання і середніх цін на товарну продукцію, що отримана на первісній стадії опанування ресурсу. Такий спосіб є найбільш розповсюдженим, оскільки дає необхідну для розрахунків інформацію. Економічна оцінка, отримана таким чином, має інформаційне значення, тобто показує кількість природних ресурсів у вартісному вираженні і може бути використана для порівняння наявності ресурсів лісового потенціалу окремих територій.

Сутність методу відновлювальної вартості полягає у визначенні капіталізованих витрат на штучне відтворення лісових ресурсів. При цьому можливе використання декількох способів розрахунку: оцінка здійснюється за вартістю закладки і вирощування лісових насаджень окремого природного складу і віку; за вартістю вирощування кожного окремого дерева у спеціальних закладах. Головний недолік цього методу полягає у тому, що економічна оцінка, отримана на його основі, є занадто завищеною. Проте вона може

застосовуватися для встановлення штрафів та інших компенсаційних платежів за знищення лісових ресурсів.

У рентному методі виділяють два підходи. Перший ґрунтується на визначенні ренти як економічного ефекту (додаткового прибутку) від використання ресурсу, що оцінюється, в порівнянні з іншими базовими ресурсами більш низької якості. Другий підхід базується на визначенні ренти як додаткового доходу, що виникає у разі перевищення ринкової ціни продукції над ціною виробництва, що покриває витрати виробництва і дає нормальний прибуток на вкладений капітал. Позитивна риса рентного підходу полягає у тому, що економічна оцінка лісових ресурсів, отримана на основі даного підходу, дозволяє врахувати реальний ефект від їх використання. Проте впровадження такого підходу досить ускладнене, оскільки для таких розрахунків потрібен значний обсяг інформації, отримання якого є проблематичним, а в деяких випадках зовсім неможливе. Тому для економічної оцінки лісового потенціалу доцільно застосовувати метод валової продуктивності.

Основні напрями раціонального використання природних ресурсів:

- комплексне використання, спрямування на максимальне вилучення корисних компонентів з одиниці сировини і відходів;
- відтворення лісових, водних, земельних ресурсів;
- розширення геологорозвідувальних робіт;
- розвиток екологічної інфраструктури (очисні споруди);
- збереження та примноження системи заповідників і заказників.

5.4. ВИРОБНИЧИЙ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Для оцінки економічного потенціалу, окрім природо-ресурсного та трудового, розраховують виробничий і науково-технічний потенціал.

Виробничий потенціал формується основними виробничими фондами, до яких входять будівлі, споруди, трубопроводи, машини, устаткування тощо.

Україна є достатньо розвинутою індустріальною державою з потужною промисловою базою. Тут існує понад 100 тисяч підприємств, однак більшість з них мають застарілі, дуже зношені, а то й зруйновані основні виробничі фонди, які потребують оновлення або демонтуювання.

Науковий потенціал України базується на розгалуженій мережі наукових інститутів, науково-дослідних закладів, які існують у системі Національної академії наук, міністерств і відомств, їх працівниками є десятки тисяч спеціалістів вищої категорії – докторів і кандидатів наук. У деяких напрямках науки Україна проявила себе як один із світових лідерів, наприклад, у кібернетиці, електрозварюванні металів, кардіохірургії, космічній техніці. Однак у багатьох галузях наукової діяльності, що стосуються розробки високопродуктивної техніки і новітніх технологій, відставання вітчизняної науки суттєве. У наш час ситуація ускладнюється недостатнім фінансуванням і нестабільною діяльністю наукових організацій, від'їздом спеціалістів високої кваліфікації за кордон.

Основою для зростання кадрового потенціалу наукової сфери є підвищення загального рівня освіти населення. Зростання частки населення з вищою освітою позитивно позначається на економічному прогресі, структурній перебудові господарства, підвищення рівня освіти та кваліфікації робочої сили сприяє її переорієнтації на інноваційно-орієнтовані галузі, загальному піднесенню продуктивності праці в економічній системі.

Аналізуючи складову наукового потенціалу України, слід оцінювати не тільки загальні обсяги й динаміку показників, але також їхню частку у ВВП. За даними Світового банку 85% сукупних світових інвестицій в науку здійснюють країни – члени ОЕСР, 11% - Індія, Китай, Бразилія, нові технологічно розвинуті країни Східної Азії, і тільки 4% – решта країн світу, в тому числі Україна.

Результати аналізу рівня витрат на НДДКР у розвинутих країнах за останні роки свідчать, що оптимальний його рівень, який забезпечує самодостатній розвиток науки, становить 2% ВВП. Проте така однозначність у визначенні оптимуму не підходить для країн, що розвиваються. На обсяг

фінансування науки впливає величина ВВП. Якщо країна має високі показники обсягів ВВП – загальні й з розрахунку на душу населення, то, наприклад, і 2% ВВП, направлені на фінансування науки, дадуть можливість забезпечити її подальший розвиток.

Країни, що розвиваються, мають паралельно вирішувати декілька завдань: надолужувати відставання у науково-технічній сфері, забезпечувати відповідні темпи розвитку науки, здійснювати технологічний прорив. Складність проблеми підтверджується тим фактом, що і сьогодні, незважаючи на досить довгий інноваційний шлях, пройдений деякими з країн, з 50 макротехнологій, які забезпечують конкурентне виробництво, 46 припадає на розвинуті країни. Це фактично і є результат розуміння ролі наукового сектора в економіці.

Обсяги вкладень коштів у науку великою мірою визначають її результативність – зростання кількості, рівень оригінальності й конкурентоспроможності винаходів. Широкомасштабний поступ науки можливий лише тоді, коли обсяг її фінансування зростає згідно із залежністю, встановленою Решером: для подвоєння кількості винаходів за певний проміжок часу треба задіяти протягом нього в 100 разів більше ресурсів і т.д. Такі співвідношення дають чітке уявлення про обсяги фінансування науки, необхідні для забезпечення її розвитку.

Важливим фактором є розширення попиту в економічній системі на наукові розробки і, як результат, на реальні інновації. Тому витрати на інноваційну діяльність слід розглядати як ще одну складову використання коштів для технологічного поступу країни. У 2000 р. співвідношення між витратами на науку і на інноваційну діяльність в Україні становило 1:1,1; у 2004 р. – 1:1,3 (для порівняння в Європі – 1:5).

Науковий персонал може працювати продуктивно тільки за умови забезпечення високого рівня технічної оснащеності й фондоозброєності. Головними причинами незадовільного стану матеріально-технічного та інформаційного забезпечення науки є зменшення фінансування за рахунок

держбюджету і відсутність вільних коштів у самих наукових організацій і промислових підприємств. Внаслідок цього оснащеність науки матеріально-технічними засобами вкрай низька. Їхній арсенал фізично й морально застарів: на 2001 р. лише в НАН України 60% приладів експлуатувалися впродовж 15-25 років (у розвинутих країнах цей строк становить щонайбільше 7 років). Для порівняння: фондоозброєність праці вченого в США практично не поступається фондоозброєності праці робітника в промисловості, величезну кількість робочих місць учених і конструкторів автоматизовано, їхні персональні комп'ютери мають прямий вихід на централізовані бази даних. Щодо України, то за загальною кількістю комп'ютерів вона займає 50-те місце серед 170 країн.

Результативність науки можна охарактеризувати за такими показниками, як обсяг виконаних робіт, кількість поданих до Державного департаменту інтелектуальної власності України заявок на видачу охоронних документів, кількість отриманих у патентних відомствах інших країн охоронних документів тощо, а також порівнявши темпи збільшення ВВП, з одного боку, чисельності виконавців й обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, з іншого. Узагальнення динаміки співвідношення темпів зростання витрат на НДДКР і збільшення ВВП у розвинутих країнах засвідчило традиційне перевищення перших над другими. Тенденція змінилася тільки в середині 90-х років, коли в розвинутих країнах завершилося формування інноваційної моделі розвитку.

Для підвищення наукового потенціалу України необхідно:

1. На загальнодержавному рівні:

- визначитися з інноваційно-орієнтованими пріоритетними галузями економіки, створити умови для активізації їх розвитку. Це дасть можливість поступово формувати попит на наукові розробки з боку реального сектора економіки і подолати невідповідність між наукою і виробництвом;
- розробити програму сприяння розвитку вітчизняних ТНК, які, сформувавши значні фінансові ресурси, були би спроможні здійснювати більш вагомий внесок у наукову сферу;

- створити організаційно-інформаційні умови для виходу на світові ринки українських науково-дослідних установ, підприємств, які мають наукові розробки в „дієвому” вигляді. За відсутності фінансів у підприємств для впровадження окремих інновацій продаж останніх у вигляді розробок зробить можливим відстеження ситуації на ринку, що є необхідним для розвитку науки;
- розробити й впровадити систему податкових пільг для наукових організацій та інноваційно-орієнтованих підприємств.

2. На рівні наукових організацій і промислових підприємств:

- забезпечити реальну взаємодію науки й виробництва, насамперед у царині інформаційної інтеграції. Це виключить дублювання наукових досліджень різними організаціями, забезпечить створення банку даних, мінімізує витрати на ті дослідження, що не зустрічають попиту з боку виробництва;
- активніше вступати у співпрацю з іншими країнами, за умови забезпечення технологічного трансферу.

Інформаційний потенціал – наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти та використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

До *національного інформаційного ресурсу* відноситься вся належна Україні інформація, включаючи окремі документи й масиви документів, незалежно від змісту, форми, часу і місця їх створення, форми власності, а також кінцеві результати інтелектуальної, творчої діяльності, зафіксовані на будь-яких носіях інформації, доступні для використання особою, суспільством і державою через засоби масової інформації та телекомунікації, архіви, бібліотеки, музеї, фонди, банки даних, публічні виступи, художньо-виконавську діяльність тощо.

Інформаційний ресурс має ряд особливостей, які відрізняють його від

традиційних ресурсів, зокрема:

- інформація впливає на ефективність виробництва без фізичного збільшення традиційних ресурсів;
- інформація діє на суб'єктивний фактор виробництва – людину, її характер, особливості;
- інформація прискорює процес виробництва за рахунок зменшення періодів виробництва й обігу.

Таким чином, можна говорити про те, що саме інформаційний ресурс здатний значно підвищити ефективність національної економіки без будь-якого помітного збільшення обсягів використання інших ресурсів (праці, землі й капіталу).

Інформаційний ресурс діє у рамках національного інформаційного простору України, що становить собою сукупність об'єктів, відносин та продуктів інформаційної діяльності, які функціонують у рамках єдиного правового поля для задоволення інформаційних потреб особи, суспільства і держави засобами преси, телебачення, радіомовлення, книговидавання та аудіовізуальної продукції на магнітних носіях, а також документальних фондів бібліотек, архівів, музеїв.

Матеріальною основою інформаційного потенціалу виступає виробництво й використання відповідного технічного забезпечення.

Сучасний етап розвитку людства характеризується поступовою, але стійкою глобалізацією та інтернаціоналізацією, прискореними темпами розвитку всіх економічних процесів. Якщо промисловим технологіям знадобилося більше двох третин ХХ ст., щоб досягти нинішніх висот, то за останні 20 років інформаційні технології розвивалися прискореними темпами. За деякими оцінками, обсяг ринку інформаційних технологій і систем кожні п'ять років збільшується вдвічі при щорічному темпі в 10-12%. Це дає змогу створювати значну кількість нових робочих місць, збільшувати обсяги внутрішнього національного продукту.

За допомогою телекомунікацій і використання інформаційних технологій,

які дозволяють практично миттєво підключатися до будь-яких електронних масивів даних, отримувати інформацію й використовувати її для аналізу, прогнозування, прийняття управлінських рішень у сфері бізнесу, комерції, маркетингу тощо.

Інформаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку, передачу й використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил. Причому всі ці дії спрямовані на зниження трудомісткості процесів використання інформаційних ресурсів, підвищення їхньої надійності й оперативності.

В останні десятиріччя відчувається величезний попит на інформацію, а значить, і на комунікації, що зумовлюється діловими зв'язками, обмінами, глобалізацією конкуренції тощо. Цей попит викликаний і підтримуваний значними змінами в самих інформаційних і комунікаційних технологіях, в основі яких лежать три сили:

- розширене використання комп'ютерної техніки;
- зниження ціни на передачу інформації;
- поєднання комп'ютерної техніки і телекомунікаційного обладнання.

Швидкість зміни в інформаційних і комунікаційних технологіях, особливо в останні роки значно зросла. Це спричинило появу нових товарів і послуг: стільникових телефонів, супутникового телебачення, Інтернету з сервісом „світової павутини” (це територіально розподілена гіпертекстова система Інтернет, є сервісом, призначеним для доступу до інформації, організованої за допомогою гіпертекстових зв'язків. Залежно від контексту і змісту інформація може подаватися у вигляді тексту, графіки, звуку, відео чи в будь-якій іншій формі) тощо.

Зміни також трансформують методи виробництва й дозволяють значно пришвидшити його процес. Інформаційні й комунікаційні технології, зумовлені

розвитком наукових знань, в свою чергу, стають важливим елементом, що прискорює розвиток останніх.

Інформаційний потенціал України в останнє десятиліття зазнав суттєвих змін. Однією з кардинальних тенденцій сучасного розвитку світової економіки є зростання рівня пріоритетності інформаційних продуктів і послуг порівняно з суто матеріальним виробництвом. За прогнозами дослідників, у перспективі до 90% працездатного населення буде пов'язано з виробництвом і виробничо-технологічним використанням інформаційних продуктів і послуг.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *потенціал; людські ресурси; природні умови; інформаційний потенціал; інформаційні технології; природно-ресурсний потенціал.*

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте найбільш поширені підходи до визначення економічного потенціалу окремих територій країни.
2. Наведіть показники, за допомогою яких оцінюються компоненти якості життя населення.
3. Які основні риси витратного і результатного підходів до оцінки трудового потенціалу?
4. Наведіть приклад регіонів України з високим, середнім і низьким загальним природно-ресурсним потенціалом.
5. Охарактеризуйте методи оцінки лісових ресурсів.

Тести для самоперевірки:

1. До матеріальної частини національного багатства належать.

- А. Уміння і навички.
- Б. Матеріальні запаси для потреб оборони.
- В. Літературні цінності.
- Г. Всі відповіді правильні.

2. Відтворення індивідуального трудового потенціалу включає.

- А. Адаптацію до різних видів трудової діяльності.
- Б. Використання трудового потенціалу в трудовій діяльності.
- В. Отримання освіти.
- Г. Правильні відповіді А та В.

3. До складу природно-ресурсного потенціалу не входять.

- А. Земельні ресурси.
- Б. Інформаційні ресурси.
- В. Рекреаційні ресурси.
- Г. Трудові ресурси.

4. Високою забезпеченістю паливно-енергетичними ресурсами характеризується:

- А. Донецька, Луганська області.
- Б. Миколаївська, Херсонська області.
- В. Житомирська, Волинська області.
- Г. Харківська, Київська області.

5. Мінеральні ресурси характеризуються.

- А. Інтегральним показником якості життя населення.
- Б. Обсягом виробленої сільськогосподарської продукції на 1 га ріллі.
- В. Кількістю санаторіїв і пансіонатів.
- Г. Немає вірної відповіді.

6. Результативний підхід до оцінки трудового потенціалу ґрунтується на:

- А. Сукупності витрат, пов'язаних з формуванням трудового потенціалу в конкретних соціально-економічних умовах.
- Б. Аналізі доходів на душу населення.
- В. Оцінці вартості створюваного продукту.
- Г. Оцінці результативності трудової діяльності.

7. Природні умови – це сили природи, які:

- А. Беруть активну участь у виробничій і невиробничій діяльності людей.

Б. Не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей.

В. Взагалі не мають впливу на виробничу і невиробничу діяльність людей.

Г. Беруть участь у виробничій і невиробничій діяльності людей, але не мають впливу на неї.

8. Для оцінки родовищ, що вже експлуатуються або намічені до розробки, коли визначена проектна продуктивність гірничодобувного комплексу, використовують:

А. Рентний спосіб.

Б. Витратний спосіб.

В. Спосіб оцінки за валовим продуктом.

Г. Використовують комплексну оцінку.

9. Найпоширеніший спосіб оцінки земельних ресурсів - це:

А. Результативний.

Б. Ринковий.

В. Витратний.

Г. Рентний.

10. Найвищий рівень зайнятості в Україні спостерігається в наступній галузі промисловості:

А. Металургія.

Б. Харчова промисловість.

В. Легка промисловість.

Г. Деревообробна промисловість.

Розділ 6. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

6.1. Інститути та їх функції в економіці. Базисні інститути національної економіки.

6.2. Інституціональна трансформація перехідної економіки та становлення інституту приватної власності.

6.3. Становлення інституту конкуренції в перехідних системах.

6.4. Становлення інститутів підприємництва та контрактного права в транзитивних національних економіках.

Навчальний тренінг

6.1. ІНСТИТУТИ ТА ЇХ ФУНКЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ. БАЗИСНІ ІНСТИТУТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

На межі XIX-XX ст. в розвитку національних економік розвинених країн починає домінувати інституціональний напрямок в економічній думці як реакція на бурхливі зміни економічної ситуації та неспроможність неокласичної теорії їх пояснити. До методологічних особливостей інституціоналізму можна віднести наступне. По-перше, послідовний історизм, оскільки закономірності розвитку національної економіки з'ясовуються на основі вивчення змін її інститутів. По-друге, міждисциплінарний підхід: при аналізі зазначених змін враховуються не тільки економічні, а й інші фактори суспільного розвитку (соціальні, правові, політичні тощо). По-третє, розгляд національної економіки як соціального інституту, тому що економічна поведінка людей формується переважно під впливом звичаїв, традицій, моди і т. ін., тобто під впливом соціальної психології і з погляду зору співставлення витрат і вигід часто не є раціональною.

Характерною рисою інституціоналізму є погляд на національну економіку як на систему інститутів. Останні трактуються як спосіб мислення та дії, що закріпився у звичках, звичаях, нормах поведінки, законах тощо. Таким чином, виділяють інститути держави, приватної власності, ринку, сім'ї та інші,

еволюція яких і є предметом дослідження.

Предметом дослідження сучасного інституціоналізму є поведінка господарюючих суб'єктів. Оскільки такі суб'єкти діють у певному інституційному середовищі (яке характеризується високими трансакційними витратами, мережею контрактних відносин, специфікацією прав власності, недосконалістю інформації тощо), їхня поведінка не може бути цілком раціональною з традиційної точки зору. Підписання та виконання угоди супроводжується додатковими (трансакційними) витратами, зниження яких є важливим фактором підвищення ефективності виробництва і можливе за рахунок часткової заміни ринкової регуляції ієрархічною. Остання також пов'язана зі зростанням трансакційних витрат, а отже, необхідно шукати оптимальне поєднання ринкових та адміністративних методів управління. Досягнення такого поєднання можливе лише за умов чіткого визначення «правил гри», і перш за все специфікації прав власності.

Права власності – це сукупність закріплених відносин між людьми щодо володіння, розпорядження та використання обмежених благ. Існує так званий «пучок прав», володіння яким забезпечує повну власність. Проте на практиці переважає розщеплення «пучка», коли частина прав належать одним суб'єктам, а інша частина – іншим. Оптимальний розподіл ресурсів спостерігатиметься, коли права власності будуть чітко визначені (специфіковані), а витрати на здійснення необхідних угод не перевищуватимуть вигоду, отриману внаслідок переміщення цих прав.

Слід відзначити, що представники інституціоналізму зробили вагомий внесок у розвиток економічної теорії, який полягає у синтезі різних соціальних наук (економіки, історії, соціології тощо), а також поєднанні функціонального та еволюційного підходів безпосередньо в економічному аналізі, що дозволяє глибше досліджувати національну економіку.

Інституціональна теорія існує понад століття, проте досі не існує єдиної точки зору на її центральну категорію – інститут. Представники старого інституціоналізму під інституціями розуміли шаблони поведінки й мислення

великих верств населення, тоді як неоінституціоналісти вважають, що інститути – це набори правил (формальних і неформальних), що накладають певні обмеження на поведінку людей. Запропоновані різними економістами визначення даної категорії іноді суперечать одне одному, проте спільним для них є *розуміння інститутів як інформаційних сутностей*: вони мають таку ж роль для розвитку й відтворення національної економіки, як і гени для біологічного організму чи популяції. Інституції як спадкова інформація циркулюють у суспільстві. Цей процес утворює певний цикл, що має декілька фаз, кожній з яких відповідає певний стан інституції, а саме:

- інформація у чистому вигляді – норми і правила;
- засвоєна людьми інформація (тобто знання) – ментальні моделі й стереотипи мислення;
- об'єктивована інформація – колективні дії та матеріальні системи.

Норми і правила (інформація у чистому вигляді) можуть бути як *офіційними, так і неофіційними*. Прикладами перших є закони, накази, правила внутрішнього розпорядку тощо, тобто інформація, зафіксована в офіційних документах і затверджена відповідними органами. Але діючим інститутом наведені документи стають тільки за умови дотримання їх людьми, тоді як у протилежному разі це лише звичайна інформація. *Неофіційні норми* і правила фіксуються у свідомості окремої людини і суспільній пам'яті, хоча також можуть мати й матеріальне вираження. Істотна відмінність між формальними й неформальними правилами полягає в тому, що останні не є обов'язковими і, відповідно, державні органи не можуть застосовувати санкції проти їх порушників. При цьому осуд з боку суспільства за порушення неофіційних правил може бути кращим стимулом для їх дотримання, ніж дії з боку держави.

При аналізі інституціональної структури національної економіки за основу можна взяти запропоновану О. Вільямсоном схему, що ілюструє взаємодію індивідів і різних типів інститутів (рис. 6.1). Перший рівень схеми становлять індивіди. Другий – інституціональні угоди – «домовленості між індивідами і/або їх групами, що визначають способи кооперації і конкуренції».

Третій – інституціональне середовище – «сукупність основоположних соціальних, політичних, юридичних і економічних правил, що визначають рамки людської поведінки». У свою чергу, інституціональне середовище складається з надконституційних, конституційних та економічних правил.

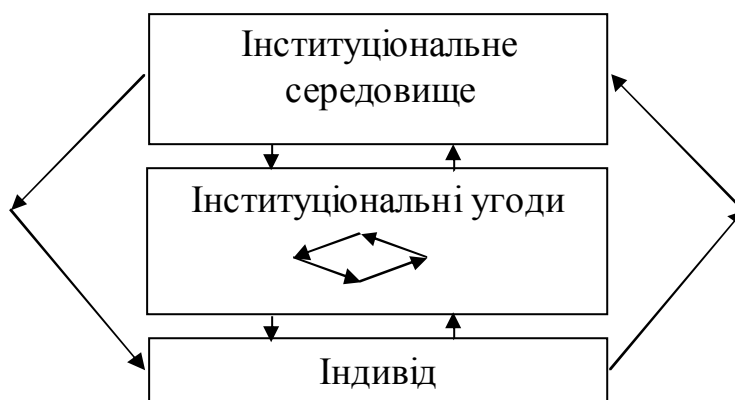

Рис. 6.1 – Схема аналізу сукупності інститутів

Індивіди впливають на інституціональні угоди, оскільки є ініціаторами останніх, а також на інституціональне середовище шляхом участі у виборах законодавчих органів влади або через укладання угод, які можуть вплинути на нього. Інституціональні угоди впливають одна на одну (тому що не є рівнозначними), здійснюють вплив на індивідів (укладання угоди зобов'язує індивіда виконувати певні дії) та інституціональне середовище (угода, що приносить вигоду окремим індивідам може бути закріплена у вигляді закону). Нарешті, інституціональне середовище здійснює прямий вплив на інституціональні угоди (правила, які входять до інституціонального середовища, дозволяють або забороняють певні види угод), а також впливає на індивідів як безпосередньо (закон є обов'язковим для виконання), так і опосередковано (через інституціональні угоди).

При формуванні інститутів у перехідній економіці слід пам'ятати, що одні з них виступають передумовою формування ринкового господарства, тоді як інші виникають протягом його розвитку. Перші – інститути трансформації – являють собою основні норми й правила, без яких ринкова система

господарювання неможлива. Це інститути власності, конкуренції і контрактного права. Саме вони впливають на інші інститути, надаючи їм нові властивості (що були відсутні в ізольованому стані).

Найважливішим трансформаційним інститутом є **інститут власності**. Відносини власності становлять основу саморегуляції ринкової економіки, де більшість суб'єктів діє в режимі приватної власності, оскільки саме вона забезпечує реалізацію економічної свободи, можливість брати взаємні зобов'язання щодо проведення економічних операцій і необхідність їх виконувати.

Іще одним інститутом трансформації є **інститут конкуренції**. Останню у найбільш загальному вигляді можна визначити як суперництво між господарюючими суб'єктами за кращі умови виробництва та реалізації продукції з метою максимізації прибутку. Вона виконує наступні функції:

- функція ціноутворення – конкуренція впливає на індивідуальні витрати виробництва, зводячи їх до суспільно необхідних;
- функція регулювання – конкурентно встановлені ціни є індикатором, який дозволяє підприємцям спрямовувати капітал у більш дохідні галузі, що сприяє збалансованості суспільного виробництва;
- контрольна функція – конкуренція здійснює контроль над діяльністю виробника шляхом співставлення його індивідуальних витрат із суспільно необхідними, а також шляхом співставлення асортименту продукції з суспільними потребами;
- функція диференціації виробників – в умовах конкуренції найбільший зиск отримують найефективніші виробники, тоді як інші отримуватимуть гірші результати навіть за рівних стартових умов.

Функціонування ринкової економіки неможливе також **без інституту контрактного права**. Серед основоположних принципів контрактних зобов'язань можна виділити свободу контракту (тобто свободу укладання, визначення змісту і форми контракту, свободу вибору контрагентів) та відповідальність за його виконання. Відповідно, до складу контракту входить

опис не тільки зобов'язань сторін, а й санкцій. Таким чином, контракт можна розглядати як акт обміну правочинностями, а також як сукупність правил, що включають механізм дотримання зобов'язань, а значить, контракт є інституційною угодою.

До базисних інститутів ринкової економіки відноситься також **інститут підприємництва** – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що виконується суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Організаційною структурою підприємництва є підприємство – господарська ланка, що характеризується наявністю єдиного майна, технологічною зумовленістю факторів виробництва, а також певним місцем у системі суспільного поділу праці й в соціумі. За формою організації розрізняють індивідуальне підприємство, товариство та корпорацію.

У наступному розділі розглядаються особливості формування і розвитку базисних інститутів економіки України.

6.2. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ Й СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ

Україна майже сімдесят років входила до складу Радянського Союзу, де домінувала державна форма власності (понад 90%). Це спричинило негативні тенденції в розвитку вітчизняної економіки, її структурну деформацію, падіння ефективності виробництва, зниження мотивації до праці і т.ін. Як наслідок, в кінці 80-х років розпочався процес приватизації. Згідно з визначенням Державного комітету статистики України, приватизація являє собою «відчуження майна, що перебуває у державній та комунальній власності, на користь фізичних і юридичних осіб». Незважаючи на неоднозначні оцінки наслідків приватизації, можна констатувати, що у 2007 р. з 1161308 суб'єктів ЄДРПОУ близько 83% перебувало у приватній, 7,4% - у комунальній та комунально-корпоративній, 4,1% - у державній та державно-корпоративній формі власності. Суб'єктами ЄДРПОУ є юридичні особи й відокремлені

підрозділи юридичних осіб всіх організаційно-правових форм господарювання, що знаходяться на території України і проводять свою діяльність на підставі її законодавства. При цьому за 2006 р. було реформовано 5526 об'єктів, з яких 522 були державної власності й 5004 – комунальної. Вартість їхнього майна становила відповідно 172 і 1168 млн. грн. Найбільше приватизованих об'єктів припадає на групу А як протягом усього процесу реформування (83,6%), так і за 2006 р. (5185 об'єктів, тобто 93,8%). Групу А становлять цілісні майнові комплекси державних, орендних підприємств і структурні підрозділи підприємств, виділені в самостійні підприємства, в тому числі у процесі реструктуризації державних підприємств із середньообліковою чисельністю працюючих до 100 осіб включно або понад 100 осіб, але вартість основних фондів яких недостатня для формування статутних фондів ВАТ, а також готелі, об'єкти санаторно-курортних закладів і будинки відпочинку, які перебувають на самостійних балансах; окреме індивідуально визначене майно (у тому числі таке, яке не ввійшло до статутних фондів ВАТ, будівлі, споруди й нежилі приміщення, майно підприємств, ліквідованих за рішенням арбітражного суду, й майно підприємств, що ліквідуються за рішенням органу, уповноваженого управляти державним майном); майно підприємств, які не були продані як цілісні майнові комплекси.

Можна виділити чотири етапи приватизаційного процесу в Україні. Перший – охоплює 1988-1992 рр. і характеризується усвідомленням того, що адміністративно-командна система з домінуванням державної власності не може забезпечити ефективне функціонування економіки. Як наслідок, на законодавчому рівні було визнано існування усіх форм власності, їх рівноправність і державний захист, необхідність роздержавлення економіки тощо. У цей період були створені також відповідні державні інституції, що мали займатися проблемами реформування відносин власності, а згодом прийняті Закони України «Про власність», «Про приватизацію державного майна» та ін. Ще однією особливістю першого етапу приватизації було намагання якомога швидше перетворити все населення України у власників,

незважаючи на об'єктивні труднощі. Це мало наслідком зворотні результати: стихійний характер приватизації призвів до того, що вона здійснювалась переважно в інтересах представників партійної, господарської та профспілкової еліт. Але цей етап мав і позитивні наслідки, оскільки були створені необхідні передумови для подальшого реформування власності і роздержавлення в цілому.

Другий етап приватизації (1993-1994 рр.) пов'язаний з початком широкомасштабної передачі об'єктів державної власності приватним особам. У цей час використовувався як грошовий, так і сертифікатний способи приватизації. Найбільш розповсюдженим став викуп державного майна, зданого в оренду трудовим колективам, який давав можливість взяти участь у процесі приватизації лише працівникам реформованого підприємства і, відповідно, обмежував права інших. Використання грошового способу приватизації було істотно обмежене недостатньою кількістю грошей у населення, які до того ж значно обезцінились внаслідок посилення інфляційних процесів. Це обумовило необхідність сертифікатного способу, який передбачав продаж об'єктів державної власності на аукціонах за приватизаційні сертифікати, що мали бути надані кожному громадянину в однаковій кількості. Через технічні труднощі на даному етапі приватизаційні сертифікати були замінені депозитними приватизаційними рахунками. Проте недостатня інформованість призвела до того, що такі рахунки були відкриті тільки незначною кількістю громадян.

Третій етап (1995-1999 рр.) характеризувався масовою сертифікатною приватизацією. Населенням було отримано понад 45 млн. приватизаційних майнових сертифікатів, що складало близько 90% від їхньої загальної кількості. Однак недосконалість законів та їх численні порушення мали наслідком швидке збагачення окремих груп людей, які мали певну політичну чи фінансову владу (згодом їх стали називати олігархами). У цілому сертифікатна приватизація мала неоднозначні результати. До її позитивних наслідків можна віднести наступне: підготовлено передумови для лібералізації роботи

підприємств, сформовано необхідну для функціонування ринкової економіки кількість приватних суб'єктів, створено первинний ринок цінних паперів, сертифікаційна приватизація стала основою подальшої трансформації економіки України. Проте існувало також багато негативних моментів, зокрема: не була вирішена проблема інвестицій, відбулося розпорошення акцій та концентрація корпоративного управління в руках директорату, не було забезпечено рівний доступ до об'єктів приватизації, відбулась концентрація власності при мінімальних фінансових витратах, неефективний контроль за перетворенням власності значною мірою сприяв формуванню «тіньової економіки», не з'явився ефективний власник, об'єкти державної власності були розподілені в інтересах вузького кола осіб. Так чи інакше, була створена основа для наступного етапу - продажу державного майна за гроші.

Четвертий етап приватизації (починаючи з 2000 р.) являє собою індивідуальну грошову приватизацію. Його особливістю є продаж контрольних пакетів акцій стратегічних підприємств. При цьому мають враховуватись індивідуальні характеристики кожного з них, а покупцем може бути лише «промисловий інвестор», тобто компанія, зацікавлена в збереженні частки підприємства на ринку, яка повинна виробляти аналогічну продукцію не менше трьох років тощо. Має забезпечуватись також відкритість продажу підприємств групи Г, якщо частка акцій складає 25 або 50% плюс 1 акція. До цієї групи входять цілісні майнові комплекси підприємств або пакети акцій ВАТ, що на момент прийняття рішення про приватизацію займають монопольне (домінуюче) становище на загальнодержавному ринку відповідних товарів і послуг або мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави. Незважаючи на проголошені принципи приватизація не завжди відбувалась прозоро, що суперечило державним інтересам. Як наслідок, за певних умов приватизовані раніше об'єкти почали повертатись до державної власності.

У цілому процес приватизації здійснювався, виходячи з положення про автоматичне підвищення ефективності використання об'єктів власності після їхньої передачі приватним особам. При цьому вважалось, що ця ефективність

стосуватиметься всіх суб'єктів (власників, держави, населення, працівників певних підприємств), тоді як насправді те, що є ефективним для одних, може бути неефективним для інших. Не ув'язувався процес приватизації і з залученням додаткових інвестицій та подальшим ефективним функціонуванням підприємств. Мали місце ще інші негативні явища, які завадили створити в Україні інститут власності, подібний до того, що функціонує в економічних системах провідних країн світу. Серед них наступні:

- юридичне закріплення у процесі приватизації за номенклатурою власності, яка раніше їй фактично вже належала;
- відсутність на початку реформ підприємницького про шарку, тривала відірваність населення від власності і, як наслідок, відсутність готовності володіти нею і нести відповідальність;
- обмеженість фінансових ресурсів для проведення грошової приватизації;
- обмеженість ресурсів у державі в цілому, що призвело до бажання використовувати владу як інструмент доступу до них (зокрема, до державного бюджету).

Таким чином, успадковане з радянських часів злиття інституту власності з інститутом влади, коли влада і панування базуються не на приватній власності, а на високому становищі в традиційній суспільній ієрархії, призвело до формування й розвитку інституту «влада – власність», визначальною характеристикою якого є неподільна єдність владних і власницьких функцій: політичне лідерство дає невід'ємне право розпоряджатись усією власністю країни, а власність органічно вимагає наявності політичного авторитету. Порівняльна характеристика системи «влада – власність» і приватної власності наведена в табл. 6.1. Відповідно, приватизація не призвела до підвищення ефективності використання об'єктів власності, оскільки не змінила її природу: державно-бюрократична власність перетворилась на приватно-бюрократичну.

Таблиця 6.1 – Порівняльна характеристика системи «влада – власність» і приватної власності

Ознаки	Система «влада – власність» у радянській адміністративній економіці	Трансформація системи «влада – власність» у пострадянській економіці України	Система приватної власності в ринковій економіці провідних країн
1. Форма власності	Суспільно-службова	Приватно-бюрократична	Приватна (індивідуальна або колективна)
2. Суб'єкти прав власності	Державні чиновники	Державна бюрократія (народні депутати усіх рівнів влади, державні службовці вищих рангів), політичні діячі, політичне «лобі»	Індивідуальні власники ресурсів, домогосподарства
3. Тип правомочності власності	Владні суспільно-службові правомочності (повноваження) чиновників у рамках ієрархічної системи державного управління	Індивідуальні правомочності чиновників щодо володіння, розпорядження, користування державними та недержавними ресурсами залежно від місця у владній ієрархії, що подається ними як служіння суспільним інтересам	Індивідуальні правомочності володіння, користування, розпорядження та ін.
4. Цільова функція суб'єктів	Максимізація різниці між одержаними «роздачами» і зробленими «здачами»	Максимізація корисності від особистого використання власності або від одержуваної бюрократичної ренти за «сприяння» або «покровительство» у використанні іншими	Максимізація наведеної поточної вартості активів або дивідендів по акціях (частках і підприємстві)
5. Система стимулів	Адміністративні контроль і примушення	Індивідуальні стимули до підвищення особистого добробуту. Адміністративний контроль за стягуванням бюрократичної ренти	Індивідуальні стимули до підвищення особистого добробуту
6. Механізми та інструменти передачі прав власності	«Здачі» й «роздачі»	«Здачі» та «роздачі», примусові контракти з використанням адміністративного тиску, контракти з наперед визначеними суб'єктами, які згодні сплатити «бюрократичну» ренту («відкат»)	Контракти між незалежними учасниками
7. Суб'єкти – гаранті прав власності	Спеціальні-адміністративно-контролюючі підрозділи центральної та регіональної влади	Спеціальні адміністративно-контролюючі органи, дозвільні органи, підконтрольні суди та правоохоронні органи	Незалежні суди й правоохоронні органи
8. Механізм гарантій прав власності	Адміністративні скарги	Адміністративні скарги, судові позови на порушників через підконтрольні суди	Позовні заяви на порушників контрактних зобов'язань
9. Формування трансакційних витрат: а) специфікації прав власності; б) їх передавання та перерозподілу; в) їх захисту	а) права власності навмисно розмиваються чиновниками з метою вилучення ренти і як база для корупції; б) існують витрати впливу в рамках ієрархічних структур; в) захист прав проводиться державними чиновниками «в індивідуальному порядку»	а) права власності низькоспецифіковані, більшою мірою розмиті й ситуативні та в будь-який момент можуть бути змінені владним рішенням залежно від зміни позиції у владній ієрархії або зміни розміру одержуваної «бюрократичної» ренти; б) існують витрати впливу в рамках ієрархічних структур; в) захист прав проводиться державними чиновниками «в індивідуальному порядку»; за допомогою підконтрольних судів, що тлумачать норми законодавства на власний розсуд; за допомогою кримінальних угруповань («кришування»)	а) права власності чітко специфіковано за допомогою легальних процедур; б) існують витрати укладання та виконання контрактів; в) держава захищає в рамках встановлених законом процедур права індивідуальних власників

Джерело: [К, с. 9-10].

Підводячи підсумки, слід відзначити, що, незважаючи на відчутні негативні наслідки, приватизаційні процеси в Україні мали наслідком зменшення долі державної власності та формування потужного недержавного сектору економіки. Але отримані результати мають доповнюватись відповідним правовим середовищем, функціонуванням ринку капіталу, сприятливим інвестиційним кліматом, ефективною податковою системою, реформою управління, інформаційними системами і т. ін. Таким чином, приватизація є лише початковим етапом формування ефективних суб'єктів ринкових економічних відносин. Зокрема, одним із найважливіших завдань є сприяння розвитку економічної конкуренції.

6.3. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ КОНКУРЕНЦІЇ У ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМАХ

Першим законом незалежної України у сфері регулювання конкуренції став Закон “Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності” 1992 р. Забігаючи наперед, слід відзначити, що він втратив чинність з введенням у дію Закону України “Про захист економічної конкуренції” у 2001 р. Конкурентна політика в перші роки незалежності була спрямована на подолання пострадянського інституційного монополізму й створення конкурентного середовища у всіх сферах економічного життя. Пріоритетними завданнями були наступні: захист населення від зловживань з боку суб'єктів природних монополій; запобігання появи приватних монопольних утворень; сприяння розвитку приватного сектора економіки, малого й середнього підприємництва, створення інфраструктури ринкової економіки; підтримання єдиного економічного простору України; недопущення дискримінації суб'єктів господарювання за формою власності або чиймись смаками; запобігання порушень антимонопольного законодавства органами влади.

Центральним державним органом у сфері формування та реалізації конкурентної політики України є Антимонопольний комітет України, статус

якого, завдання, принципи діяльності, компетенції, повноваження, структуру, а також основні положення щодо взаємодії органів Комітету з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої і судової влади визначені прийнятим у 1993 р. Законом України “Про Антимонопольний комітет України”.

Закон України “Про захист від недобросовісної конкуренції” від 7 червня 1996 р. встановлює правові основи захисту від будь-яких дій у конкуренції, що суперечать чесним звичаям у підприємстві, містить визначення правопорушень у вигляді неправомірного використання фірмового найменування, знаків для товарів та послуг, інших позначень, дискредитації суб’єкта господарювання, неправомірного використання комерційної таємниці тощо, а також передбачає особливості процесуальних принципів припинення недобросовісної конкуренції. Закон повернув до правового обороту поняття чесних звичаїв, якого не існувало в радянському праві. Введення цього поняття до українського законодавства та права є важливим кроком у зміцненні права захисту від недобросовісної конкуренції та стимулювання розвитку інститутів підприємницького саморегулювання і суспільного контролю в цій сфері.

У 2000 р. був прийнятий Закон України “Про природні монополії”. Оскільки найбільш ефективними відповідні ринки можуть бути тільки за умови функціонування одного суб’єкта, цей закон, швидше, обмежує конкуренцію, а не сприяє її розвитку.

Закон України “Про захист економічної конкуренції” від 11 січня 2001 р. містить основні поняття конкуренційного законодавства, базові положення таких інститутів конкуренційного права, як узгоджені дії, концентрація суб’єктів господарювання, основні норми конкуренційного процесу, визначає санкції за порушення конкуренційного законодавства і т.ін. Зокрема **конкуренція визначається** як змагання між суб’єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб’єктами господарювання, внаслідок чого споживачі мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб’єкт господарювання не може

визначати умови обороту товару на ринку. Монопольним (домінуючим) є таке становище суб'єкта господарювання, коли його частка на ринку певного товару перевищує 35% (при цьому він не доведе наявності значної конкуренції), а також якщо він не зазнає значної конкуренції (навіть за меншої частки на ринку). Монопольне становище може також мати місце, якщо сукупна частка не більше ніж трьох найбільших суб'єктів господарювання перевищує 50%, не більше ніж п'яти – 70% (і між ними немає або є незначна конкуренція). Згідно з цим законом негативними наслідками монополізації є зловживання домінуючим становищем (встановлення таких умов реалізації або придбання продукції, які були б неможливі в конкурентних умовах; застосування різних цін чи різних інших умов до рівнозначних угод без об'єктивних причин; нав'язування додаткових зобов'язань; обмеження виробництва або технологічного розвитку, яке може завдати шкоди іншим суб'єктам; відмова від придбання або реалізації продукції за відсутності альтернативних джерел; істотне обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів без виправданих причин; створення перешкод доступу на ринок (виходу з нього), а також усунення інших суб'єктів), яке забороняється і тягне за собою певну відповідальність.

За роки незалежності в Україні було сформовано конкурентне середовище, зокрема, скорочено частку монопольного сектора економіки зі 100% у 1991 р. до 40% у 2001 р. Відповідно, змінились пріоритети державної політики: основними завданнями стали підтримання та розвиток конкурентного середовища, а не реструктуризація монополій (як раніше), що знайшло відображення у назвах відповідних нормативних актів. На початок 2007 р. частка підприємств, які діяли на ринках із конкурентною структурою, становила 53,1%, на олігополістичних ринках – 14,4%, ринках з ознаками домінування – 25,8%, монополізованих – 6,7%. Проте існуюче середовище потребує постійного захисту, а конкурентні відносини – підвищення ефективності. Так, не припиняються порушення законодавства про захист економічної конкуренції. При цьому постійно зростає сума сплачених штрафів,

яка в 2007 р. сягнула 11569, 24 тис. грн. Збільшується також кількість звернень, розглянутих Комітетом (5625 у 2007 р.). Наведені дані можуть характеризуватись і позитивно, оскільки свідчать про зростання довіри до державних органів у сфері захисту конкуренції та підвищення ефективності їхньої діяльності. Загалом, протягом 2002-2007 рр. Антимонопольний комітет України сприяв відшкодуванню та попередженню втрат суспільства у розмірі відповідно 245,5 і 609,6 млн. грн. (при 37,2 млн. грн. бюджетних коштів, виділених на здійснення ним своїх повноважень).

6.4. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА КОНТРАКТНОГО ПРАВА В ТРАНЗИТИВНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІКАХ

Іще одним важливим завданням в розвитку національної економіки перехідних систем є формування ефективного інституту контрактного права. Під договірним правом в Україні розуміють сукупність правових норм, розміщених у Цивільному кодексі України, інших актах цивільного законодавства та інших актах законодавства України, які встановлюють: принципи договірних відносин; правила та порядок укладення договору; зміст договору, тобто права та обов'язки сторін; порядок виконання договірних зобов'язань; правові наслідки неналежного виконання договірних зобов'язань і способи захисту порушених прав сторін договору. Новий етап його розвитку почався 1 січня 2004 р., коли були введені в дію Цивільний і Господарський кодекси України. Зокрема вперше було легально визначено поняття договору як домовленість двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Згідно з Цивільним кодексом України всі договори поділяються на одно-, дво- й багатосторонні. Якщо одна сторона бере на себе обов'язок виконати певні дії (або утриматись від них) щодо іншої, яка наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного обов'язку, договір називається одностороннім. Двосторонній договір має місце, коли обидві сторони наділені як правами, так і обов'язками. Зміст багатосторонніх договорів безпосередньо не визначено. Але оскільки вони є

одним з видів цивільно-правового договору (який наближається до двостороннього), передбачається можливість застосування загальних положень про договір у випадках, які не суперечать багатосторонньому характеру цих договорів.

Іще одним критерієм класифікації договорів є їхня відплатність чи безвідплатність. При цьому встановлена презумпція відплатності, тобто договір вважається відплатним, якщо інше не встановлено законом, самим договором, або не впливає з його суті. Договір вважається відплатним, якщо кожна зі сторін має взаємні обов'язки щодо передачі матеріального чи нематеріального оборотоздатного блага, надання послуги, вчинення іншої дії, яка є об'єктом цивільного права, а безоплатним – коли відсутня така взаємність. Слід пам'ятати, що частина договорів є завжди відплатними (наприклад, купівлі-продажу, підряду, поставки), частина – завжди безвідплатними (дарування), тоді як деякі залежно від певних умов можуть бути як відплатними, так і безвідплатними (надання послуг, доручення).

Слід також наголосити, що існують певні принципи договірних зобов'язань, а саме: свободи договору, диспозитивності, економічності та співробітництва, належного виконання договірних зобов'язань, обов'язковості виконання договору, судового адекватного застосування договірних та законних санкцій до порушника договірного зобов'язання. Окрім них діють також загальноцивільні принципи: справедливості, добросовісності й розумності, незловживання правом, моральності.

Становлення ефективного інституту контрактного права необхідне для розвитку *інституту підприємництва*, еволюцію та стан якого можна проаналізувати на прикладі малого підприємництва. В Україні малими підприємствами вважаються юридичні особи-суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми господарювання, в яких середньооблікова кількість працюючих за звітний період не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції за цей же період не перевищує суми, еквівалентної п'ятистам тисячам євро за

середньорічним курсом НБУ щодо гривні. У 2008 р. в Україні нараховувалось 307398 малих підприємств, а середньоспискова кількість найманих працівників на них складала 1746 (для порівняння у 1995 р. ці цифри становили відповідно 96019 і 1125). Найбільша кількість малих підприємств займається тими видами діяльності, які не вимагають значного обсягу початкового капіталу і характеризуються відносно швидким терміном окупності вкладених коштів і нескладними умовами ведення справи: оптовою та роздрібною торгівлею, громадським харчуванням, операціями з нерухомістю, здаванням під найм і послугами юридичним особам. Щодо регіональних особливостей розвитку малих підприємств можна відзначити, що найбільш привабливими для них є великі промислові центри й прикордонні області, які мають вигідне геополітичне розташування: м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Львівська, Одеська області, а також Автономна Республіка Крим. У той же час Чернівецька, Тернопільська, Волинська, Чернігівська, Кіровоградська області характеризуються незначною кількістю таких підприємств. У цілому за роки незалежності України завдяки розвитку підприємництва було сформовано конкурентне середовище, активізовано інноваційну діяльність, подолано дефіцит і насичено ринок різноманітними товарами тощо. При цьому слід також звернути увагу на негативні моменти, такі як регіональні та галузеві диспропорції підприємницької діяльності, неоднозначні результати її державної підтримки, розвиток тіньової діяльності та ін. Підприємництво в Україні потребує подальшої підтримки, основними напрямками якої має бути вдосконалення податкового законодавства, підвищення фінансової стійкості підприємств, покращення поінформованості підприємців щодо змісту нормативних актів, удосконалення роботи органів державного управління.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *інституціональна теорія; інститут; інститут власності; інститут контрактного права; конкурентна політика; конкуренція; контракт; монопольне становище; інститут підприємництва;*

підприємство; приватизація.

Контрольні запитання:

1. Хто з представників інституціоналізму започаткував теорію постіндустріального суспільства?
2. Які інститути називають базовими і чому?
3. Які права утворюють так звану тріаду власницьких правомочень?
4. Які недоліки має приватна власність?
5. Що таке приватизація державного майна?
6. Які функції виконує конкуренція?
7. Якими негативними наслідками характеризується діяльність монопольних утворень?
8. Які способи приватизації існують в Україні?
9. Що являє собою конкурентна політика, чим вона відрізняється від антимонопольної?
10. Які регіони України є найбільш привабливими для розвитку малих підприємств і чому?

Тести для самоперевірки:

1. Кого з перерахованих економістів можна віднести до основоположників інституціонального напрямку економічної теорії?

А. А. Сміт.

Б. Т. Веблен.

В. Дж. Гелбрейт.

Г. Р. Коуз.

2. Що можна віднести до методологічних особливостей інституціоналізму?

А. Економічний лібералізм.

Б. Міждисциплінарний підхід.

В. Соціальна справедливість.

Г. Правильної відповіді немає

3. Сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів – це:

- А. Експропріація.
- Б. Власність.
- В. Приватизація.
- Г. Націоналізація.

4. Структура ринку, що характеризується наявністю великої кількості незалежних виробників однакової продукції, які не можуть впливати на загальний рівень цін і обсяг реалізації галузі, має назву:

- А. Досконала конкуренція.
- Б. Монополістична конкуренція.
- В. Олігополія.
- Г. Абсолютна монополія.

5. Який вид контракту використовують у випадках, коли мають місце випадкові відносини між агентами, низький рівень невизначеності, а ресурс не є специфічним?

- А. Класичний.
- Б. Неокласичний.
- В. Реляційний.
- Г. Відносницький.

6. Хто з економістів першим розмежував поняття «бізнесмен» і «підприємець»?

- А. Р. Кантільйон.
- Б. Ж.-Б. Сей.
- В. Й. Шумпетер.
- Г. К. Маркс.

7. Яку назву має товариство, якщо тільки частина його учасників несе повну відповідальність?

- А. Повне.
- Б. Обмеженою відповідальністю.

В. Командитне.

Г. Акціонерне.

8. Протягом якого періоду масово використовувалась сертифікатна приватизація в Україні?

А. 1988-1992 роки (перший етап приватизації).

Б. 1993-1994 роки (другий етап приватизації).

В. 1995-1999 роки (третій етап приватизації).

Г. Починаючи з 2000 року (четвертий етап приватизації).

9. В якому документі вперше в Україні було визначено поняття договору?

А. Конституція України.

Б. Цивільний кодекс України.

В. Господарський кодекс України.

Г. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

10. Який закон України містить основні поняття конкурентного законодавства?

А. Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності (1992).

Б. Про Антимонопольний комітет України (1993).

В. Про захист від недобросовісної конкуренції (1996).

Г. Про захист економічної конкуренції (2001).

Розділ 7. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

7.1 Інфраструктура: сутність і роль у механізмі функціонування національного ринку.

7.2. Характеристика основних елементів інфраструктури ринку України.
Навчальний тренінг.

7.1. ІНФРАСТРУКТУРА: СУТНІСТЬ І РОЛЬ У МЕХАНІЗМІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ

Надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура.

Проблема формування, становлення та розвитку ринкової інфраструктури актуальна в умовах трансформаційного розвитку економіки України.

Термін „інфраструктура” походить від латинського *infra*, що означає „нижче”, „під” , і *structure* – „структура”, що означає сукупність галузей та видів діяльності, які обслуговують виробничу й невиробничу сфери економіки (транспорт, зв’язок, комунальне господарство, загальна та професійна освіта, охорона здоров’я тощо).

Інфраструктура в будь-якій соціально-економічній системі перш за все являє собою сукупність елементів, які забезпечують безперервне стійке функціонування взаємозв’язків об’єктів і суб’єктів даної системи. Саме тому інфраструктура як певна підсистема іншої системи, покликана:

- по-перше, забезпечити функціонування взаємозв’язків між елементами системи, що включають об’єкти й суб’єкти. Саме і є головною функцією інфраструктури ринку, яка має пасивний характер;
- по-друге, крім забезпечувальної функції інфраструктура водночас виконує регулюючу функцію, певним чином упорядковуючи взаємодію елементів самої системи, і ця функція є активною;
- по-третє, слід зазначити, що аналіз ринкової інфраструктури може здійснюватися на декількох рівнях: глобальному й локальному. Глобальний, в свою чергу, існує у двох вимірах – світовому і національному і включає в

себе ряд локальних ринкових інфраструктур.

Предметом нашого вивчення є національний рівень. Національна ринкова інфраструктура є локальною по відношенню до світової і водночас виступає глобальною у межах певної країни.

Інфраструктура – це основа, підґрунтя, фундамент економічної системи та її підсистем, її внутрішня будова, що забезпечує цілісність. Завдяки інфраструктурі здійснюється рух потоків товарів і послуг від продавця до покупця.

Інфраструктура ринку – комплекс інститутів, служб, підприємств, організацій, які забезпечують нормальний режим безперебійного функціонування ринку.

Інфраструктура ринку покликана забезпечувати цивілізовані стосунки між суб'єктами через свої функції.

Функції інфраструктури ринку:

1. Правове й економічне консультування підприємств, захист їхніх інтересів у державних та інших структурах.
2. Забезпечення фінансової підтримки і кредитування підприємств.
3. Підвищення оперативності, ефективності роботи суб'єктів ринку.
4. Регулювання руху робочої сили.
5. Створення умов для ділових контактів підприємств.
6. Сприяння матеріально-технічному забезпеченню і реалізації товарів та послуг.
7. Страховий захист підприємницької діяльності.
8. Здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування.

Внаслідок взаємозв'язку виділених функцій інфраструктури ринкового типу її становлення і розвиток йде паралельно з формуванням самої ринкової економіки і має природно – історичний характер. В Україні мають місце особливості як у становленні ринкової інфраструктури в цілому, так і в розвитку її основних елементів. Врахування цих особливостей дає можливість

виявити основні чинники становлення та розвитку ринкової інфраструктури й визначити наступні головні напрямки розвитку кожної з її складових:

- по-перше, реструктуризація державної власності, роздержавлення, подолання державного монополізму і створення конкурентного середовища, сприяє формуванню оптимальної мережі інфраструктурних інститутів;
- по-друге, приведення нормативної бази у відповідність з розвитком інституціональної складової ринкової інфраструктури;
- по-третє, зростаючий ступінь включення української економіки і суспільства в цілому в світові інформаційні системи з одночасним прийняттям відповідних заходів безпеки і дотримання національних інтересів;
- по-четверте, підвищення ролі ментальної складової в ефективному функціонуванні й розвитку ринкової інфраструктури.

Будова інфраструктури ринку є дуже складною, тому слід розглянути її елементи.

7.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ІНФРАСТРУКТУРИ РИНКУ

Інфраструктурі ринкових відносин в Україні притаманна багатоканальність реалізації продукції, широкий спектр сервісного обслуговування, розмаїття форм регулювання товарно-грошових відносин. Ринкова інфраструктура має складний і різноманітний характер, а також певні національні особливості. У цілому в ній можна виділити наступні складові:

1. Організаційно-технічну;
2. Фінансово-кредитну;
3. Державно-регуляторну;
4. Науково-дослідну;
5. Інформаційну.

Основні елементи ринкової інфраструктури України подані на рис. 7.1.

Рис. 7.1 – Елементи ринкової інфраструктури

Організаційно-технічна інфраструктура ринку. Одним з найважливіших інфраструктурних елементів є біржі. Термін „біржа” в перекладі з латинської означає „шкіряний гаманець”. Біржі виникали як місця, де комерсанти здійснюють торговельні операції. *Біржа* – організаційно-правова форма оптової торгівлі масовими товарами за стандартами й зразками (товарна біржа) або систематичних операцій з купівлі-продажу цінних паперів (фондова біржа), валюти (валютна біржа), робочої сили (біржа праці), угод із фрахтування (фрахтова біржа).

Перша біржа була зареєстрована в Антверпені у 1531 р., друга – у Лондоні в 1566 р. Біржова торгівля в Україні започаткована відкриттям у 1796р. товарної біржі в Одесі. У 1834 р. була відкрита біржа у Кременчуку.

Загалом в історії біржової діяльності України можна виділити кілька найважливіших етапів:

- 1796-1860 рр. Відкриття першої товарної біржі (м. Одеса) й початок

біржового руху. Характерним для цього етапу є створення та функціонування кількох товарних бірж, де ділове життя характеризувалось незначними обсягами угод, недосконалістю організаційних форм торгівлі кредитної системи тощо.

- 1861-1914 рр. Активізація біржової торгівлі в усіх центрах України, їх спеціалізація. Для даного етапу розвитку біржової діяльності характерним є економічне піднесення і розширення товарно-грошових відносин, що було зумовлено реформами 60-х років.

- Наступний етап у підйомі біржової діяльності припадає на початок ХХст. і перш за все на передвоєнні роки – 1906-1913 рр. За цей період в Україні розпочали роботу 11 товарних бірж. Як правило, це спеціалізовані біржі з торгівлі окремими видами продукції, а саме хлібні біржі, фруктові, м'ясні, винні та інші, серед яких найбільші біржові обороти мала Київська товарна біржа, у товарній структурі якої значну питому вагу займав цукор, Миколаївська хлібна й Одеська зернова біржі. Біржі цього періоду надійно увійшли в народне господарство країни і мали суттєву питому вагу на оптовому товарному ринку.

- 1921-1928 рр. Відродження біржової торгівлі в період нової економічної політики. Цей етап біржової торгівлі, що характеризувався її відродженням, розпочався в 1921 р. і вже в 1925 р. всі ті 11 товарних бірж, що діяли до 1917р., відновили свою роботу. Передумовою такого процесу стала внутрішня економічна політика, що виявлялася у певному пожвавленні капіталу та підприємництва. Торговельно-посередницька діяльність товарних бірж була спрямована на децентралізацію ринку. Але незважаючи на певні успіхи й значення біржової торгівлі, починається кампанія із згортання діяльності бірж. Так, у Постанові ЦВК СРСР від 21.01.1927 р. вказувалось, що надмірний розвиток біржової мережі у країні ускладнює контроль за її діяльністю з боку державних органів. Це призвело до того, що вже на кінець 1928 р. всі товарні біржі припинили існування.

- 1990 р. Відродження біржової торгівлі в період становлення ринкових відносин. Для 90-х років характерним є відродження в Україні біржової торгівлі

реальним товаром з перспективою переходу до укладання ф'ючерських угод та опціонів. Передумовою розвитку і становлення елементів біржової торгівлі цього періоду стали товарні аукціони продукцією промисловості, торгівля якою здійснювалася за комерційними цінами. Така ситуація була обумовлена наявністю так званої економіки дефіциту, коли маса грошей перевищувала товарну пропозицію засобів виробництва та предметів споживання. За цих умов надлишки грошових доходів через фінансово-кредитну систему перетворювалися у нагромадження крупних фінансових ресурсів. Одержавши свободу у використанні цих нагромаджень, підприємствам потрібні були нові канали їх використання. Тому поява біржових структур стала одним з напрямків реалізації фінансових ресурсів.

Перші товарні біржі цього етапу, зареєстровані в Україні у 1990 р., були першими і в СРСР. До числа таких товарних бірж належить Київська універсальна біржа (КУБ), де на той час було акредитовано понад 1,5 тис. брокерських контор, більше половини з яких брали участь у торгах двічі на тиждень.

У той період біржі "прописалися" в усіх областях України (за винятком Житомирської, Київської і Сумської) і в м. Києві. Незважаючи на це, спостерігалася значна концентрація біржової торгівлі: саме на столичних біржах фіксується кожна друга гривня із загального обсягу укладених в Україні біржових угод. Більше того, в Києві укладалася переважна частина угод з цінними паперами і майже дві третини - з нерухомістю. Угоди на біржах Харківської області становили 17,3% всіх угод, укладених на біржах України, Донецької - 10, Одеської - 5, Запорізької - 4,4%. Таким чином, на долю названих п'яти біржових центрів припадало 9/10 біржових оборотів в Україні, тоді як біржі інших 18 областей разом обслуговували трохи більше 1/10 укладених угод.

У цей період спостерігалася чітко виражена спеціалізація ряду бірж по реалізації окремих товарів. Наприклад, більше 2/3 палива, що є предметом біржової торгівлі, проходило через Донбаську біржу, а 2/5 біржових оборотів

сільгосппродукції – Придніпровську товарну біржу. На частку 7 бірж, або 11% загальної кількості, що функціонували, припадало 70% біржових оборотів в Україні. "Прекрасну сімку" складали (за низхідною) Українська біржа "Десятинна", Київська універсальна товарна біржа, Харківська і Одеська товарні, Біржа малих підприємств (Київ), Маріупольська універсально-товарна, Придніпровська товарна біржа (м. Дніпропетровськ). Оборот лідера - біржі "Десятинна" становив 19,3 % загального обсягу біржового обороту.

В останні роки XX ст. намітилася тенденція зменшення кількості функціонуючих в країні бірж. Так, якщо у 1992 р. практичну діяльність здійснювали 87 бірж, у 1993 р. - 74, у 1998 р. – 65, то у 1999 р. в Україні функціонувало 66 бірж, тобто на чверть менше, ніж шість років тому. У цей період кожна п'ята біржа в Україні – товарно-фондова і фондова, кожна дев'ята – агропромислова, кожна тринадцята – спеціалізована.

Динаміка кількості бірж на чатку XXI ст. представлена у табл. 7.1.

Таблиця 7.1 - Динаміка кількості бірж за період 2000-2008 рр.

Тип бірж / Роки	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2004 р.	2007 р.	2008 р.
Універсальні	88	97	120	131	118	100
Товарні й товарно-сировинні	146	157	189	274	288	284
Агропромислові	28	31	33	9	30	26
Фондові й товарно-фондові	26	27	29	14	17	17
Інші	77	74	82	21	41	34
Усього зареєстровано	365	386	453	449	494	461

Виходячи з даних таблиці, проаналізуємо динаміку останніх років. Так, у 2008 р. порівняно з 2007 р. в Україні кількість зареєстрованих бірж скоротилася на 8,24% - до 461. При цьому кількість універсальних бірж за вказаний період зменшилася від 118 до 100, товарних і товарно-сировинних - від 288 до 284, аграрних - від 30 до 26, інших - від 41 до 34. Разом з тим кількість фондових бірж і їх філій залишилася незмінною - 17.

На початок 2009 року загальна кількість зареєстрованих бірж становила 503 од., в тому числі кількість фондових бірж та їх філій зросла на 11,76% і

становила 19 од. , кількість товарних зросла на 8,53% і становила 318 од. Разом з цим кількість агропромислових і універсальних торговельних майданчиків скоротилось відповідно на 13,33 й на 12,71%. Загальна вартість угод, укладених торік, перевищила 25 млрд. грн. Причому майже 75% реалізованих матеріальних ресурсів припадає на товарний ринок.

Однак такий оптимістичній статистиці фахівці не радіють. На їхнє переконання, щорічне зростання відбувається не так за рахунок розширення торгів, як завдяки стрімкому подорожчання товару. Не зважаючи на деякі коливання, основна тенденція проглядається чітко – зростання кількості бірж, що свідчить про постійне зростання потреб України в розвитку інститутів ринкової інфраструктури.

Особливістю українських бірж є те, що у порівнянні із західними, вони мають малий статутний капітал і універсальність, низький рівень спеціалізації і залежно від об'єкта продажу поділяються на універсальні й спеціалізовані. Так, об'єктом продажу Київської універсальної біржі є картопля, капуста, консервовані помідори й огірки, свинина, яловичина й худоба. Спеціалізовані біржі в Україні поділяються на спеціалізовані широкого профілю і вузькоспеціалізовані. Біржі спеціалізовані широкого профілю в Україні зустрічаються частіше, серед них виділяється „Украгропромбіржа”, яка включає центральну біржову структуру і декілька регіональних. Через „Украгропромбіржу” реалізується сільськогосподарська і промислова продукція для задоволення потреб АПК України. У перспективі передбачається проведення як національних, так і міжнародних торгів цукром, зерном, металовиробами, сільгосптехнікою, транспортними засобами.

Класифікуючи біржі за суб'єктами створення, слід зазначити, що в Україні більшість товарних бірж створені державними установами, наприклад, органами постачання, міністерством сільського господарства і харчування, іншими міністерствами та відомствами. Таким чином були створені Українська універсальна біржа й „Украгропромбіржа”. У той же час існують в Україні біржі, засновані вільними підприємцями, наприклад, Одеська приватна біржа

„Світлана і К^О”. Слід зазначити, що певні позитиви має кожний із засобів організації бірж: переваги першого у відносно розвинутій інфраструктурі; переваги других – у їх доступності для більшої кількості суб’єктів.

Характеризуючи організаційно-технічну інфраструктуру, проаналізуємо цілі й принципи діяльності товарної і фрахтової бірж.

Товарна біржа – це оптовий ринок, для якого характерні такі особливості:

- торгівля товарами за стандартами й зразками, що дає можливість реалізувати не сам товар, а контракт на його поставку;
- регулярність торгів на основі певних правил;
- формування цін на основі зіставлення попиту і пропозиції (котирування);
- свобода вибору контрагента за угодою;
- стандартизація контрактів і мінімальних партій поставок.

Товарна біржа – комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками. Це об’єднання підприємств торгівлі, збуту, обміну, мета якої – укладання відповідних угод, виявлення товарних цін, попиту й пропозиції товарів, вивчення, впорядкування і полегшення товарообороту та обмінних операцій, представництво і захист інтересів членів біржі, вирішення спорів щодо операцій тощо. Свого часу значне місце у світовій торгівлі, особливо зерном і цукром займала Одеська біржа.

Товарні біржі бувають публічні й приватні. На публічних біржах угоди можуть укладати як їх члени, так і підприємці, які не є їх членами. Діяльність цих бірж регулюється законами й урядовими актами. Приватні біржі організовують у формі акціонерних компаній і закритих корпорацій. Укладати угоди на таких біржах можуть тільки акціонери. Члени біржі, як правило, не отримують дивідендів на вкладений капітал, їхній прибуток утворюється за рахунок винагород, отриманих від клієнтів, тобто біржі виступають у ролі брокерів.

Брокерські фірми за допомогою брокерів купують і продають товари, грошові номінали чи акції від імені інших осіб. Крім того вони надають клієнтам також додаткові послуги, в тому числі у вигляді кредитів, інформації про кон'юнктуру ринку, реклами тощо.

Брокерська фірма – це посередник між продавцями й покупцями цінних паперів на біржі. Вона всебічно вивчає кон'юнктуру ринку, можливості закупівлі й збуту акцій. Схема операцій, здійснюваних брокерами така: заява інвестора про готовність придбати акції → оцінювання брокером кон'юнктури ринку → завершення операції. Процес пошуку інвестора називається ринком.

Біржа як комерційне підприємство забезпечує брокерів приміщенням, зв'язком, здійснює облік операцій, визначає біржові ціни (котирування), сприяє розрахункам, розробляє типові контракти, веде арбітражне розслідування і розглядає спори.

Економічна роль бірж полягає передусім у тому, що вони сприяють встановленню ринкової рівноваги, відтворювальним процесам, ефективності економіки.

Протягом тривалого часу існування товарних бірж вироблялися й апробувалися практикою принципи й правила функціонування суб'єктів ринкових відносин, викристалізовувались біржове законодавство, правове забезпечення їх діяльності. Одним з перших сформувалися поняття так званих біржових торгів і біржового контракту. Останній є юридичним зобов'язанням поставити або прийняти товар на певних умовах. До нього належать угоди із стандартними умовами: сума, кількість, дні й засоби поставки товарів, межі щоденних коливань цін.

Для здійснення операцій на біржі мають бути зафіксовані три змінних чинники: ціна, сума і строки поставок. Останнім часом поширилися так звані ф'ючерсні угоди (домовленість про реалізацію товарів, які будуть вироблені в майбутньому, наприклад, угода про умови закупівлі врожаю наступного року). Вони передбачають не кількість товарів, а число контрактів. При укладанні ф'ючерсної угоди узгоджують лише дві позиції: ціну і термін поставки. Такі

угоди можуть здійснюватись лише з одного стандартного виду товарів (так званого базового сорту), встановленого цією товарною біржею. Строк поставок за ф'ючерсним контрактом визначається тривалістю позиції. Постійне збільшення кількості ф'ючерсних контрактів підвищує роль товарних бірж в економіці. Це впливає на формування як товарних цін, так і відсоткових ставок і валютних курсів. Все частіше події на товарних біржах визначають кон'юнктуру всіх інших ринків. Ф'ючерсні операції відкривають також широкі можливості для спекуляцій, які мають місце, коли покупець і продавець певного виду товару укладають угоду не для реалізації купівлі та продажу, а для отримання різниці в ціні на цей товар на час його поставки порівняно її зазначеною в контракті.

Члени товарних бірж отримують можливість найбільш вигідно продавати, купувати або обмінювати товар; користуватися інформацією про кон'юнктуру ринку, яка перманентно змінюється, про стан попиту й пропозиції в розрізі груп товарів; мати відомості про платоспроможність і надійність контрагента угоди. Співзасновники біржі застраховані від небажаного коливання цін, користуються пільговим кредитуванням для здійснення вже укладених угод.

Фрахтова біржа – постійно діючий ринок, на якому укладаються угоди щодо фрахтування суден. Термін „фрахт” походить від німецького *fracht*, що означає „вантаж”. Цей термін вживається на означення: а)вантажу; б)плати за перевезення вантажу водним шляхом або плати за використання суден протягом певного часу.

На фрахтовій біржі концентрується інформація про:

- попит і пропозицію на тоннаж;
- рівень фрахтових ставок;
- умови договору фрахтування.

Отже біржі – це ринкові структури, де укладаються угоди, здійснюються біржові операції (угода). Угода (операція) – домовленість про взаємну передачу прав і зобов'язань стосовно біржового товару, яка супроводжується передачею

фінансового інструмента (банківських документів чи грошей) від однієї особи до іншої.

У класифікації біржових операцій виділяють такі їх види:

Форвардна угода – строкова угода за готівковою формою розрахунку, відповідно до якої покупець і продавець погоджуються на поставку товару обумовленої якості та кількості (або валюти) на певну дату в майбутньому. Ціна товару, курс валюти тощо фіксуються в момент укладання угоди.

Ф'ючерсні угоди – угоди про купівлю-продаж фінансових інструментів або товарів обумовленої марки на біржі за умови оплати їх за узгодженою ціною через певний проміжок часу після укладання угоди. Ф'ючерсні угоди укладаються не з метою купівлі чи продажу, а для страхування (хеджування) угоди стосовно наявного товару, або з метою отримання прибутку від зміни цін і курсів, що відбуваються на кінець ліквідаційного періоду.

Ф'ючерсні угоди найчастіше використовують для продажу товарів великими партіями з притаманною для них тенденцією до значних коливань цін (сільськогосподарські та сировинні товари), валюти, акцій, облігацій, для банківських вкладів, іпотеки і т. ін.

Функції ф'ючерсних угод:

- зменшення ризику, пов'язаного з різким коливанням цін;
- забезпечення стійкості господарських одиниць;
- гарантування передбачуваності господарської діяльності;
- здешевлення кредиту.

Онкольні угоди – система купівлі реального товару або цінних паперів, за якою ціна не фіксується аж до вимоги покупця. Продавець страхує себе хеджуванням продажу. Ціна, за якою він закриває хедж, стає ціною закупівлі реального товару.

Хедж – строкова угода, укладена для страхування від можливого коливання цін.

Опціон – договірне зобов'язання купити або продати певний вид цінностей чи фінансових прав за встановленою на момент підписання угоди

ціною в межах певного періоду. В обмін на отримання такого права покупець опціону сплачує продавцеві певну суму – премію. Ризик покупця опціону обмежений цією премією, а ризик продавця зменшується на величину отриманої премії.

Розрізняють опціон на купівлю і опціон на продаж.

Опціон на купівлю дає право, але не зобов'язує купити ф'ючерсний контракт, товар або іншу цінність за певною ціною. Використовується при грі на підвищення, дає змогу після сплати невеликої премії отримати необмежений прибуток від підвищення цін.

Опціон на продаж дає право, але не зобов'язує продавати ф'ючерсний контракт або інші цінності за визначеною ціною. Використовується цей опціон при грі на пониження і після сплати невеликої премії забезпечує необмежений прибуток від зниження цін.

Аукціон – форма організації реалізації товарів та послуг, що ґрунтується на проведенні публічних торгів, де право купити має той, хто пропонує найвищу ціну. Головними суб'єктами аукціону є власник цінностей (продавець), організатор аукціону, покупець. Первинна (вихідна) ціна визначається угодою між організатором аукціону і власником – продавцем. Торги на аукціоні веде аукціоніст, який має певні повноваження оголошувати найвищу ціну під час торгів.

Аукціони бувають товарні (реалізують вироби мистецтва, ювелірні вироби, хутра та інші унікальні вироби) й валютні (один з методів організації валютного ринку країни). Валютні аукціони – це публічні валютні торги. Об'єкт валютного аукціону – валютні відрахування організацій. Мета валютного аукціону – надання можливостей купити валюту тим господарюючим суб'єктам, які не мають можливості заробити її або отримати від централізованих фондів.

Біржові посередники відіграють певну роль у здійсненні біржових операцій. До них відносяться:

- брокери – торгові посередники, які забезпечують укладання угод за

бажанням клієнтів та за їхній рахунок. Винагорода за послугу брокера – брокеридж;

- маклери (дилери, джокери) – біржові посередники, які купують і продають тільки для себе й за свій рахунок;

- „бики” – спекулянти і хеджери, що розраховують на підвищення цін, скуповуючи угоди, товари та інші цінності;

- „ведмеді” – спекулянти і хедери, що розраховують на зниження цін, скуповуючи товари, угоди та інші цінності.

До інших елементів організаційно-технічної інфраструктури відносять: торговельно-промислові палати, торгові дома, ярмарки, транспортні комунікації та зв'язок.

Торговельно-промислові палати – комерційні організації, головним завданням яких є сприяння розвитку економічних і торгівельних зв'язків із партнерами зарубіжних країн. Вони є юридичними особами і здійснюють надання цільових інформаційних послуг.

Торговий дім – торговельна фірма, яка закупає товари у виробників або оптовиків і перепродує їх всередині своєї держави або за її межами. Торгові дома здійснюють операції за свій рахунок, проте можуть виконувати також функції комісонера як для вітчизняних, так і зарубіжних підприємців, торговельних організацій та окремих осіб.

Ярмарки – надзвичайно важливий елемент ринкової інфраструктури. Вони бувають всесвітні, міжнародні, регіональні, національні та місцеві. Свого часу ярмарки відігравали важливу роль в економічному житті країн Західної Європи. З розвитком суспільного виробництва, розширенням торговельно-обмінних операцій, посиленням конкуренції з центрів привозу великих партій наявного товару ярмарки перетворилися на ярмарки-виставки зразків товарів, які можна замовляти.

Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організовують в одному й тому самому місці, це виставка зразків товарів широкого вжитку і (або) устаткування, транспортних засобів, засобів зв'язку, ноу-хау, де

експоненти укладають угоди в національному та міжнародному масштабі.

Транспортні комунікації. Транспорт (від лат. *transporto* – переносу, переміщую, перевозжу) – одна з найважливіших галузей виробничої інфраструктури. Транспорт класифікують:

- 1) за сферами використання – загального користування, відомчого користування (внутрішньовиробничий, внутрішньо будівельний, внутрішньозаводський, внутрішньо портовий), особистого користування;
- 2) за видами перевезень – пасажирський, вантажний;
- 3) за видами транспортних засобів – залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, електронний (лінії електропередач), а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен.

Усі види транспорту об'єднані в єдину транспортну систему України (ЄТС). ЄТС – сукупність шляхів сполучення, перевізних засобів, технічних пристроїв та механізмів, засобів управління та зв'язку, обладнань усіх видів транспорту, які об'єднані системою технологічних, технічних, інформаційних, правових та економічних відносин, що забезпечують задоволення потреб народного господарства у перевезеннях вантажів та пасажирів.

Транспорт бере участь у виробництві продукції двічі і впливає на її собівартість, а отже на ефективність виробничого процесу. По-перше, коли продукція створюється, транспорт доставляє обладнання і устаткування, сировину та енергоресурси і впливає на початкову собівартість. По-друге, коли транспорт завершує процес матеріального виробництва і доставляє готову продукцію до споживача. Отже, транспорт виступає як складова та невід'ємна частина виробничих сил, яка об'єднує всі галузі економіки та регіони України в єдину господарську систему.

Транспорт створює умови для нормального процесу розширеного відтворення, розвитку всіх галузей, раціонального розміщення виробничих сил по всій території країни, підвищення рівня використання матеріальних, трудових та грошових ресурсів та в цілому ефективності суспільного виробництва.

Як галузь виробничої інфраструктури транспорт має багато особливостей, які необхідно враховувати під час аналізу процесів, що відбуваються в цій галузі. До найважливіших можна віднести:

1. Транспорт як галузь матеріального виробництва самостійно не створює нових матеріальних цінностей, але бере участь у процесі виробництва. Інакше кажучи, якщо транспорт не забезпечить обов'язкового пересування продукту зі сфери виробництва до сфери споживання, то це рівнозначно тому, що виробництво продукту не відбулося, бо потреби в ньому не будуть задоволені. Транспортні процеси не можна зберігати та накопичувати, тому що продукцією транспорту є саме переміщення вантажів та пасажирів.
2. Інша особливість транспорту – динамічність його засобів. У будь-якій галузі промисловості основні засоби виробництва нерухомі і виробляють свою продукцію, не залишаючи меж підприємства. На транспорті ж основна частина засобів виробництва – рухомий склад, який виконує свою роботу, пересуваючись із пункту відправлення вантажів у пункт призначення.
3. У процесі виробництва транспортної продукції (на відміну від промисловості) вона економічно відособлена від предметів праці (вантажі та пасажирів, що переміщуються). Здійснюючи необхідне переміщення сировини та готової продукції, транспорт збільшує їх споживну вартість, суспільну корисність.

Формування транспортної мережі, її видова структура, густота шляхів сполучення визначається галузевою структурою національного господарства, його виробничою спеціалізацією, територіальною організацією, густотою населених пунктів, особливостями історичного розвитку, природними умовами, а також економіко-географічним положенням території країни або її регіонів.

Україна має надзвичайно сприятливі передумови для формування і розміщення транспортної мережі. Зокрема, галузева структура національного

господарства та його територіальна організація, рівнинний рельєф, вигідне економіко-географічне положення визначили розвиток і розміщення залізничного, автомобільного, трубопровідного транспорту.

Формування та розвиток транспортної системи – складний економічний процес, який відбувається під дією об'єктивних закономірностей та залежить від соціально-економічних, історичних та природних чинників. Великий вплив на транспорт справляє промисловість. Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня та внутрішня торгівля. Великий вплив на формування транспортно-економічних зв'язків справляють галузі спеціалізації України.

У формуванні транспортної системи України важлива роль належить нафтовидобувній і нафтопереробній промисловості. Виникла потреба в розвитку мережі трубопроводів для перегонки сирої нафти та нафтопродуктів, а також розвитку залізничного транспорту для її транспортування. Окрім того, переорганізація України на отримання нафти з країн Близького Сходу вимагає розвитку танкерного флоту й будівництва терміналів для зберігання нафти.

Роль агропромислового комплексу і перш за все сільського господарства, у формування транспортної системи визначається рівнем розвитку та спеціалізацією сільськогосподарського виробництва.

Великий вплив на обсяги та структуру перевезень мають зовнішньоекономічні зв'язки України. Набуття Україною незалежності привело до зміни транспортно-економічних зв'язків. У продуктообміні за багатьма видами вантажомістких товарів Україна переорієнтувалась на європейські країни, що викликає необхідність реконструкції транспортної системи України.

Розвиток туризму, а також ділових зв'язків населення України значно збільшив обсяг пасажиропотоків у західному напрямку. Збільшення зв'язків України з європейськими країнами привело до необхідності реконструкції транспортної системи України, проведення комплексу заходів щодо інтеграції транспортної системи України до загальноєвропейської транспортної системи.

На розвиток транспортної системи і формування транзитних вантажопотоків через територію України великий вплив здійснює створення

мережі міжнародних транспортних коридорів. Міжнародний транспортний коридор передбачає використання залізничного, автомобільного та водного видів транспорту. Ці шляхи сполучення виконують роль не тільки головної з'єднувальної ланки між багатьма державами світу, вони також є альтернативою всієї транспортної мережі України, зокрема для перевізників, які працюють на внутрішньодержавних маршрутах. Передбачається, що мережею міжнародних транспортних коридорів буде здійснюватися близько 50% усіх внутрішніх перевезень. Цьому сприяє зручне їх географічне положення, велика пропускна спроможність, наявність пунктів сервісу та кращий технічний стан.

Аналіз сучасного стану і функціонування транспорту в Україні показує, що головними проблемами для всіх видів транспорту є :

- відновлення морального і фізично застарілого парку рухомого складу, низька його конкурентоспроможність на зовнішньому й внутрішньому ринках;
- відсутність іноземних і вітчизняних інвестицій на модернізацію рухомого складу через невелику привабливість і окупність проектів;
- недосконалість нормативно-правового забезпечення діяльності транспортно-дорожнього комплексу, повільне вирішення питань уніфікації транспортного законодавства відповідно до міжнародного права;
- незадовільний фінансовий стан підприємств транспорту, обтяжених платіжною кризою та невирішеністю питання про компенсацію втрат доходів від пільгових перевезень населення та регулюванням тарифів.

Зв'язок – галузь народного господарства, яка забезпечує передання і отримання інформації (повідомлень) поштовим, телеграфним, радіо-, телефонним та іншими способами. Обслуговує всі галузі матеріального виробництва, управління і оборону держави, служить для задоволення побутових і культурних потреб населення.

Рівень розвитку засобів зв'язку цілком залежить від розвитку продуктивних сил. Недостатній рівень розвитку засобів зв'язку призводить до зниження темпів економічного розвитку, гальмує зростання національного

доходу та рівня життя населення.

Зв'язок є одним з найбільш науко- й капіталомістких складників інфраструктури держави, який відбиває стан економіки. Щоб не стримувати розвиток народного господарства, ця галузь має випереджати його розвиток.

Структурні зміни, що відбуваються в галузі зв'язку, зумовлені як впливом чинників науково-технічного прогресу, так і значним зниженням життєвого рівня населення: за останні 10 років кількість відправлених газет та журналів зменшилась у 8,5 разів, а поштових посилок – у 15 разів. Деяке збільшення грошових переказів та пенсійних виплат в основному пов'язане зі зростанням кількості пенсіонерів в Україні та обслуговування їх саме цією формою послуг. Згідно з основними світовими тенденціями за останні 15 років частка поштових та телеграфних послуг зменшилась з 43 до 18%, в той час як послуги телефонного зв'язку збільшились з 44 до 73%. Проблеми розвитку зв'язку України полягають, головним чином, у низькій телефонній цільності, фізично зношеному і застарілому обладнанні, в малорозвиненій цифровій первинній мережі, недостатній кількості телевізійних каналів для потреб державного і комерційного мовлення, високій питомій вазі ручної праці в поштовій галузі і низькій якості поштових послуг, територіальних диспропорціях у рівні розвитку галузі індустріальних регіонів та периферії.

Для вирішення питання інформатизації України необхідно провести значні структурні зміни у зв'язку, наслідком яких має стати демонополізація галузі, залучення вітчизняного й зарубіжного приватного капіталу, створення сучасного регульованого ринку телекомунікацій. Для вирішення цього завдання необхідно знайти компроміс між інтересами держави, яка відповідає за інфраструктурні системи життєзабезпечення суспільства, та інтересами приватних власників, що забезпечують надходження інвестицій.

Виходячи з аналізу проблем розвитку галузі, основним напрямом реконструкції та розширення ємності мереж є їх цифровізація.

Фінансово-кредитна інфраструктура. Поняття „фінансова інфраструктура” широко використовується у сучасній економічній думці.

Взявши до уваги сутність і функції фінансів, їх можна розглядати як складову економічної інфраструктури, бо фінанси існують не самі по собі, а для забезпечення потреб громадян, підприємств, держави і будь-яка фінансова операція пов'язана із суспільним відтворенням. Виходячи з розуміння забезпечувальної ролі фінансів, засад їх функціонування, фінансова інфраструктура характеризується у двох вимірах: по-перше, фінансова інфраструктура – це сукупність елементів, за допомогою яких опосередковуються фінансові відносини, використання яких і забезпечує задоволення потреб суспільного відтворення; по-друге, фінансова інфраструктура закономірно може розглядатись як сукупність елементів, що забезпечують функціонування фінансів як суспільного інституту в інституціональному, управлінському зрізах. Оскільки обидва виміри фінансової інфраструктури тісно взаємозв'язані, то її можна розглядати як єдине цілісне явище.

Фінансова інфраструктура є складним, багатоаспектним явищем, тому її важливо аналізувати не тільки через характеристику складу суб'єктів, а й через аналіз набору засобів, що вони використовують. Організаційна фінансова інфраструктура являє собою сукупність відповідних організаційних структур, які забезпечують функціонування фінансів як в окремих сегментах фінансової системи, так і поза нею. Вона включає три складові: управлінську, інституційну й обслуговуючу. Управлінська фінансова інфраструктура представлена сукупністю фінансових органів. Інституційна фінансова інфраструктура представлена сукупністю фінансових інституцій, що функціонують на фінансовому ринку та ринку фінансових послуг, виконуючи функції щодо мобілізації, переміщення та інвестування ресурсів. Обслуговуюча фінансова інфраструктура включає тих суб'єктів, які виконують функції організаційних посередників на фінансовому ринку (біржі, брокерські й дилерські контори та ін.). Організаційна фінансова інфраструктура подана на рис. 7.2.

Інструментальна фінансова інфраструктура являє собою сукупність

фінансових інструментів, які використовуються суб'єктами організаційної інфраструктури в їх діяльності. Оскільки напрями і сфери діяльності окремих суб'єктів, їх завдання, повноваження і функції істотно різняться, то мають місце й відмінності у використовуваних ними інструментах, які подано на рис. 7.3.

Рис. 7.2 – Організаційна фінансова інфраструктура

Рис. 7.3 – Інструментальна фінансова інфраструктура

Визначимо сутність й основні функції деяких складових фінансово-кредитної інфраструктури.

Фондова біржа – організований ринок цінних паперів, що виконує функцію мобілізації грошових засобів для довгострокових інвестицій в економіку та для фінансування державних програм. Аналізуючи динаміку фондових бірж в Україні, слід зазначити, що у останні роки спостерігається стабільність, так у 2007, 2008 роках їх кількість залишалася незмінною – 17. На початок 2009 року мало місце зростання фондових бірж на 11,76%, за даними Держкомстату на березень 2009 року в Україні їх зареєстровано 19.

Розрізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів. На *первинному ринку цінних паперів* відбувається розміщення щойно випущених цінних паперів. Емітентами можуть бути: державні органи влади різних рівнів, підприємства, організації, іноземні юридичні особи. *Вторинний ринок цінних паперів* забезпечує перепродаж раніше випущених цінних паперів через фондову біржу і позабіржовий оборот. Громадяни та юридичні особи, що купують цінні папери від свого імені й за свій рахунок, є *інвесторами*.

Розпродаж акцій – це вільний маневр бірж, диверсифікація фінансових надходжень і можливість нагромаджувати значний обсяг інвестицій.

Цінні папери – документи, що виражають майнові (боргові) зобов’язання.

Розглянемо основні види цінних паперів.

Акції (від лат. action – дія, дозвіл) – цінні папери, випущені акціонерними товариствами, які засвідчують вкладення певної кількості капіталу і дають право їхньому власникові на отримання певного доходу (дивіденду) з прибутку акціонерного товариства. Акції класифікують:

- на пред’явника ;
- іменні;
- привілейовані (власник акції має право на фіксовану частку доходу – дивіденд);
- прості (розмір дивідендів визначається не одразу, а після отримання прибутку);
- з правом голосу;
- без права голосу.

Облігація (від лат. obligo – зобов’язання) – документ, що засвідчує передачу грошей у борг на певний строк з правом отримання щорічного фіксованого доходу та зобов’язання про повернення суми боргу у визначений строк.

Вексель (від лат. Wechsel – розмін) – письмове боргове зобов’язання за встановленою законом формою, яке видається позичальником (боржником, векселедавцем) кредитору (векселеотримувачу), що надає останньому право

вимагати від боржника повернення зазначеної у векселі суми в певний строк.

Варрант – цінний папір, що випускається разом з облігацією чи привілейованою акцією і дає її власникові право на додаткові пільги у визначений час.

Ваучер – майновий купон, що видається в процесі приватизації державного майна для придбання акцій підприємств, які підлягають приватизації.

Сертифікат (депозитний) (від лат. certum, що означає „правильно” та facio – „роблю”) – фінансовий документ, випущений банком, який засвідчує наявність грошового депозиту і зобов’язання виплатити цю суму тримачеві сертифіката у певний строк. Це цінний папір на пред’явника. Процент за депозитні сертифікати сплачується щорічно або одночасно із погашенням боргу.

Коносамент (від франц. connaissance, від connaître – знати, розуміти) – розписка, що видається агентом транспортного підприємства (судна, літака тощо) відправникові вантажу, яка засвідчує прийняття вантажу для перевезення і зобов’язання видати його в пункті призначення тримачеві коносаменту. Передача коносаменту здійснюється за правилами передачі цінних паперів (іменний, ордерний або на проявника) і рівнозначна передача самого вантажу.

Фондова біржа у формі акціонерного товариства являє собою об’єднання капіталів, створене шляхом випуску акцій, які є документом „на пред’явника”, котуються і можуть вільно переходити від однієї особи до іншої.

Акціонерне товариство утворюється на основі статуту, розробленого її засновниками й узаконеного державним правовим актом. Статутом передбачено максимальну суму (статутний капітал), на яку можуть випускатися акції, та їх номінальну вартість.

Акціонерні товариства – біржі виконують роль барометра економічного життя. Біржові операції мають на меті не тільки індивідуальне збагачення власників акцій (йдеться про власників контрольного пакета), а й утвердження цього як структурного різновиду ринку. При жорстокій конкуренції між

фондовими біржами власники акцій виявляються „приреченими” на спільність економічної долі.

Купівля-продаж цінних паперів, облігацій, акцій на фондовій біржі здійснюється через відпрацьований тривалою практикою механізм. Залежно від попиту й пропозиції на них встановлюється біржовий курс.

У теперішніх умовах для системи діяльності фондових бірж характерні такі відмітні риси. По-перше, розпочався процес включення в систему їхньої діяльності Internet, що вносить до неї принципово нові можливості. По-друге, на межі XX – XXI ст. розгорнувся процес об’єднання провідних торгових бірж різних країн, що веде до утворення нових монополістичних гігантів.

Валютна біржа – біржа, яка здійснює на регулярній та впорядкованій основі купівлю-продаж іноземної валюти за ринковими цінами. Біржовим валютним товаром є валюта і золото.

Курс, який встановлюється на біржі, називають офіційним курсом. Він лежить в основі розрахунків комерційних банків із клієнтами. У роботі валютної біржі беруть участь представники держави.

Страхова компанія – комерційна, фінансово-кредитна організація, що ставить за мету отримання прибутку від здійснення страхових операцій.

Страхові компанії здійснюють заходи, спрямовані на повне або часткове відшкодування застрахованим фірмам збитків, яких вона зазнала за непередбачених обставин: внаслідок стихійного лиха, аварії, невиконання зобов’язань збанкрутілими контрагентами тощо. Вони прагнуть залучити якомога більше клієнтів (фізичних і юридичних осіб), між якими й розподіляють суми відшкодувань збитків. Такі компанії нівелюють та зменшують подібні труднощі й ускладнення, що можуть трапитися в кожного з клієнтів. Страхові компанії нейтралізують економічний ризик фізичних та юридичних осіб, покривають непередбачені збитки.

Державно-регуляторна інфраструктура України включає: законодавче регулювання ринкових відносин; біржі праці (служби зайнятості); ліцензування; оподаткування; митну систему; державні фонди сприяння

ділової активності тощо

Біржа праці – державна структура, яка опосередковує стосунки між роботодавцями і найманою робочою силою. Функції служби зайнятості:

- вивчення і прогнозування ситуації на ринку праці;
- організація громадянських робіт;
- організація перекваліфікації кадрів за вимогами ринку;
- виплата допомоги з безробіття;
- відшкодування (часткове) втрат, пов'язаних зі зміною місця роботи.

Служби зайнятості. Ринок робочої сили – це ринок особливого роду, його державне регулювання є об'єктивною необхідністю. Основними напрямками державного регулювання його є:

- створення гнучкої системи сполучення зайнятості і професійної підготовки та перепідготовки робітників.
- державна політика стимулювання створення нових робочих місць, організація проведення громадських робіт (будівництво автомагістралей, мостів та інших споруд). Даний напрям вимагає крупних капіталовкладень. Інші види громадських робіт, такі як сільськогосподарські, прибирання вулиць, площ, можуть використовуватися лише тимчасово, оскільки потребують низького рівня кваліфікації робочої сили. Ї можуть бути використані тільки для певного кола безробітних.

Поряд із сприянням працевлаштуванню, до основних напрямів державного регулювання ринку праці відносять соціальне страхування. Фонд зайнятості створюється за рахунок обов'язкових внесків як фірм, так і самих найманих працівників. З цього фонду виплачуються допомога з безробіття та інша матеріальна допомога.

Питаннями зайнятості й безробіття безпосередньо займаються державні й недержавні служби зайнятості. Для України актуальною є організація та розповсюдження недержавних служб зайнятості.

За відсутності чіткої стратегії розвитку національного ринку праці, соціально спрямованої економічної політики у сфері трудових відносин,

функціонування та розвиток інфраструктури ринку праці набуває рис стихійності й частково має неконтрольований характер.

Основними тенденціями розвитку інфраструктури ринку праці в Україні на сьогодні є подальша комерціалізація ланок освіти, зростання вартості освітніх послуг, стихійність розвитку сегмента посередників ринку праці по просуванню товару «робоча сила», низький рівень оплати праці в країні, високі показники безробіття, інституційний хаос (асинхронність запровадження інституційних регуляторів ринку праці), нерозвиненість вітчизняних інфраструктурних ланок недержавного соціального та пенсійного забезпечення, напівлегальна діяльність представництв фірм держав-нерезидентів тощо. Очевидним є недорозвиненість інституційних і соціально-захисних елементів інфраструктури ринку праці, елементів соціального забезпечення і ланок соціальної адаптації безробітних. Відчувається нестача посередників державної форми власності, які б забезпечували моніторинг, аналіз, планування, та координацію діяльності суб'єктів ринку праці, у тому числі інформаційне забезпечення їх діяльності для реалізації державної політики й стратегії у сфері формування, розподілу, використання та розвитку трудових ресурсів України.

Основними напрямками вдосконалення функціонування інфраструктури ринку праці мають стати умови, за яких будуть надані переваги розвитку системи інфраструктурних ланок порівняно з темпами розвитку структурних елементів ринку праці, перерозподіл коштів на користь сфери послуг відповідного сектора економіки, до якого належать елементи інфраструктури. Важливим є прийняття соціально-економічних концепцій в контексті розвитку інфраструктури ринку праці в Україні, які базуватимуться на визначенні пріоритетних напрямків розвитку інституціональних складових. Зважаючи на те, що інфраструктура ринку праці та її інститути в Україні продовжують формуватися і удосконалюватися, необхідна державна програма її стратегічного розвитку.

Оподаткування. Податкова політика держави формується через податковий механізм, що являє собою сукупність організаційно - правових

норм і методів управління оподаткуванням. Держава надає податковому механізму країни юридичну форму шляхом прийняття відповідного податкового законодавства та його регулювання. Важливою складовою податкового механізму виступає податкова система. Податкова система України включає велику кількість різних податків, зборів, платежів, які класифікуються за допомогою різних критеріїв (залежно від об'єкта оподаткування; залежно від органу, що стягує податки і розпоряджається сумою податків; залежно від того, як стягується податок відносно прибутку). При аналізі податкової політики в сучасних умовах актуальним є не тільки питання про кількість існуючих податків, але й питання про те, який податок є основним й головним податковим важелем впливу на економіку.

Незважаючи на те, що система оподаткування має древні корені й досвід людства в цій сфері, й сьогодні не вщухають спори про те, як удосконалити цю систему і якими повинні бути рівні максимальних податкових ставок і загальний рівень оподаткування (більшість вважає, що оптимальною є податкова ставка на рівні 30% (виходячи з аналізу кривої Лаффера, американського економісту, який наприкінці 70-х років XX століття розробив модель, яка отримала назву „Крива Лаффера”).

Митна система як елемент ринкової інфраструктури також відіграє важливу роль у функціонуванні трансформаційної економіки.

Науково-дослідне й інформаційне забезпечення включає: науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем; консалтингові компанії; інформаційні центри й агентства; рекламні агентства; спеціальні навчальні заклади; юридичні контори тощо.

Консалтингові фірми надають послуги суб'єктам економіки з питань:

- дослідження і прогнозування ринку;
- оцінки торговельно-політичних умов здійснення експортно-імпортних операцій;
- розробки і впровадження маркетингових програм тощо.

Аудиторська фірма – це незалежна висококваліфікована організація, яка

на замовлення контролює і аналізує фінансову діяльність підприємств і організацій різних форм власності, їхні річні бухгалтерські звіти й баланси. Вона здійснює консультування з питань бухгалтерського обліку та контролю фінансової діяльності щодо проведення господарсько-фінансових ревізій; управління через систему обліку; готує висновки щодо достовірності фінансового звіту фірм, які підлягають аудиторському контролю. Свої послуги аудиторські фірми здійснюють за вказівкою державних органів або на замовлення підприємств і організацій. Аудиторським фірмам надаються для контролю й аналізу всі потрібні документи бухгалтерської звітності. За результатами перевірки, якщо вони виявилися позитивними, господарським суб'єктам видається свідоцтво про достовірність їхнього продекларованого фінансового стану. Такий контроль здійснюється з метою зменшення економічного ризику при укладанні відповідних фінансових угод з даними суб'єктами або при підозрі на можливе банкрутство чи приховування тіньових операцій, тобто таких, що функціонують поза правовими нормами, за межами державних законів, на так званому чорному ринку.

Інформаційні центри й агентства, рекламні агентства, навчальні заклади по вивченню ринкових відносин, як елементи інфраструктури, сприяють науково-дослідному та інформаційному забезпеченню трансформаційного розвитку економіки України і відіграють значну роль.

Отже ринкова інфраструктура є важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки. Від того, наскільки добре вона розвинута, залежить, у кінцевому підсумку, ефективність функціонування економіки.

Ринкова інфраструктура через свої елементи виконує такі функції: здійснює правове й економічне консультування підприємців і захист їх інтересів у державних і приватних структурах; забезпечує фінансову підтримку, кредитування, включаючи лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо; сприяє матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств; регулює рух робочої сили; створює необхідні умови для ділових контактів підприємців; здійснює маркетингове, інформаційне та

рекламне обслуговування, що в кінцевому результаті забезпечує більш швидкий рух товарів і послуг від виробника до споживача. Крім загальної інфраструктури, яка обслуговує весь обсяг ринкових відносин, існує спеціалізована інфраструктура, яка забезпечує ефективне функціонування окремих ринків: товарів, капіталів, праці та ін. Так, ринок капіталу обслуговують фондові біржі, страхові й аудиторські компанії, брокерські контори, комерційні банки, інноваційні фонди, інвестиційні фонди регіонального регулювання, страховий нагляд, інспекції з контролю за цінними паперами, валютні біржі; ринок товарів – товарні біржі, торговельні дома й торгово-посередницькі фірми, комерційні центри бізнесу, лізингові компанії, аукціони, ярмарки; державні резерви праці – біржі праці, центри підготовки кадрів, державні фонди сприяння зайнятості, підприємництва, пенсійні фонди, фонди зайнятості. До інфраструктурних ланок функціонування позичкового капіталу також входять страхові компанії і пенсійні фонди, а також всілякі інвестиційні компанії, фінансові компанії, спеціалізовані фонди, тобто всі ті, хто бере участь у формуванні і функціонуванні позичкового капіталу.

Таким чином, функціонування ринку, що об'єднує інтереси людей, які ніколи не бачили один одного, забезпечує виробництво саме того, що потрібно, безпосередньо не опитуючи при цьому кожного споживача, досконало розподіляє ресурси і неупереджено ставиться до людей, незалежно від їхнього рангу, безпосередньо залежить від розвитку інфраструктури. Саме інфраструктура забезпечує життєдіяльність, стійкість, інформаційне та наукове забезпечення, страховий та правовий захист суб'єктів ринку. Функціонування і дієздатність усіх елементів ринкової інфраструктури є важливою і необхідною умовою реальної трансформації економіки будь-якої країни, в тому числі й України. Розвиток інфраструктури вимагає відповідного законодавства, юридичних гарантій, дійового механізму й матеріально-фінансового забезпечення. Держава, значною мірою впливаючи на стан конкурентного середовища, перебираючи на себе виконання таких функцій, які ринок відмовляється виконувати, розробляє спільні для всіх суб'єктів господарювання

правила гри, слідує за їхнім дотриманням та створює механізми, що регламентують відповідальність тих, хто порушує законодавчо встановлені правила гри на ринку.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *інфраструктура; функції інфраструктури; організаційно-технічна, фінансово-кредитна, державно-регуляторна, науково-дослідна й інформаційна інфраструктури ринку; біржі: товарні, фондові, фрахтові, валютні, праці, універсальні, спеціалізовані; цінні папери: акції, облігації, векселі, варранти, ваучери, сертифікати, коносаменти; первинний і вторинний ринки цінних паперів; посередники біржової торгівлі: маклери, брокери, дилери, джобери, „бики”, „ведмеді”.*

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття „інфраструктура ринку”.
2. Назвіть та охарактеризуйте основні елементи інфраструктури ринку.
3. Визначте функції інфраструктури ринку.
4. Визначте посередників біржової торгівлі й охарактеризуйте їх діяльність.
5. Що являє собою товарна біржа, які її основні функції?
6. Яку роль відіграє фондова біржа як елемент інфраструктури?
7. Покажіть значення ринкової інфраструктури в реальній трансформації економіки України.
8. Визначте і охарактеризуйте найважливіші етапи в історії біржової діяльності України.
9. Визначте і проаналізуйте кількісну динаміку бірж в Україні за останнє десятиліття.
10. Визначте основні складові фінансово-кредитної інфраструктури й охарактеризуйте їх особливості в Україні.

Тести для самоперевірки:

1. До організаційно-технічної підсистеми інфраструктури ринку не відносять:
А. Товарні біржі.

- Б. Аукціони.
- В. Транспортні комунікації.
- Г. Фондові біржі.

2. Що з переліченого не включає фінансово-кредитна підсистема ринкової інфраструктури?

- А. Товарні біржі.
- Б. Фондові біржі.
- В. Ощадні каси.
- Г. Валютні біржі.

3. Що не належить до основних складових державно-регуляторної підсистеми ринкової інфраструктури:

- А. Оподаткування.
- Б. Ріелтерські фірми.
- В. Біржі праці.
- Г. Митна система.

4. Елементами інфраструктури ринку є:

- А. Науково-дослідне й інформаційне забезпечення.
- Б. Державно-регуляторна підсистема.
- В. Організаційно-технічна підсистема.
- Г. Усе перелічене.

5. Документ, що засвідчує передачу грошей у борг на певний строк з правом отримання щорічного фіксованого доходу та зобов'язання про повернення суми боргу у визначений строк, має назву:

- А. Варрант.
- Б. Коносамент.
- В. Облігація.
- Г. Сертифікат (депозитний).

6. Що з переліченого не включає науково-дослідна та інформаційна підсистема ринкової інфраструктури?

- А. Консалтингові компанії.

Б. Інформаційні центри та агентства.

В. Рекламні агентства.

Г. Брокерські контори.

7. Біржова торгівля в Україні започаткована відкриттям біржі:

А. У м. Харкові.

Б. У м. Києві.

В. У м. Одесі.

Г. У м. Львові.

8. Перша товарна біржа у Україні була відкрита у:

А. 1901 році.

Б. 1931 році.

В. 1834 році.

Г. 1796 році.

9. Угоди про купівлю-продаж фінансових інструментів або товарів обумовленої марки на біржі за умови оплати їх за узгодженою ціною через певний проміжок часу після укладання угоди називаються:

А. Брокерські угоди.

Б. Форвардні угоди.

В. Ф'ючерсні угоди.

Г. Онкольні угоди.

10. Незалежна висококваліфікована організація, яка на замовлення контролює і аналізує фінансову діяльність підприємств і організацій різних форм власності, їхні річні бухгалтерські звіти й баланси, має назву:

А. Брокерська фірма.

Б. Страхова фірма.

В. Маркетингова фірма.

Г. Аудиторська фірма.

Розділ 8. ДЕРЖАВНІСТЬ І ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

8.1. Державність і державний суверенітет в розвитку національної економіки.

8.2. Державне регулювання як головна функція державного управління економікою, його форми й методи.

8.3. Сутність, характерні риси, принципи побудови і завдання системи державного управління.

8.4. Система органів державного управління національною економікою та її функції.

Навчальний тренінг

8.1. ДЕРЖАВНІСТЬ І ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Серед цілого ряду ознак розвитку національної економіки на першому місці знаходиться верховенство і суверенітет державної влади. Суть його полягає в тому, що держава при всьому соціальному, культурному, національному, конфесійному та інших формах плюралізму існує як одна єдина влада, на території, що підпадає під юрисдикцію даної держави, не може бути іншої владної структури. Це питання зачіпає не тільки ієрархію владних структур в рамках конкретної держави, але і місце саме цієї держави у ряді інших держав світової спільноти.

Суверенітет держави має на увазі, що всі громадські організації, партії, сім'ї, асоціації тощо позбавлені влади і займають підпорядковане державі положення. *Суверенітет включає такі принципи*, як єдність і неподільність території, недоторканність територіальних меж і невтручання у внутрішні справи. Причому якщо яка-небудь сусідня держава претендує на частину території цієї держави або прагне ущемляти її інтереси, то вважається, що дана держава не володіє повним суверенітетом. Один з батьків-засновників теорії національного або державного суверенітету Ж. Боден навіть стверджував, що

без суверенітету не має і не може бути держави. І дійсно, суверенітет складає одну з основоположних характеристик держави. Його значущість полягає в тому, що державі цілком і виключно належить верховна влада над всіма іншими конкретними формами і проявами влади на всій території.

Суверенна влада не залежить від якої-небудь іншої влади, навпаки, решта всіх влад залежать від неї. Держава може бути тільки суверенною. Суверенітет визначає саму наявність держави. Причому в демократичній правовій державі він належить виключно народу. Тому і говорять про суверенний народ, від якого виходить вся владна система в державі.

З суверенітету випливає такий важливий принцип держави, як загальність, який полягає в тому, що закони, які приймаються вищим керівництвом держави, однаково обов'язкові для всіх громадян. Для держави не мають значення соціальне походження, національність, суспільний статус того або іншого громадянина. Її завдання полягає в тому, щоб захищати інтереси і права всіх громадян всіма наявними в її розпорядженні засобами. Володіючи досконалою внутрішньою організацією, держава може домогтися ефективного підпорядкування справі, реалізації своїх цілей.

У всіх цих аспектах основоположними *ознаками сучасної демократичної держави* є її абстрактність, безособовість й анонімність. Дані аспекти дають державі можливість об'єктивно відноситися до всіх громадян, не допускати особистих симпатій і антипатій при вирішенні найважливіших завдань, що зачіпають ті або інші групи населення. Поєднання суверенітету й правового характеру забезпечує єдиний, обов'язковий для всіх правовий порядок, рівність всіх громадян і принцип рівного забезпечення їх прав. Держава і право завжди взаємообумовлені і знаходяться в залежності від рівня духовного, соціально-політичного, етичного і економічного розвитку даного суспільства.

Держава виступає найважливішим чинником соціально-економічного і духовного розвитку суспільства, інтеграції різних груп навколо загальновизнаних цілей національного економічного розвитку і ефективним механізмом їх реалізації.

Одне з головних призначень держави з самого початку полягало в забезпеченні незалежності й територіальної недоторканості країни для збереження її матеріальних багатств.

Держава є продукт розвитку суспільства, вона виникає в результаті істотної соціальної диференціації суспільства, коли вже самі суспільні структури не в змозі забезпечити єдність і необхідний порядок. Найважливіша її мета – примирити суперечності й конфлікти, що виникають між різними угрупованнями або просто окремо взятими індивідами. Суспільство створює спеціальний інститут для захисту своїх інтересів від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Цей орган є державна влада. Остання набуває публічного характеру, оскільки вона, принаймні в теорії, виражає інтереси всього суспільства, або тих, кого вважають громадянами цього суспільства.

З самого свого виникнення держава виконувала функції узгодження і об'єднання інтересів і відносин своїх членів, забезпечення порядку і запобігання порушенню тими або іншими членами загальноприйнятих норм поведінки і життєвих правил. Ця роль держави постійно підвищувалася в міру зростання складності суспільства, диференціації соціальних зв'язків і появи різних видів людської діяльності, спеціалізації функцій і розподілу праці, зростання знань і навиків, виникнення відмінностей суспільного й індивідуального інтересів, прав і обов'язків, а також соціальної нерівності й приватної власності.

Діяльність держави як економічного суб'єкта ринкової системи відображає її економічну роль в суспільстві, яку характеризують, по-перше, соціальна спрямованість впливу на економіку; по-друге, основні напрями, засоби й методи діяльності держави як суб'єкта економіки; по-третє, обсяг і ступінь державного втручання в економічні процеси.

Соціальна спрямованість державного впливу на економіку відображає, насамперед, загальносоціальну сутність держави, її призначення задовольняти потреби всього суспільства, забезпечувати його цілісність і розвиток.

Орієнтирами, яких дотримується держава у процесі управління

економікою, є показники, що характеризують рівень економічного розвитку та якість життя: тривалість життя людини, валовий внутрішній продукт на душу населення, рівень зайнятості, ступінь реалізації прав людини, стан навколишнього середовища.

Державне регулювання охоплює всі напрямки суспільного виробництва. Однак першочергова увага приділяється регулюванню відносин власності й підприємництва, інвестицій і структурної перебудови галузей матеріального виробництва, соціального розвитку й ринку праці, фінансового ринку і грошового обігу, територіальних пропорцій і регіональних ринків, природокористування, зовнішньоекономічної діяльності. Ці питання становлять головний зміст державного управління економіки. Водночас, з огляду на наявні особливі умови реформування, вирішуються гострі економічні та соціальні проблеми, зокрема структурні перетворення, технологічні оновлення, подолання кризових явищ.

У країнах з розвиненою ринковою економікою наміри запровадження прямого державного контролю втілюють у життя завжди, коли ймовірним стає руйнування конкуренції. І тут держава намагається врахувати як інтереси окремих груп економічних суб'єктів, так і загальновизнані проблеми суспільства у підтримуванні регульованого конкурентного порядку в країні. Державне регулювання потрібне за таких обставин:

1. У разі природної монополії, коли вихідною є теза про обмеженість ресурсів у галузі. Найчастіше цю обмеженість, покликану сформувати особливі умови ринкової діяльності, штучно створюють підприємства, які функціонують у цих галузях.
2. За ринкової монополії, коли йдеться про «неконкурентне ринкове витіснення», тобто продавці через дискримінацію цін або їх агресивне зниження намагаються витіснити з ринку конкурентів з метою встановлення панівного ринкового середовища.
3. Коли спостерігається побічна дія, тобто коли у процесі виробництва або споживання товарів з'являються недоліки в ціновій системі.

Параметри впливу держави на ринкові події класифікують за трьома групами: регулювання процесу входження в ринок; регулювання ринкового ціноутворення; регулювання ринкових обсягів виробництва.

8.2. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ГОЛОВНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ, ЙОГО ФОРМИ Й МЕТОДИ

Держава є активним економічним суб'єктом змішаної економіки, діяльність якого в економічній сфері має дві складові. По-перше, економіка має у своєму складі державний сектор, який можна визначити як сукупність підприємств державної форми власності, і підприємств, у капіталі яких є державна частка. Зазначені підприємства, як і приватні й колективні, є суб'єктами підприємницької діяльності, активно діють у ринковій економіці згідно з її законами. Так, сьогодні макроекономічна структура України налічує близько 4100 державних підприємств, держава також є власником пакетів акцій у 2263 суб'єктах господарювання, серед яких 2036 – відкриті акціонерні товариства, 34 – державні акціонерні й холдингові компанії, 193 – закриті акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та інші суб'єкти підприємницької діяльності, де держава має свою частку. Економічна діяльність державних підприємств як суб'єктів ринку визначається і обмежується державою, яка спрямовує її, виходячи з державних інтересів. Отже складовою економічної діяльності держави є безпосереднє управління державним сектором економіки, так зване державне підприємництво.

Другою складовою діяльності держави як економічного суб'єкта в ринковій системі є *державне регулювання економіки* – сукупність заходів державного впливу на об'єкти й процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації суспільних цілей. При цьому слід розрізняти державне регулювання економіки і державне регулювання діяльності підприємств державного сектора економіки, якому значною мірою притаманні риси підприємницької діяльності.

На сьогодні склалося кілька моделей державного регулювання економіки:

- *американська* – державне регулювання зводиться до використання правових і опосередкованих методів, насамперед податково-бюджетних, з метою створення сприятливих умов для розвитку конкуренції та підприємництва;
- *японська* – система взаємодії державних органів і корпорацій, спрямована на досягнення стратегічних цілей в економіці;
- *шведська* – активне втручання держави у процес розподілу й перерозподілу доходів з метою створення сильної системи соціального захисту населення;
- *німецька* – система управління національною економікою з активним використанням ринкових регуляторів і створення на державному рівні ефективної системи соціального захисту громадян. Для Західної Європи взагалі характерне сполучення великої частки державних витрат у ВВП з наявністю значного державного сектора.

До основних форм державного управління економікою належать комплексне (індикативного характеру) планування економічного й соціального розвитку; прогнозування розвитку народного господарства і кон'юнктури ринку; реалізація національних і цільових комплексних програм; керування господарською діяльністю державних підприємств; бюджетно-податкова, грошово-кредитна й амортизаційна політика; система соціального захисту населення.

Необхідність і межі використання окремих форм державного регулювання в господарській практиці визначаються обраною *концепцією державного втручання в економіку*, а також конкретними умовами й цілями соціально-економічного розвитку кожної країни.

Державне регулювання економіки передбачає використання ряду методів. Під *методами державного регулювання економіки* розуміють способи впливу держави в особі законодавчих і виконавчих органів на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення або забезпечення умов їх діяльності відповідно до національної економічної

політики. Кожен метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів).

Методи ДРЕ класифікують за двома ознаками: за формами впливу й засобами впливу. За формами впливу на суб'єктів ринку методи ДРЕ поділяють на дві групи: методи прямого й непрямого (опосередкованого) впливу.

Залежно від засобів впливу виділяють адміністративні, правові, економічні й пропагандистські методи державного регулювання.

До методів прямого державного впливу належать такі:

- визначення стратегічних цілей розвитку економіки і їх відображення в індикативних та інших планах, цільових програмах;
- державні замовлення і контракти на поставки певних видів продукції, виконання робіт, надання послуг;
- державна підтримка програм, замовлень і контрактів;
- нормативні вимоги до якості й сертифікації технології та продукції;
- правові й адміністративні обмеження та заборони щодо виробництва певних видів продукції;
- ліцензування операцій з експорту та імпорту товарів, тобто зовнішньоторговельних операцій.

Методи непрямого (опосередкованого) державного регулювання ґрунтуються переважно на товарно-грошових важелях, визначають правила гри в ринковому господарстві й впливають на економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності. До цих методів належать:

- оподаткування, рівень оподаткування і система податкових пільг;
- регулювання цін, їх рівні й співвідношення;
- плата за ресурси, відсоткові ставки за кредит і кредитні пільги;
- митне регулювання експорту й імпорту, валютні курси й умови обміну валют.

Адміністративні методи державного регулювання обмежують свободу вибору суб'єкта. Наприклад, директивні планові завдання з обсягу та асортименту виробничої продукції або централізовано встановлені ціни на

товари й послуги – типові методи адміністративного регулювання у плановій економіці – позбавляють підприємство можливості альтернативного використання ресурсів.

Адміністративні методи регулювання ринку виражають, по суті, пряме управління з боку держави. Суть адміністративних методів значною мірою залежить від обраного засобу управління суб'єктами ринкової діяльності. Адміністративні методи базуються на стилі державної влади і поділяються на засоби заборони, дозволу й примусу.

Адміністративна діяльність є засобом виконання обов'язків, покладених на відповідні підрозділи і керівників, а також створює передумови вирішення економічних і соціальних завдань, переведення системи в новий стан розв'язання конфліктних ситуацій і т. ін. Адміністративні дії потрібно аргументувати з огляду на їх можливі наслідки. Дія є виправданою повною мірою тоді, коли вона здійснюється з урахуванням економічного стимулювання, переконання і виховання.

Правові методи регулювання розвитку економіки передбачають прийняття законів і законодавчих актів Верховної Ради України, видання указів Президента, а також вироблення механізму їх реалізації і контролю.

Закони, законодавчі й нормативні акти визначають об'єкт і зміст регулювання, відповідальність юридичних і фізичних осіб у разі їх невиконання. Закони виконують функцію довгострокового правового регулювання, а укази, нормативні акти, як правило, – короткострокового, або оперативного.

Економічні методи регулювання – це система прийомів і способів впливу та його напряму на суспільно-господарський розвиток з дотриманням вимог економічних законів за певних товарно-грошових відносин і з використанням інших економічних важелів для створення умов, що забезпечують досягнення високих економічних результатів.

Економічні, або опосередковані методи державного регулювання не обмежують свободу підприємницького вибору. Наприклад, зниження податку

на бізнес або облікової ставки відсотка – типові методи економічного регулювання, спрямованого на збільшення обсягів виробництва і посилення інвестиційної активності підприємств. За допомогою економічних методів створюються економічні умови, що стимулюють прагнення досягати у праці високих результатів. Їх застосування передбачає порівняння витрат і результатів. До економічних методів регулювання належать прогнозування, планування, програмування, матеріальне стимулювання і санкції, фінансування й кредитування, використання таких економічних категорій, як заробітна плата, собівартість, прибуток, ціна та ін.

Економічні методи ДРЕ знаходять прояв у здійсненні бюджетного, податкового, фінансово-кредитного регулювання національної економіки.

Бюджетне регулювання допомагає здійснювати структурі перетворення в національній економіці, вирівнювати диспропорції між її складовими елементами, виконувати перерозподільну функцію держави, формувати і коригувати макроекономічні пропорції розвитку, знімати гостроту проблем інфляції і безробіття, вирішувати проблеми соціального характеру тощо.

У тісному взаємозв'язку з бюджетним регулюванням перебуває податкове регулювання економіки.

Податкове (фіскальне) регулювання економіки є особливою формою державного регулювання економіки, що реалізується завдяки постійному відслідкуванню та змінам, що вносяться в податкову систему національної економіки.

Податкове регулювання дозволяє більш ефективно стимулювати економічне зростання, мотивувати суб'єктів економіки до виконання економічної діяльності, організовувати перерозподіл доходів й координувати розподіл ресурсів у межах національної економіки.

Базовими умовами для вибору тієї чи іншої моделі фіскальної політики є такі фактори: рівень економічного розвитку країни, реальний рівень ВВП на душу населення, рівень стабільності національної економіки, економічний порядок і рівень розвитку ринкової інфраструктури, політична ситуація в

країні, ідеологія, співвідношення форм власності, соціальна спрямованість економічної політики.

Фінансово-кредитне регулювання національної економіки – це сукупність заходів держави щодо регулювання грошових відносин, які пов’язані з утворенням, розподілом, рухом і використанням фондів грошових коштів виробничого і невиробничого призначення з метою забезпечення держави, фірм, підприємств, організацій, фізичних осіб у грошових ресурсах.

8.3. СУТНІСТЬ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ Й ЗАВДАННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Головна функція держави – це управління соціальними, економічними, технологічними та іншими процесами, що відбуваються в суспільстві. Мова йде власне про систему державного управління. Практично всі громадяни держави в тій або іншій формі й ступені мають відношення до державного управління. Всі вони протягом свого життя не раз звертаються в державні органи або в органи місцевого самоврядування для вирішення своїх проблем, виступають в ролі керованих об’єктів.

Головними в системі державного управління є поняття «організація управління», «державне адміністрування», «адміністративно-державне управління», «бюрократія», «чиновництво», «державні службовці» та ін. Поняття державного управління, використовують в широкому і вузькому сенсах. Коли говорять про державне управління у *вузькому сенсі* слова, мається на увазі діяльність відповідних виконавчих органів державної влади всіх рівнів управління і регулювання повсякденних справ в різних сферах суспільного життя. В англосакській науковій літературі йому відповідає поняття «government». У цьому плані ключова роль належить виконавчій владі в особі уряду і державно-адміністративного апарату. У *широкому сенсі* поняття «управління» включає діяльність держави в цілому і охоплює найбільший спектр функцій від забезпечення національного суверенітету і національних інтересів як усередині країни, так і на міжнародній арені до підтримки

економічних, соціальних, політичних, організаційних і правових умов розвитку економіки. Інакше кажучи, це політичне управління справами всього суспільства. В англomовній літературі воно позначається поняттям «public administration».

Визначаючи державне управління, слід навести увесь перелік його ознак, що дозволить розглядати його як організуючу, виконавчо-розпорядчу діяльність органів держави, здійснювану на основі законів, що полягає в повсякденному практичному виконанні функцій держави. Управління можна характеризувати як засіб дії, що впорядковує, цілеспрямовує на соціальні й економічні процеси всередині фірми, в громадській організації, навчальному закладі, системі освіти, сфері охорони здоров'я тощо.

Державне управління економікою – це організуючий і регулюючий вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності.

Основними функціями управління є: організація, планування, регулювання, кадрове забезпечення, контроль.

Управління будь-яким процесом починається з того, що цей процес виокремлюють як певний об'єкт. Для впливу на нього, з метою реалізації потрібних цілей, створюється відповідна організація. Організація здійснює планування заходів, спрямованих на досягнення цілей. Коли створено організацію і визначено плани її діяльності, виникає необхідність регулювання. Останнє здійснюється через встановлення правил поведінки кожного члена організації в межах планових заходів. Добирають персонал, здатний здійснити намічене. Виникає динаміка управління, яка потребує постійного контролю.

Отже регулювання є однією з функцій управління. Слово «функція» походить від латинського «functio» й означає: виконання, обов'язок, коло діяльності. Сучасні держави світу виконують політичну, соціальну, міжнародну й економічну функції.

Необхідність *політичної функції держави* впливає із самої сутності держави як політичної форми організації суспільства. Політична функція

держави полягає в забезпеченні цілісності й збереженні суспільства, у створенні умов для спокійного й гармонійного його розвитку.

Соціальна функція держави полягає в забезпеченні на всій території країни прав і свобод кожної людини і громадянина. Свобода людини реалізується в суспільстві, у спілкуванні й співпраці людей. Окремі особи використовують саме середовище для досягнення різних цілей, у тому числі злочинних. За таких обставин тільки державна влада здатна бути гарантом захисту прав і свобод.

Міжнародна (зовнішня) функція держави полягає у підтримуванні свободи, суверенітету й історичного існування народів конкретної країни в рамках світового співтовариства. Якщо людина реалізується у своєму народі (нації), то народ у цілому – у взаємодії з іншими народами.

Економічна функція держави полягає у створенні передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства. Усі функції держави тісно взаємозв'язані. Але, на думку економістів, економічна функція є найважливішою, оскільки брак належного економічного потенціалу або низька ефективність його використання перешкоджають реалізації інших суспільних функцій.

Держава як суб'єкт макроекономічного регулювання виконує багато функцій. Їх можна згрупувати за такими напрямками:

1. *Емісійна функція.* Її сутність полягає у забезпеченні економіки необхідною кількістю грошей. У цій сфері держава є монополістом і протистоїть великій кількості покупців, які формують попит на гроші. З метою задоволення цього попиту держава здійснює грошово-кредитну політику.

2. *Формування правових засад функціонування економіки.* З цією метою держава визначає правовий статус окремих форм власності, узаконює існування різних видів господарської діяльності, регулює відносини між виробниками і покупцями товарів, регламентує проведення окремими підприємствами зовнішньоекономічної діяльності, визначає обов'язки підприємств перед державою.

3. *Усунення вад ринкового саморегулювання.* Держава здійснює захист конкуренції, забезпечує людей суспільними товарами, реагує на можливість виникнення негативних екстерналій, бере участь у розв'язанні проблем неповноти ринків, формує інформаційну інфраструктуру ринку, здійснює стабілізаційну політику.

4. *Перерозподіл доходів.* Економіка, оптимальна за Парето, констатує стан, за яким економічні ресурси суспільства розподілені найбільш ефективно. Але ефективний розподіл ресурсів ще не означає ефективного розподілу доходів між членами суспільства. Конкретні ринки здатні породжувати нерівномірність розподілу доходів і навіть цілковитий брак коштів для існування непрацездатних членів суспільства. Для зменшення нерівності в доходах держава здійснює їх перерозподіл через різноманітні соціальні програми у формі трансфертних платежів.

8.4. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ЕКОНОМІКОЮ ТА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Державне регулювання економіки є найважливішою функцією держави. Держави різняться одна від одної формою правління, державним устроєм, політичною системою, функціями органів влади. У демократичному, правовому суспільстві державна влада базується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. В Україні поділ повноважень між різними гілками влади визначається Конституцією України та іншими законодавчими актами.

Главою держави є Президент України, законодавчу владу здійснює Верховна Рада України, виконавчу – Кабінет Міністрів України, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації. Судову владу здійснюють Конституційний Суд України, загальні й арбітражні суди.

Президент України як глава держави, гарант Конституції, державного суверенітету, територіальної цілісності України, прав свобод людини й громадянина здійснює низку функцій у сфері державного управління:

1. Президент формує стратегію соціально-економічного розвитку країни. Моральне право формування стратегії головою держави обумовлене тим, що Президент обирається громадянами України на засаді загального, рівного і прямого виборчого права. Стратегія соціально-економічної політики держави висвітлюється у *посланнях до народу* і щорічних й позачергових *посланнях Президента до Верховної Ради України*.

2. Президент здійснює правове регулювання економічних відносин. Глава держави має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді.

3. Президент здійснює кадрову політику. У цій сфері він має право: призначати за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, припиняти його повноваження й приймати рішення про його відставку; призначати за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій і припиняти їхні повноваження; призначати половину складу Ради Національного банку України; призначати на посади й звільняти з посад за згодою Верховної Ради України голів Антимонопольного комітету України, Фонду державного майна України та інших державних органів.

4. Організаційна функція Президента полягає в тому, що він здійснює координацію діяльності державних органів. Глава держави утворює, реорганізовує і ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Президент очолює Раду національної безпеки і оборони України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – *Верховна Рада України (ВР України)*. До повноважень ВР України стосовно питань державного регулювання економіки належать такі:

1. Правове регулювання економічних відносин.
2. Формування стратегії і практики соціально-економічної політики.
3. Кадрова політика.
4. Парламентський контроль.

Кабінет Міністрів України (КМ України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Очолює КМ України Прем'єр-міністр України. На сьогоднішній день до структури виконавчої влади входять 20 міністерств, 13 державних комітетів, 28 центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом. Кабінет Міністрів України згідно з Конституцією України (ст. 116):

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає ВР України звіт про його виконання;
- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності, митної справи.

Основними *функціями міністерств* та інших органів державної виконавчої влади в Україні є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики як у цілому, так і за відповідними напрямками;
- прогнозування розвитку економіки у виробничій, науково-технічній, мінерально-сировинній, паливно-енергетичній, трудовій, демографічній,

соціальній та інших сферах;

- участь у розробленні проектів Державного бюджету України та Державної програми економічного й соціального розвитку України;
- формування та реалізація політики у сфері виконання робіт і поставок продукції для задоволення державних потреб;
- розроблення цільових програм розвитку відповідної галузі;
- внесення пропозицій про зміну умов оподаткування, одержання пільгових кредитів, визначення особливостей приватизації, демонополізації підприємств;
- формування та реалізація інвестиційної політики;
- розроблення фінансово-економічних та інших нормативів і механізмів їх впровадження, затвердження галузевих стандартів;
- вживання заходів, спрямованих на вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності;
- видача спеціальних дозволів (ліцензій) на проведення окремих видів підприємницької діяльності;
- участь у підготовці міжнародних договорів України.

До основних функцій місцевих державних адміністрацій стосовно регулювання економічних відносин і соціально-економічного розвитку регіонів належать: розроблення прогнозів і програм соціально-економічного розвитку регіону; бюджетна діяльність; забезпечення функціонування об'єктів комунальної власності; забезпечення раціонального використання землі, природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища; упорядкування та стимулювання діяльності малого та середнього бізнесу; соціальний захист і розв'язання проблем зайнятості населення і т.д.

Існують ще такі суб'єкти державного регулювання економіки:

1. Національний банк України.
2. Функціональні та галузеві міністерства.
3. Органи судової влади (господарський суд України, арбітражні суди тощо).
4. Ради експертів при місцевих органах влади.
5. Спеціальні органи (наприклад, Антимонопольний комітет України,

Державна податкова адміністрація, Державна митна служба, тощо).

Відповідно ті проблеми, що не можуть бути вирішені суто за рахунок дії механізмів ринкового самоврядування, делегуються суспільством державним органам влади, що мають ієрархію і виконують специфічні функції для забезпечення стабільного стану національної економіки та суспільства загалом. У процесі своєї діяльності, незважаючи на диференційованість виконуваних ними функцій, їх роль визначається напрямком загальнодержавної стратегії розвитку й сукупними загальнодержавними цілями економічного регулювання.

Державне регулювання економікою, розробка і впровадження загальної стратегії розвитку національної економіки України пройшли ряд етапів. Проте, незважаючи на ряд позитивних зрушень, на сьогоднішній день державне регулювання економікою в Україні має системні вади:

- недостатність і обмеженість об'єктивної інформації, а, отже, неможливість прийняття обґрунтованих рішень управління;
- нездатність держави повністю контролювати реакцію контрагентів на її дії, що може спричинити негативні побічні наслідки;
- недосконалість політичного процесу, яка проявляється у застосуванні державними органами влади неадекватних методів регулювання під впливом виборців, груп спеціальних інтересів, маніпуляцій тощо;
- обмеженість контролю над державним апаратом, а, отже, бюрократизація процесу управління.

Не можна сказати, що ці проблеми не постають перед постіндустріальними країнами, проте їх гострота в Україні є більшою внаслідок продовження активних соціально-економічних трансформацій та затяжної політичної кризи.

Протягом останнього часу постійно ведуться наукові розробки й здійснюються практичні заходи щодо подолання вищезгаданих вад. Однак при цьому більшість проблем залишаються невирішеними. Тому на сьогоднішній день серед основних заходів, які мають бути здійснені в найближчому майбутньому, слід назвати наступні:

- відновлення керованості державного сектора економіки;
- формування відповідної структури промисловості та агропромислового комплексу;
- формування структури національного виробництва із наданням особливої переваги наукомістким галузям;
- розвиток власного виробництва за умов сприяння держави на основі інтеграції таких складових частин як: освіта й наука, виробництво, банківська система;
- надання пріоритету окремим напрямкам розвитку економіки, серед яких легка, хімічна й фармацевтична промисловість; агропромисловий комплекс і харчова промисловість; сільськогосподарське машинобудування; енергетика та енергетичне машинобудування; космічна техніка і зв'язок; транспортні засоби та системи управління і навігації; виробництво товарів широкого вжитку; виробництво медичної апаратури та інструментів, та деякі інші.

Окрім того, існують питання, які мають постійно бути об'єктом державного регулювання незалежно від умов внутрішнього та зовнішнього середовища, за будь-яких обставин, незважаючи на досягнутий рівень економічного розвитку. Постійна увага й своєчасне вирішення цих питань є передумовою стабільного розвитку національної економіки. До них відносяться:

- капіталізація національної економіки та її зростання;
- регулювання грошового обігу та протидія інфляційним процесам;
- конкурентоспроможність національної економіки та її ефективна структура;
- зайнятість, регулювання ринку праці та запобігання безробіттю та деінтелектуалізації, кадрова політика;
- нарощування потенціалу регіональних ринків;
- інноваційний розвиток та пошук резервів збільшення внутрішніх інвестицій;

- стан платіжного балансу та покращення його структури;
- збільшення експортного потенціалу держави.

Здійснення усіх запропонованих заходів у повному обсязі допоможе зробити систему державного управління економікою більш ефективною, дасть можливість вивести національну економіку України на досить якісний рівень економічного й соціального розвитку, посісти належне місце у світовому співтоваристві.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *державне управління економікою; суверенітет; функції держави; методи державного регулювання; прямі й непрямі методи ДРЕ; функціональна економічна система (ФЕС); суб'єкти ДРЕ.*

Контрольні запитання:

1. Визначить суть державного управління економікою.
2. Як відносяться між собою поняття «державне регулювання економіки» і «державна економічна політика»?
3. Які основні суб'єкти й об'єкти державного регулювання економіки?
4. В яких випадках може бути виправдано державне втручання в економіку?
5. Які головні функції ДРЕ?
6. Назвіть основні інструменти державного регулювання.
7. Чим обумовлюється вибір державою моделі регулювання економіки?
8. У чому полягає специфіка сучасної системи державного регулювання економіки України?
9. Що таке суверенітет держави?
10. У чому полягає універсальність влади?

Тести для самоперевірки:

1. Державне регулювання ринкової економіки визначається необхідністю:

Зміцнення обороноздатності країни.

Протекціонізму відносно олігархічного капіталу.

Загальнодержавного планування.

Всі відповіді правильні.

2. До прямих адміністративних методів державного регулювання економіки відносяться:

Бюджетно-податкова політика.

Антимонопольне регулювання.

Індикативне планування.

Всі відповіді неправильні.

3. Американська модель державного регулювання економікою полягає в тому, що:

А. Державне регулювання зводиться до використання правових та опосередкованих методів, насамперед податково-бюджетних.

Б. Відбувається активне втручання держави у процес розподілу та перерозподілу доходів з метою створення сильної системи соціального захисту населення.

В. Має місце система взаємодії державних органів і корпорацій, спрямована на досягнення стратегічних цілей в економіці.

Г. Правильної відповіді немає.

4. Державне регулювання потрібне за таких обставин:

А. У разі природної монополії.

Б. Коли у процесі виробництва або споживання товарів з'являються недоліки в ціновій системі.

В. У разі ринкової монополії.

Г. Всі відповіді правильні.

5. Яку з перерахованих функцій не виконує держава:

А. Міжнародна.

Б. Світоглядна.

В. Соціальна.

Г. Економічна.

6. Політична функція держави полягає в:

А. Забезпеченні на всій території країни прав і свобод кожної людини і громадянина.

Б. Підтримуванні свободи, суверенітету й історичного існування народів конкретної країни в рамках світового співтовариства.

В. Забезпеченні цілісності й збереженні суспільства, у створенні умов для спокійного та гармонійного його розвитку.

Г. Створенні передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства.

7. До основних функцій органів виконавчої влади в Україні можна віднести:

А. Формування і реалізація інвестиційної політики.

Б. Формування і реалізація політики у сфері виконання робіт і поставок продукції для задоволення державних потреб.

В. Розроблення фінансово-економічних та інших нормативів і механізмів їх впровадження, затвердження галузевих стандартів.

Г. Усі відповіді правильні.

8. Президент України здійснює такі функції у сфері державного управління:

А. Формує стратегію соціально-економічного розвитку країни.

Б. Вносить пропозиції про зміну умов оподаткування, одержання пільгових кредитів, визначення особливостей приватизації, демонополізації підприємств.

В. Видає спеціальні дозволи (ліцензії) на проведення окремих видів підприємницької діяльності.

Г. Правильної відповіді немає.

9. На сучасному етапі розвитку національної економіки України доцільно надавати особливу увагу розвитку таких галузей:

А. Енергетика й енергетичне машинобудування.

Б. Агропромисловий комплекс і харчова промисловість.

В. Видобувна промисловість.

Г. Правильними є відповіді А та Б.

10. Держава має постійно дбати про наступні заходи:

А. Зменшення долі тіньового сектору в національній економіці.

Б. Інноваційний розвиток та пошук резервів збільшення внутрішніх інвестицій.

В. Збільшення експортного потенціалу держави.

Г. Усі відповіді правильні.

Розділ 9. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І ЙОГО СТРУКТУРА

9.1. Господарський комплекс національної економіки: основи формування та особливості структури.

9.2. Промисловий комплекс та його особливості в Україні.

9.3. Будівельний комплекс та його особливості в Україні

9.4. Транспортний комплекс і зв'язок у господарському комплексі України.

9.5. Аграрний комплекс національної економіки.

9.6. Соціальний комплекс України і його інфраструктура

Навчальний тренінг

9.1. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ

Загальну конструкцію господарського комплексу національної економіки, її позитивні й негативні особливості характеризують за складом та співвідношенням основних сфер, галузей і видів господарської діяльності, за співвідношенням господарських об'єктів різних видів, їх системних інтеграцій та за співвідношенням суб'єктів господарювання, форм власності на засоби виробництва тощо.

Галузева структура господарства безпосередньо відбиває процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями. На її основі проводиться аналіз міжгалузевих пропорцій і зв'язків, зіставляються показники економічної ефективності виробництва. Вона служить цілям управління економікою. У промисловості виділяють 280 галузей і більше 500 окремих видів виробництва, класифікація яких полягає у групуванні підприємств за галузями з метою забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій та зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва і зростання продуктивності праці.

Господарський комплекс країни також ділять на дві сфери господарства –

виробничу (галузі, в яких результат праці втілений у матеріальні блага) і сферу послуг (галузі виробництва послуг населенню чи суспільству в цілому). Термін «галузь» національної економіки вживають переважно в трьох значеннях:

- на макроекономічному рівні для позначення великих сфер матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво і т.д.);
- для позначення великих складових частин (добувна, паливна, машинобудівна, хімічна і т.д.);
- для позначення більш дрібних складових частин (нафтова, вугільна в складі паливної промисловості).

Поняття «галузь» вживають і для позначення великих структурних частин, виділених на основі суспільного поділу праці, особливо в межах промисловості й сільського господарства.

У процесі становлення постіндустріального суспільства поряд з галузевою класифікацією господарства виділяють і досліджують міжгалузеві комплекси, які утворюють своєрідний напрям вертикальної, галузевої (більш точно надгалузевої) систематики продуктивних сил регіону.

Процес формування *міжгалузевих комплексів* – це об'єктивна закономірність розвитку продуктивних сил. Міжгалузевий комплекс – це сукупність видів діяльності, здійснюваних у певному місці й об'єднаних у певну групу (підсистему) тісними виробничими комерційними та іншими зв'язками.

Міжгалузеві комплекси формують як у виробництві, так і у сфері обслуговування, а також в інфраструктурних галузях. У господарській практиці традиційно виділяють такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, хімічний, машинобудівний, лісопромисловий, будівельний, агропромисловий, транспортний, соціальний, військово-промисловий. Останнім часом цей перелік помітно зростає: рекреаційний, морегосподарський, зовнішньоекономічний, комплекс природокористування, інформаційний, управлінський та ін.

Слід зазначити, що більша частина таких міжгалузевих комплексів не має відповідних управлінських структур чи органів і виконує функції методичного інструменту для аналізу структури господарства.

За властивостями галузей до міжгалузевих можна віднести такі типи відносин:

- наявність тісних виробничих, комерційних та інших зв'язків;
- вирішення актуальних економічних проблем;
- об'єднання ланок в єдину виробничо-технологічну систему;
- випуск взаємопов'язаної продукції;
- виконання певної функції в економічній системі;
- загальне управління.

За характером зв'язків між галузями вирізняють чотири типи міжгалузевих комплексів. До *міжгалузевих комплексів першого типу* належать галузі, підприємства яких пов'язані послідовною (або паралельною) переробкою певного типу сировини, включаючи її видобування (виращування). До них належать агропромислові і рибпромислові, лісопромислові комплекси.

До *міжгалузевих комплексів другого типу* належать однорідні галузі, зв'язки між підприємствами яких виникають на основі виробництва взаємозамінюваної продукції. Наприклад, паливно-енергетичний комплекс, транспортний тощо.

Міжгалузевий комплекс третього типу – це комплекси, що складаються із сукупності кількох галузей, діяльність підприємств яких спрямована на вирішення певної господарської або регіональної проблеми. Наприклад, продовольчий, рекреаційний комплекси.

До *четвертого типу належать програмні міжгалузеві комплекси* – комплекси галузей, зв'язки між підприємствами яких здійснюють, щоб досягти певної мети, заданої їм економікою, соціальною, екологічною або науково-технічною проблемами. До них відносять міжгалузеві комплекси перших трьох видів, наприклад, продовольчий, паливно-енергетичний комплекс, формування яких регулюється відповідно до певної програми.

Ядро міжгалузевого комплексу представлене галузями, підприємства яких здійснюють його головні економічні й соціальні функції. Складовими ядра можуть бути галузеві комплекси.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на міждержавні, макроекономічні й територіальні.

Міжнародні міжгалузеві комплекси розвиваються на основі інтеграції кількох господарських міжгалузевих комплексів різних країн.

Макроекономічні міжгалузеві комплекси складаються і функціонують як міжгалузеві утворення у структурі всього господарства країни, розв'язуючи, як правило, загальнодержавну економічну, соціальну, екологічну, політичну або науково-технічну проблеми.

Міжгалузеві територіальні комплекси являють собою підсистеми інтегральних територіально-господарських і в багатьох випадках відповідних їм господарських комплексів (наприклад, АПК певної області є одночасно елементом галузевої структури цієї області і підсистемою АПК країни).

Територіальні міжгалузеві комплекси поділяють на *регіональні й локальні*. Серед регіональних виокремлюють республіканські, районні, міжобласні й обласні комплекси, серед локальних – комплекси економічних вузлів і центрів, адміністративних районів.

Таким чином, у класифікації міжгалузевих комплексів виділяють три підходи: цільовий, технологічний, відтворювальний.

Господарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці й внутрішньодержавних інтеграційних процесів. До основних з них необхідно віднести територіальне кооперування, технологічне та інфраструктурне інтегрування. Господарський комплекс України відзначається складною структурою: галузевою, територіальною, функціональною та організаційною. Господарський комплекс України включає 57 ТПК (територіально-промислових комплексів) і понад 300 різних промислових центрів.

9.2. ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Промисловий комплекс України – це складний комплекс з усіма притаманними сучасній індустрії галузями, який налічує близько 300 галузей. Він включає паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хімічний, лісопромисловий комплекси.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України охоплює одержання, передачу, перетворення і використання різних видів енергії та енергетичних ресурсів. До складу ПЕК входять галузі паливного комплексу і електроенергетики.

Паливний комплекс є однією з найважливіших складових промисловості. Паливний комплекс України являє собою сукупність галузей промисловості, зайнятих видобутком і переробкою різних видів палива, включаючи нафтовидобувну, нафтопереробну, газову, вугільну і торф'яну промисловості.

Основний вид палива в Україні – вугілля, видобуток якого здійснюється в Донецькому, Львівсько-Волинському і Дніпровському вугільних басейнах. Близько 90% усього вугілля, що добувається в Україні, припадає на Донецький вугільний басейн.

У вугільній промисловості видобуток вугілля здійснюється у складних гірсько-геологічних умовах. Для того щоб успішно протистояти впливу природних чинників, великого значення набуває технічне переозброєння шахт. Комплексна механізація та автоматизація виробничих процесів, застосування прогресивної технології, перехід на більш досконалі форми та методи організації праці й виробництва повинні протидіяти негативному впливу гірсько-геологічних умов на показники роботи галузі.

Електроенергетика є провідною складовою частини ПЕК, що забезпечує електрифікацію країни на основі раціонального виробництва і розподілу електроенергії. Електроенергетика має важливе значення для економіки країни, що обумовлюється такими її перевагами, як відносна легкість передачі на великі відстані, розподілі між споживачами, перетворенні в інші види енергії

(механічну, теплову, світлову, хімічну та ін.).

Україна має у своєму розпорядженні значні природні паливно-енергетичні ресурси: вугілля, нафту, пальні гази, торф, сланці, дрова, уранові руди, гідроенергію, внутрішнє тепло землі, вітрову і сонячну енергії, енергію приливів і відливів. Як відомо, усі природні паливні ресурси належать до не поновлюваних природних багатств, тому питання їх раціонального використання в інтересах соціально-економічного розвитку країни мають дуже велике і принципове значення.

Щодо поновлюваних джерел енергії слід зазначити, що за винятком гідроенергетики їх використанню в Україні приділяється недостатня увага.

Широке використання паливно-енергетичних ресурсів у всіх сферах економіки привело до створення унікальних за параметрами і довжиною засобів передачі енергоресурсів і електроенергії єдиних для України енергосистем. Основними є системи ліній електропередачі (ЛЕП) і трубопровідного транспорту, що включають у себе нафто-, газо-, і нафтопродуктопроводи.

Розвиток паливно-енергетичного комплексу великою мірою обумовлений впливом науково-технічного прогресу, який сприяє застосуванню передової техніки і технології, інтенсифікації виробничих процесів, реконструкції та модернізації паливо-видобувних і паливо-переробних підприємств тощо.

Галузі, які виробляють паливо і енергію, мають районотвірне значення, на базі їх формуються територіально-виробничі комплекси. Вони впливають на процеси концентрації виробництва, комбінування, промислову спеціалізацію і поглиблення територіального поділу праці. Вплив їх тим більший, чим потужніші запаси і вищі техніко-економічні показники ресурсів палива. Дешеве паливо сприяє розвитку паливомістких виробництв, формує спеціалізацію господарства району.

Сьогодні у зв'язку з посиленням універсальності використання паливно-енергетичних ресурсів витрати останніх набувають характеру узагальнюючого показника в розвитку і розміщенні продуктивних сил, ефективного їх

використання, забезпечення економічного зростання.

Шляхи розвитку паливно-енергетичного комплексу України визначено в Національній енергетичній програмі (НЕП) України. В її основу покладено схвалену Верховною Радою Концепцію розвитку паливно-енергетичного комплексу України на період до 2010 року.

Головне завдання розвитку паливно-енергетичного комплексу – це ефективне і надійне забезпечення потреб країни в енергії високої якості з прийнятними техніко-економічними показниками за рахунок нарощування власного видобутку (виробництва) палива, проведення реструктуризації паливно-енергетичного комплексу під контролем держави, реалізації програм з енергозбереження, диверсифікації джерел паливозабезпечення, особливо щодо природного газу та нафти. Враховуючи потребу України в нафті, нафтопродуктах і природному газі й найбільш оптимістичні прогнози щодо їх власного видобутку, можна очікувати, що Україна залишиться імпортером цих ресурсів і на перспективу.

Доцільно зазначити, що рівень забезпеченості України власними первинними ПЕР (паливо енергетичними ресурсами) є досить високим (51%). Згадаємо, що в Японії цей показник становить лише 7%, для більшості країн світу він не перевищує 50%, що зумовлено сучасними світовими економічними закономірностями.

Металургійний комплекс – це сукупність галузей добувної і обробної промисловості, підприємства якої видобувають руди чорних і кольорових металів, виробляють чавун, сталь, прокат, труби, електроферосплави, кокс, вогнетриви, нерудну сировину для металургії та оброблюють метал.

Металургійний комплекс є базовою галуззю економіки України і має провідне значення в розвитку держави. Він є головним джерелом надходжень до господарського обігу конструкційних матеріалів, основою розвитку машинобудування, металообробки й будівництва. Крім того, металургійний комплекс – головне джерело валютних надходжень до бюджету держави від продажу металопродукції на зовнішніх ринках.

Металургійний комплекс визначає не тільки економічну, а й політичну залежність держави, тому в багатьох країнах світу користується значною державною підтримкою в галузі фінансів, кредитів і податкових пільг. За даними ООН, частка продукції, виготовленої з використанням чорних і кольорових металів, становить 70-75% ВВП держави. Це певною мірою стосується і економіки України, де на чорні й кольорові метали припадає 92-95% усього обсягу конструкційних матеріалів, які застосовуються в машинобудуванні. Метали і надалі зберігатимуть роль основного конструкційного матеріалу.

Металургійний комплекс України має вагомий науковий потенціал, досить розвинуту структуру науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів і організацій металургійного й широкого прикладного профілю. Це дає змогу науково і технічно забезпечити: розвиток і технічне переозброєння металургійного комплексу на сучасній основі з використанням світового досвіду; розроблення оригінальних технологічних процесів і устаткування, принципово нових видів металопродукції. Тільки чорну металургію обслуговують понад 30 галузевих і академічних науково-дослідних інститутів, 4 проектно-конструкторські організації, багато лабораторій і наукових відділень вищих навчальних закладів. За наявними потужностями металургійний комплекс України знаходиться на п'ятому місці в світі після Японії, США, Китаю і Росії.

Машинобудівний комплекс – це сукупність галузей обробної промисловості, що виробляють машини, устаткування, обладнання, прилади та пов'язану з ними продукцію (товари, послуги) для потреб господарства. Основою комплексу є машинобудування, тобто виробництво машин машинами.

Продукція машинобудування налічує понад 2 млн. найменувань продукції, безліч модифікацій, типорозмірів. Вироби машинобудування за своєю масою відрізняються в сотні мільйонів разів – від грамів (електронні компоненти, комплектуючі вироби) до сотень тонн (турбіни, електричні силові трансформатори, прокатні стани, морські судна). Така різноманітність вимагає

організації підприємств на основі спеціалізації, тобто обмеження номенклатури продукції і кооперації її з іншими підприємствами як своєї галузі, так і суміжних, особливо тих, які виробляють матеріали і напівфабрикати, специфічні деталі та інші частини.

Процес виробництва у машинобудуванні умовно можна розділити на такі стадії:

- проектно-конструкторська розробка виробів, технологічна і матеріально-технічна підготовка виробництва;
- виробництво заготовок, напівфабрикатів та окремих деталей і деяких комплектуючих виробів методами лиття, кування, штампування, пресування, прокатки, вальцювання, екструзії, спікання, зварювання з металевих і неметалевих матеріалів і їх комбінацій;
- виготовлення деталей методами механічного оброблення, електромеханічного, термічного, електрохімічного та ін.;
- складання деталей у групи, вузли та інші частини, виготовлення намоточних груп (обмоток, котушок), монтажних плат, складання з них машин, агрегатів, приладів, заводські контрольні-вимірні операції, заводські приймально-здавальні випробування готової продукції та її окремих груп;
- монтаж і налагодження машин, агрегатів, устаткування, комплексів і систем машин у замовника;
- технічне обслуговування і ремонт машин і устаткування в період експлуатації у користувачів.

При цьому, підприємства можуть виконувати як всі стадії, так і відособлено окремі стадії.

Залежно від масштабів випуску продукції розрізняють підприємства трьох типів виробництва: *індивідуальні* (повторюваність випуску виробів або відсутня, або нерегулярна); *серійні* (випуск здійснюється серіями по кілька однакових виробів), найбільш поширене; *масове* (характеризується безперервним повторенням випуску одного і того самого виробу).

Подальший розвиток машинобудівельного комплексу України

передбачає:

- визнання пріоритетності розвитку машинобудівного комплексу на базі світових, європейських і національних технологій, розбудови на засадах технологічної і економічної самодостатності, що передбачає розроблення і впровадження стратегії національної політики в галузі машинобудування;
- удосконалення галузевої структури машинобудування, розширення асортименту його продукції за рахунок виробництва соціального комплексу (товарів народного споживання) на рівні сучасних вимог якості й конкурентоспроможності.

Хімічний комплекс України складається з хімічної, нафтохімічної і хіміко-фармацевтичної галузей промисловості. Продукція хімічного комплексу різноманітна і налічує тисячі найменувань. Хімічному комплексу притаманні: єдність економічного призначення продукції, широка різноманітність, взаємозамінність і комплексна переробка сировини, розгалужені внутрішньогалузеві й міжгалузеві зв'язки, широко розвинуті процеси комбінування і кооперування, специфічні умови праці.

Роль хімічного комплексу в економіці країни зумовлена дією таких чинників:

- висока ефективність хімічних процесів і технологій;
- зростаюча потреба в нових матеріалах і речовинах, які не зустрічаються у природі або за властивостями перевищують природні аналоги;
- розширення сировинної база тощо.

За загальною класифікацією галузей народного господарства хімічний комплекс включає такі підгалузі й групи виробництв:

- *хімічна промисловість*: гірничо-хімічна промисловість; основна хімія; промисловість волокон і ниток хімічних; промисловість синтетичних смол і пластичних мас; промисловість пластмасових виробів, скловолокнистих матеріалів, склопластиків і виробів з них; лакофарбова промисловість; промисловість хімічних реактивів і особливо чистих речовин;

промисловість синтетичних барвників; хіміко-фотографічна промисловість; промисловість побутової хімії, інші виробництва;

- *нафтохімічна промисловість*: виробництво продуктів основного органічного синтезу; виробництво технічного вуглецю; шинна промисловість; гумо-азбестова промисловість;
- *хіміко-фармацевтична промисловість*.

В Україні створені всі підгалузі хімічного комплексу за винятком промислового виробництва синтетичного каучуку. Провідною підгалуззю хімічної промисловості, яка довгі роки визначала спеціалізацію хімічного комплексу України, є виробництво мінеральних добрив. Основна тенденція в розміщенні виробництва мінеральних добрив – максимальна орієнтація на споживача, тобто на райони з інтенсивним сільським господарством. Україна є єдиним у світі виробником азотних добрив і виробляє близько 10 їх видів. В останні роки продукція азотної промисловості за своєю собівартістю є збитковою. Це призводить до поступової втрати Україною світового ринку.

Розміщення підприємств хімічного комплексу визначається такими чинниками: *екологічний*, хімічна промисловість є одним з основних джерел техногенної небезпеки й забруднення навколишнього середовища; *низька трудомісткість*, за винятком є виробництва хімічних волокон і фармацевтична промисловість, тому підприємства можливо розміщати у мало заселених районах; *споживчий чинник*, визначає розміщення підприємств основної хімії, а саме виробництво мінеральних добрив, і виробництв, що переробляють напівфабрикати хімії органічного синтезу (гумовотехнічні вироби, виробництво хімічних волокон тощо).

Продукція галузей хімічного комплексу широко використовується в усіх галузях народного господарства: промисловості, сільському господарстві, будівництві, транспорті, побуті. Великими споживачами хімічної продукції є галузі машинобудування (синтетичні смоли і пластичні маси, лакофарбові матеріали, шини і гумотехнічні вироби тощо), легкої промисловості (хімічні волокна і нитки, синтетичні барвники, текстильно-допоміжні речовини). У

сільському господарстві споживаються мінеральні добрива, хімічні засоби захисту рослин тощо, в будівництві – лакофарбові й гумоазбестові вироби, полімерні покриття, високонаповнені полімерні композиційні матеріали для виготовлення конструкційних, теплоізоляційних і оздоблювальних матеріалів, хімічні добавки до бетону тощо. У побуті – лікарські засоби, синтетичні миючі засоби, вироби з пластмас, кіно- і фотоплівка тощо. Таким чином, у наш час важко знайти галузь господарства, де б не використовувалися хімічна сировина, хімічні продукти чи матеріали, хімічні методи.

Поряд з електроенергетикою, металургією і машинобудуванням хімічна галузь залишається провідною базовою галуззю промисловості і значною мірою визначає науково-технічний прогрес в усіх сферах економіки. Хімічний комплекс України налічує понад 400 підприємств на самостійному балансі, на яких працює майже 200 тис. осіб. Україна володіє потужною сировинною базою для хімічної промисловості, що дозволяє їй займати одне з провідних місць у галузі хімічного виробництва. Близько 13 % валютних надходжень від експорту товарів країни припадає на зовнішню торгівлю продукцією хімічного комплексу. Незважаючи на це, в хімічному комплексі України накопичилося багато важливих проблем, які потребують вирішення вже в короткостроковій перспективі, серед них:

- імпортозалежність із широкого спектру сировини й нафтопродуктів;
- технічне переозброєння більшості виробництв з метою зменшення енергомісткості, зниження собівартості, підвищення якості й конкурентоспроможності продукції;
- активне введення в експлуатацію надлишкових потужностей найбільш енергомістких виробництв, продукція яких не має попиту, а також застарілих і техногенно небезпечних виробництв;
- максимальне завантаження діючих виробничих потужностей.

Головним завданням сучасного періоду слід вважати: збереження, оновлення і відтворення виробничого, науково-технічного потенціалу, повна адаптація підприємств до ринкових умов господарювання; поступове

пожвавлення інвестиційних процесів, підвищення ефективності виробництва; приведення у певну відповідність робочих місць до наявної чисельності працюючих.

Серед пріоритетних напрямів розвитку галузей у віддаленій перспективі залишається виробництво мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин. У галузевій структурі хімічного комплексу суттєвих зрушень не передбачається. У хімічній промисловості провідною залишається основна хімія, у нафтохімічній – виробництво шин. Позитивним моментом є збільшення частки продукції хіміко-фармацевтичної промисловості.

Для досягнення прогнозних обсягів виробництва хімічної, нафтохімічної і хіміко-фармацевтичної продукції необхідно щорічно збільшувати інвестиції в основний капітал як за рахунок власних коштів підприємств, так і кредитних коштів, у тому числі іноземних. За експертною оцінкою на період 2000-2010 рр. хімічний комплекс потребує інвестицій в основний капітал у розмірі 6 – 10 млрд. грн.

Лісопромисловий комплекс України технологічно об'єднує галузі промисловості і лісового господарства, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, механічну, хіміко-механічну і хімічну її переробку. На базі заготівлі, обробки і переробки деревини в Україні функціонує понад 800 підприємств, що знаходяться на самостійному балансі, 12,4 тис. виробництв, які входять до складу підприємств і організацій не лісопромислового профілю, та 3,2 тис. малих підприємств. Найбільша кількість підприємств і виробництв належать до лісопильних (57%) і зайнятих виготовленням будівельних деталей із деревини (23%).

Лісопромисловий комплекс є важливою ланкою економіки країни і підйому продуктивних сил. Його частка в загальному промисловому виробництві становить 2,7%, чисельність працюючих – 5,5%, у вартості основних промислово-виробничих фондів – 1,8%. Однак показники питомої ваги лісопромислового комплексу в балансі промисловості характеризують його значення однобічно. Більш важливими є реальні економічні зв'язки з

іншими галузями економіки; значною є роль у підвищенні матеріально і культурного життя народу. Виробництво меблів, продукція целюлозно-паперової промисловості, яка є матеріальною базою поліграфічної промисловості, а отже, культурного розвитку країни. Застосування виробів із деревини в промисловості і будівництві, крім того, сприяє підвищенню техніко-економічних показників виробництва.

До складу лісопромислового комплексу входять чотири галузі – *лісозаготівельна, деревообробна, целюлозо-паперова і лісохімічна* промисловості і десятки виробництв. Лісозаготівельна промисловість є галуззю лісового господарства, що здійснює заготівлю деревини та її вивезення. Основними виробництвами деревообробної промисловості є лісопильне, фанерне, будівельних деталей із деревини і плит на деревній основі, меблеве та ін. Целюлозо-паперова промисловість – одна з найбільш прогресивних і пріоритетних галузей лісопромислового комплексу. Вона спеціалізується на виробництві целюлози, деревної маси, різноманітних видів паперу, картону та виробів з них. Сфера застосування паперово-картонної продукції загальновідома. Лісохімічна промисловість – галузь лісопромислового комплексу, яка об'єднує виробництва з хімічної переробки деревини. Лісохімічні продукти використовуються майже в усіх галузях промисловості, посідають важливе місце в органічному синтезі різноманітних речовин, зокрема, камфори, терпінгідрату, пахучих речовин тощо. Устаткування лісохімічних підприємств відзначається високим рівнем зносу (80 %) і вимагає модернізації, а то й повної заміни.

Структурні підрозділи лісопромислового комплексу, що випускають продукцію основної номенклатури (пиломатеріали, фанеру, меблі, целюлозу, папір, картон), займають домінуюче положення в галузі. Проте темпи їх розвитку різні і залежать від попиту на продукцію, умов її реалізації, можливостей виробництва тощо.

Головним завданням лісопромислового комплексу є забезпечення країни лісоматеріалами і виробами з деревини в умовах обмежених лісосировинних

ресурсів. Його розвиток у перспективі йтиме в напрямі підвищення ефективності виробництва на основі вдосконалення його організації і структури, зростання та інтенсифікації виробничого потенціалу, переходу на ресурсозберігаючі й маловідходні технології, забезпечення галузі власними ресурсами деревної сировини. Пріоритетом розвитку залишається випереджальне зростання прогресивних виробництв, насамперед целюлозно-паперового, меблевого і деревних плит, продукція яких користується підвищеним попитом, задовольняє потреби споживачів і вимог ринку.

У розвитку нових організаційних форм лісопромислового комплексу важливою ланкою є формування мережі малих і середніх підприємств, що сприятиме активізації структурної перебудови галузі, дозволить більш оперативно реагувати на ринковий попит, швидко перепрофілювати виробництво на виготовлення нової продукції. Особливе значення має розширення асортименту і поліпшення споживчих властивостей галузевої продукції, збільшення виробництва імпортозамінних виробів, зміцнення експортного потенціалу, поліпшення структури експорту.

Основою технічного розвитку лісопромислового комплексу в умовах обмеженого інвестування найбільш доцільним буде здійснення реконструкції, модернізації і розширення перспективних підприємств, застосування на їх базі нових технологій, передусім з метою підвищення якості виробів, ефективного використання сировини, економії енергоресурсів, зменшення трудових витрат.

9.3. БУДІВЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. Капітальне будівництво є одним з найважливіших засобів поліпшення житлових та культурно-побутових умов життя населення й розвитку галузей матеріального виробництва. Будівництво – галузь матеріального виробництва, що забезпечує розширене відтворення основних виробничих і невиробничих фондів для всього господарства. За обсягом продукції, що

виробляється, і кількістю зайнятих галузей становить приблизно десяту частину економіки.

Капітальне будівництво визначає спрямування капітальних витрат, які повинні сприяти впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, випереджальному розвитку наукомістких галузей промисловості, удосконаленню відтворювальної і технологічної структури капітальних вкладень, а також розміщенню продуктивних сил. Разом з тим капітальне будівництво забезпечує створення основних фондів, в якому бере участь сукупність галузей матеріального виробництва. Капітальне будівництво як сфера матеріального виробництва містить проектно-дослідницькі організації, галузі машинобудування, що виробляють основне технологічне устаткування для відтворення фондів й будівельну техніку, промисловість будівельних матеріалів, промисловість будівельних конструкцій і деталей, органи матеріально-технічного забезпечення, будівельну індустрію.

Сукупність галузей зі створення основних фондів формують інвестиційний комплекс.

Будівний комплекс може бути представлений двома підгалузями матеріального виробництва: системою проектно-дослідницьких організацій та будівельною індустрією, яка є виробничою основою будівництва і включає сукупність постійно діючих підрядних будівельно-монтажних і спеціалізованих організацій.

Цільове призначення, характер виробничо-технологічних зв'язків підгалузей, особливості регіонального розвитку й територіальної організації окремих підгалузей є визначальними показниками будівельного комплексу.

Будівельний комплекс об'єднує п'ять сфер матеріального виробництва:

- проектно-дослідницькі організації;
- промисловість будівельних конструкцій та деталей і промисловість будівельних матеріалів;
- будівельну індустрію;
- промисловість будівельного й дорожнього машинобудування;

- матеріально-технічне забезпечення.

В Україні створений потужний будівельний комплекс, який, формуючи спільно з машинобудівниками основні фонди й виробничі потужності галузей економіки, забезпечує удосконалення господарських пропорцій, вирівнювання техніко-економічного й соціального рівня розвитку галузей господарства і регіонів країни, залучення нових природних ресурсів, охорону й відтворення навколишнього середовища, створення передумов для реалізації на практиці досягнень науково-технічного прогресу.

Будівельний комплекс України складається з більш як 2,5 тис. будівельних організацій, 0,5 тис. промислових підприємств галузі промисловість будівельних конструкцій і деталей, 5,7 тис. підприємств будівельних матеріалів. Ці підприємства випускають збірні залізобетонні конструкції, стінові матеріали, столярні вироби, легкі заповнювачі, мінераловатні вироби та десятки інших будівельних матеріалів, виробів і конструкцій. Найпотужнішими центрами виробництва будівельних матеріалів є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Сучасне життя суспільства без ефективного функціонування будівельного комплексу просто неможливе. Рівень його розвитку впливає на формування пропорцій і темпів розвитку галузей господарства, розміщення продуктивних сил і розвиток регіонів. Будівництво створює нові й реконструює діючі основні фонди. Від розвитку цієї галузі залежить будівництво житла, створення нових міст і сіл, окремих мікрорайонів, постійна реконструкція житлових фондів, будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо. Будівельний комплекс підтримує у належному стані обороноздатність країни, створює передумови для зростання виробництва в усіх галузях господарства.

Будівельний комплекс як одна з найбільш капіталомістких і диференційованих виробничих систем впливає на темпи, масштаби розвитку і особливості розміщення виробництва. Тому при розміщенні капітального будівництва враховується наявність будівельних організацій у регіоні. У той же

час слабкість будівельної бази стримує промислове, житлове, комунальне, сільськогосподарське будівництво, яке в ринкових умовах потребує великих обсягів будівельно-монтажних робіт, а також використання принципово нових важелів управління, планування та організації всіх ланок капітального будівництва.

9.4. ТРАНСПОРТНИЙ КОМПЛЕКС І ЗВ'ЯЗОК У ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Транспорт (від лат. *transporto* – переносу, переміщую, перевозжу) – одна з найважливіших галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби народного господарства й населення у перевезеннях.

Транспортна система України об'єднує автомобільний, залізничний, морський, річковий, авіаційний і трубопровідний види транспорту, розвиток і розміщення яких визначили галузева структура господарства, його територіальна організація і вигідне економіко-географічне положення країни. При цьому економіко-географічне положення істотно вплинуло на проходження транзитних магістралей, трубопроводів, формування транспортних вузлів змішаного типу. Рівнинний рельєф сприяє повсюдному розміщенню шляхів сполучення. Вихід до узбережжя Чорного і Азовського морів, наявність зручних бухт на їх узбережжі вплинули на будівництво морських портів і розвиток морського транспорту. Наявність судноплавних річок (Дніпро, Дністер, Південний Буг та ін.) сприяла розвитку річкового транспорту.

Транспорт, продовжуючи виробництво в межах процесу обігу, разом з видобувною, обробною промисловістю та сільським господарством є четвертою сферою матеріального виробництва. При цьому виробничий процес на транспорті відрізняється від процесу в інших сферах тим, що його продукція не є новим речовим елементом, а виражається у зміні місцезнаходження (переміщення) вантажів і пасажирів.

Транспорт бере участь у виробництві продукції двічі і впливає на її

собівартість, а отже, на ефективність виробничого процесу. По-перше, коли продукція створюється, транспорт доставляє обладнання і устаткування, сировину та енергоресурси і впливає на початкову собівартість. По-друге, коли транспорт завершує процес матеріального виробництва і доставляє готову продукцію до сфери споживання. Таким чином, транспорт виступає як складова й невід'ємна частина виробничих сил, яка об'єднує всі галузі економіки та регіони України в єдину господарську систему.

Транспорт створює умови для нормального процесу розширеного відтворення, розвитку всіх галузей господарського комплексу, раціонального розміщення виробничих сил по всій території країни, підвищення рівня використання матеріальних, трудових і грошових ресурсів і в цілому ефективності суспільного виробництва.

Як галузь виробничої інфраструктури транспорт має багато особливостей, які необхідно враховувати при аналізі процесів, що відбуваються в цій галузі. До найважливіших особливостей можна зарахувати такі:

- транспорт як галузь матеріального виробництва самостійно не створює нових матеріальних цінностей, але бере участь у процесі виробництва. Транспортні процеси не можна зберігати й накопичувати, тому що продукцією транспорту є саме переміщення вантажів і пасажирів;
- інша особливість транспорту – динамічність його засобів. У будь-якій галузі промисловості основні засоби виробництва нерухомі й виробляють продукцію, не залишаючи меж підприємства. На транспорті ж основна частина засобів виробництва – рухомий склад, який виконує свою роботу, пересуваючись із пункту відправлення вантажів у пункт призначення;
- у процесі виробництва транспортної продукції (на відміну від промислової) вона економічно відособлена від предметів праці (вантажі й пасажирів, які переміщуються). Здійснюючи необхідне переміщення сировини та готової продукції, транспорт збільшує їх споживну вартість, суспільну корисність.

Певні особливості має як транспортна система в цілому, так і кожний окремий вид транспорту.

Залізничний транспорт – його особливістю є універсальність, висока провізна спроможність і регулярність перевезень при середній вантажонапруженості залізниць у 25-27 млн. т.

Морський транспорт – його розвиток зумовлюється наявністю природного глибоководного шляху. Основні переваги: відсутність обмежень у вантажопідйомності транспортного флоту, мала енергомісткість, досить висока середня тривалість навігації – в умовах морів близько 330 діб. Середня собівартість перевезень вантажів морським транспортом нижче, ніж на залізничному. Вона істотно залежить від виду плавання, виду вантажу й дальності перевезень.

Річковий транспорт – має ті самі переваги, що й морський, але з суттєвими обмеженнями: сезонність роботи, необхідність підтримання гарантованих глибин, збивистість судноплавного ходу. Середня тривалість навігації на річках України 200 діб. Собівартість перевезень вантажів у середньому близька до собівартості перевезень залізничним транспортом і має тенденцію до підвищення.

Автомобільний транспорт – характеризується високою маневреністю, можливістю прямого постачання вантажів «від дверей до дверей» і відповідно високою швидкістю постачання вантажів. Середня собівартість перевезень вантажів у 10-15 разів вище залізничної. Незважаючи на це, автомобіль незамінний у внутрішньоміських і приміських перевезеннях, а також як технологічний вид транспорту на підприємствах промисловості й сільського господарства.

Повітряний транспорт – до його переваг належить наявність природного середовища, яке відіграє роль «транспортного коридору», висока швидкість доставки вантажів і пасажирів у будь-які найвіддаленіші точки суші й Світового океану. Собівартість перевезень вантажів дуже висока, в 60-70 разів вища, ніж на залізничному.

Трубопровідний транспорт – включає нафто- і газопроводи, нафтопродуктопроводи та аміакопроводи. Особливостями є відсутність

рухомого складу, а звідси і порожніх пробігів, постійний режим роботи незалежно від стану погоди й кліматичних умов, простота експлуатації та режиму управління перевезеннями, в яких власне транспортування і вантажно-розвантажувальні операції злиті в єдиному процесі. Трубопроводи є спеціалізованим видом транспорту, що також сприятливо позначається на економічних показниках його роботи. Собівартість перекачування нафти й нафтопродуктів трубопроводами у 2-3 рази нижче собівартості відповідних залізничних перевезень.

Таким чином, транспортна система України являє собою таке територіальне поєднання шляхів сполучення, технічних засобів транспорту й служб перевезень, які, об'єднуючи всі види транспорту і всі ланки транспортного процесу в їх взаємодії, забезпечують функціонування всього господарського комплексу. Формування і розвиток транспортної системи – складний економічний процес, який відбувається під дією об'єктивних закономірностей і залежить від соціально-економічних, історичних та природних чинників.

Зв'язок – галузь народного господарства, яка відбиває стан економіки, впливає на розвиток суспільства та служить для задоволення інформаційних, побутових і культурних потреб населення.

Зв'язок поділяють на поштовий і електричний. *Поштовий зв'язок* включає діяльність, пов'язану з прийманням, обробленням, перевезенням і доставкою поштових відправлень, грошових переказів. *Електрозв'язок* включає діяльність, пов'язану з передаванням або прийманням знаків, сигналів, письмового тексту, зображення і звуку, повідомлень будь-якого виду по радіо, дротяними, оптичними та іншими електромагнітними системами.

Сьогодні в Україні активно реалізується програма створення єдиної національної системи зв'язку, яка передбачає модернізацію «верхнього» рівня зв'язку в 23 обласних центрах, встановлення сучасних цифрових АТС, створення волоконно-оптичної лінії зв'язку Північ – Південь, Схід – Захід, відкриття міжнародних телекомунікаційних ліній, які дають Україні змогу

приєднатися до цифрової мережі європейських країн, Близького й Середнього Сходу. Програма передбачає створення і розвиток власної системи супутникового зв'язку, який буде поєднаний із системою мобільного зв'язку. Для будівництва та експлуатації наземної інфраструктури створено підприємство „Укрзв'язоксупутник”, яке налагоджує стосунки зі світовими компаніями-власниками систем супутникового зв'язку, а також з виробниками обладнання супутникових систем.

9.5. АГРАРНИЙ КОМПЛЕКС НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Аграрний комплекс країни (АПК) – це виробничо-територіальна система, яка, поєднуючи продуктивні сили (природні ресурси, працю, капітал), забезпечує виробництво сільськогосподарської продукції, її закупки, транспортування, зберігання, промислову переробку і торгівлю продовольчими (і непродовольчими) товарами на всій території держави та за її межами.

Характерною ознакою АПК є ланцюгова залежність його галузей у виробничих циклах, наявність регіональних, ринкових, технологічних, ресурсних та економічних зв'язків.

Виробництво продовольства – основна функція системи галузей АПК. Його розвиток є важливою народногосподарською проблемою, а критерій ефективності – продовольча безпека України. Наявність і доступність продовольства (насиченість ринку) і стабільність виробництва – це основні принципи оцінки продовольчої безпеки. Соціальним індикатором розвитку АПК є рівень споживання продуктів харчування на душу населення.

В економічній літературі існують різні підходи щодо структури АПК та чинників впливу на неї. З точки зору одних авторів (Паламарчук М. М. і Паламарчук О. М. «Агропромисленные комплексы: географический аспект») географічний простір (територія) є носієм соціально-економічних чинників розвитку поселенської структури. Продуктивні сили природи і суспільства виступають передумовами такого розвитку. Принцип комплексності розвитку трактується з огляду на пріоритетність суспільного розвитку, забезпечення

регіонів необхідними ресурсами.

Інші (Лебединский Ю. П. «Эффективность агропромышленной интеграции в производстве пищевых продуктов»), акцентуючи увагу на загальновизнану пріоритетність продовольчого комплексу для держави, об'єктивно структурують АПК на три сфери. Перша сфера представлена галузями промисловості, які забезпечують сільське господарство і харчову промисловість матеріально-технічними ресурсами (тракторне і сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормо виробництва, харчової промисловості, виробництва мінеральних добрив, засобів захисту рослин тощо). Друга – сільське господарство. Третя охоплює галузі, які здійснюють заготівлю, транспортування, зберігання, переробку сільськогосподарської продукції і реалізацію продовольчих товарів.

Деякі автори (зокрема, Олійник Я. Б. «Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва природокористування») виокремлюють п'ять функціональних ознак АПК:

- 1) виробництво сировинних ресурсів (сільське господарство);
- 2) промислова переробка сировинних ресурсів;
- 3) виробництво засобів виробництва;
- 4) заготівля, транспортування, зберігання і реалізація продовольства;
- 5) управління, підготовка кадрів, наукові дослідження.

За визначенням інших (Чернюк Л. Г., Зеленський С. М., Зеленська О. О. «Територіальна організація регіональних продовольчих комплексів України») АПК – це система розміщених на території регіону галузей і виробництв, об'єднаних спільною метою задоволення потреб населення у продуктах харчування. Географічний підхід тут доповнений ознаками формування міжгалузевих зв'язків, визначаючи такі галузі та їх функції:

- сільське господарство: виробництво готової продукції і сировини для харчової і легкої промисловості;
- рибне господарство: морський промисел;
- лісове господарство: збирання грибів, ягід, горіхів;

- добувна (соляна), харчова і легка (переробна) промисловості;
- виробнича інфраструктура – галузі, які забезпечують АПК послугами і первинними ресурсами – вантажний транспорт; технічний і будівельний сервіс, оптова торгівля, підприємства паливно-енергетичного комплексу; водне господарство, складське і тарне господарство, холодильники і сховища тощо;
- інформаційний і діловий сервіс: зв'язок, інформація (реклама), маркетинг, консультативне обслуговування та проекти; сфера забезпечення тимчасових потреб у робочій силі тощо;
- торгівля продовольчими товарами.

Деякі автори до складу АПК включають також підприємства оптової торгівлі сировинними й продовольчими товарами. Мета функціонування АПК реалізується через торгівлю і споживання, тому ринок продовольства є важливим елементом регіональної системи. Такий підхід дозволяє дослідити технологічні й економічні складові ланцюга господарських взаємовідносин від виробництва продукції сільського господарства до реалізації її домашнім господарствам (споживачам).

Всі галузі, що входять до складу АПК, об'єднуються в чотири сфери або групи:

1. Фондотвірні галузі – сільськогосподарське машинобудування і будівництво; виробництво обладнання і машин для переробних галузей АПК, торгівлі, громадського харчування; хімія мінеральних добрив; комбікормова промисловість тощо.
2. Сільське господарство – основна частина комплексу, складена з рослинництва і тваринництва.
3. Виробнича інфраструктура (транспорт, зв'язок, енерго-, тепло-, водозабезпечення) та система спеціальних навчальних і наукових закладів.

Усі ці та інші визначення АПК розкривають його зміст і функціональну структуру.

Основною метою розвитку АПК є задоволення потреб населення України

в продовольчих і промислових товарах. Обсяг і структура кінцевої продукції повинні відповідати суспільним потребам. Пропорції виробництва кінцевої продукції об'єктивно визначені пропорціями споживання.

Ефективність функціонування АПК оцінюють за допомогою системи показників: показники рівня життя відображають обсяг національного доходу на душу населення, суспільний рівень споживання продукції АПК, показники добробуту населення, забезпечення його природними, зокрема земельними ресурсами.

Серед економічних показників вирізняють рентабельність і факторні доходи територіальних систем АПК.

Рентабельність є співвідношенням залишкового доходу (ренти) до сукупних витрат АПК, вона показує ефективність технологічної та економічної політики. Вимірювання витрат і отриманої виручки за сукупністю інтегрованих підприємств різних галузей дає змогу не тільки оцінити ситуацію в спеціалізованих комплексах, а й визначити конкурентоспроможність продукції, а також стимулювати вибір оптимального варіанта аграрної політики.

Факторний дохід – це виручка від реалізації кінцевої продукції АПК, яка припадає на одиницю капітальних, земельних, трудових та інших ресурсів. Капітальними ресурсами є інвестиції та інновації довгострокового характеру, первинні витрати енергії, пального, мінеральних добрив, кормів, молодняка худоби і птиці. Показник характеризує рівень покриття витрат коштів АПК виручкою. Іншими словами, йдеться про розподіл ціни попиту між інтегрованими виробниками продукції АПК.

Територіальна структура АПК формується на конкретній території у вигляді різних форм агропромислової інтеграції, тобто елементів територіальної структури: вирізняють локальні і регіональні АПК. *Локальні АПК* сформувалися на порівняно невеликих територіях на основі поєднання агропромислових підприємств з переробки мало транспортабельної сільськогосподарської продукції і мають найнижчий ступінь інтеграції. Локальні форми АПК є найбільш поширеними, серед них вирізняють:

агропромислові пункти, агропромислові центри, агропромислові кущі, агропромислові вузли. Розміщення і взаємодія локальних АПК на території певної адміністративної одиниці зумовлюють формування відповідного регіонального АПК. *Регіональні (територіальні) АПК* можуть включати територію країни, автономної республіки, області чи адміністративного району.

У межах природно-економічних зон виокремлюють зональні АПК, сформовані під впливом природних умов відповідної зони. Вони представлені інтегральними агропромисловими зонами і районами й спеціалізованими агропромисловими зонами і районами. *Інтегральна агропромислова зона* – це територіальне зосередження всіх агропромислових підкомплексів у межах однієї природно-економічної зони. На Україні такі зони сформувалися у межах Полісся, Лісостепу і Степу. До складу інтегральних агропромислових зон входять спеціалізовані агропромислові зони, які формуються на основі переважно одного спеціалізованого процесу. *Спеціалізований агропромисловий район* – територіальне зосередження агропромислових підприємств однієї спеціалізації в межах відповідної спеціалізованої зони. *Інтегральний агропромисловий район* – це територіальне зосередження агропромислових підприємств у межах певної частини природно-економічної зони.

Навколо великих міст, промислових і рекреаційних центрів переважно під впливом економічних чинників формувалися *азональні інтегральні й спеціалізовані приміські АПК*. На їх формування насамперед впливає попит населення великих міст на малотранспортабельну продукцію харчування. Для приміських АПК характерна відсутність виробництва і переробки більшості зернових і технічних культур та тісний зв'язок виробництва продукції з її реалізацією. Практично – це агропромислово-торговельні комплекси.

АПК складається з низки продуктових та обслуговуючих комплексів різного ієрархічного рівня. *Продуктові функціонально орієнтовані АПК* – це виробничі системи, які інтегровані по вертикалі для виробництва і постачання на ринок певного виду продукції. До них належать: хлібопродуктів АПК, м'ясо-молочно-яєчнопродуктовий, рибопродуктовий, цукропродуктовий, олійно-

жиропродуктовий, плодоовочекартоплепродуктовий, комплекс безалкогольних і алкогольних напоїв, виноградарсько-винопродуктовий, ефіроолійно-продуктовий, тютюнопродуктовий.

За останні роки в сільськогосподарському виробництві України відчутно загострилися кризові явища: знизилися обсяги валової продукції, погіршилося використання природних ресурсів, знизилася родючість ґрунтів, поглибився дисбаланс між галузями рослинництва і тваринництва, небезпечною тенденцією є висока спрацьованість машинно-технічного парку, погіршилося забезпечення галузей АПК висококваліфікованими кадрами.

З метою подолання кризових явищ в АПК України поряд із заходами щодо прискорення аграрної реформи й розвитку інфраструктури аграрного ринку передбачається: формування ринку землі, запровадження системи іпотечного кредитування сільськогосподарських виробників; посилення державного регулювання фінансовим станом підприємств, фінансування організаційних заходів щодо здійснення аграрної реформи на регіональному рівні; створення спеціалізованої консалтингової інфраструктури й інформаційного забезпечення; розвиток мережі інфраструктури сервісного обслуговування, заготівель, оптової торгівлі; формування ринків матеріальних ресурсів і капіталу; реформування соціальної сфери села та розбудови його інфраструктури; здійснення ефективних заходів з охорони земель, запровадження ґрунтозахисних систем землеробства.

Оскільки екстенсивний шлях розвитку АПК практично вичерпався, то радикальне вирішення його проблем пов'язано з широкомасштабним впровадженням енерго- та ресурсозберігаючих технологій, докорінної модернізації.

9.6. СОЦІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ І ЙОГО ІНФРАСТРУКТУРА

Сучасна економіка все більше втягується в новий, глобально-постіндустріальний етап суспільного розвитку. У ньому спостерігається неухильне зростання ролі соціального комплексу й результатів його діяльності.

Однак у багатьох розвинутих країнах світу соціальний комплекс набуває лідируючих й пріоритетних позицій у розвитку національної економіки.

До складу соціального комплексу входять соціальна сфера (сфера послуг) й виробництво товарів народного споживання. Соціальна сфера, виробляючи послуги, сприяє розвитку людської особистості і відіграє важливу роль у суспільному відтворенні. Головна функція соціальної сфери – це підтримка трудових і соціальних здібностей кожної людини в межах суспільно необхідних кількісних і якісних норм шляхом задоволення духовних потреб; підвищення загальноосвітнього й професійного рівня населення; покращення здоров'я нації.

Соціальна сфера, її чинники здатні прискорити інтегрування України в світогосподарські зв'язки, де однією з провідних тенденцій є гуманізація соціально-економічних процесів, формування постіндустріальної ноосфери суспільства. За цих умов розвиток соціальної сфери є важливим показником не тільки економіки, а й гармонізації системи «людина – суспільство». Тут особливо велика роль належить такій важливій галузі соціальної сфери, як освіта.

Соціальна сфера – це каталізатор розвитку цивілізації, чинник формування духовно зрілої, компетентної, соціально активної людини, яка комфортно себе почуває в умовах будь-якої професійної діяльності. Саме соціальна сфера забезпечує зниження тиску соціально-економічних потрясінь на людину і суспільство, їй належить значна роль у підвищенні ефективності суспільного виробництва, економії живої праці, здійснення ринкових перетворень. В Україні за підрахунками вчених, кожна гривня, спрямована на розвиток освіти, забезпечує у 3-5 разів більший прибуток.

Розвиток соціальної сфери позитивно впливає практично на всі макроекономічні показники, то ж не дивно, що цю сферу часто називають утворюючим потенціалом, а її розвиток – шляхом до подолання бідності. Країна без соціальної сфери, що дерево без коріння.

Соціальний комплекс безпосередньо пов'язаний з матеріальним виробництвом і зазнає його відчутного зворотного впливу. На жаль, він поки

що не задовольняє потреби населення в послугах та основних елементах його інфраструктури.

Соціальна інфраструктура складається із соціально-споживацького й соціально-культурного комплексів. Соціально-споживацький комплекс включає торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорону навколишнього середовища, громадський транспорт, зв'язок, кредитування і державне страхування. Соціально-культурний комплекс включає освіту, науку, релігію, культуру і мистецтво, охорону здоров'я, фізкультуру і спорт, інститути громадського суспільства, сім'ю.

Житлово-комунальне господарство. Незважаючи на постійне поліпшення рівня благоустрою житла, в житлово-комунальній сфері існує багато проблем. Серед них – підвищення темпів якісного соціального житлового будівництва, впровадження нових форм управління житловим фондом, заснованих на колективній власності мешканців. Актуальною є проблема якості житлового фонду сільських населених пунктів, основна частина якого побудована понад 30 років назад (майже 71%). Усе це вимагає нових підходів до розвитку житлово-комунальної інфраструктури, формування нової житлової політики, згідно з якою поліпшенню житлового забезпечення сприятиме стимулювання розвитку індивідуального та комерційного житлового будівництва, впровадження ринкових механізмів у сферу управління комунальним господарством, впровадження нової системи формування комунальних тарифів, створення конкурентного середовища у сфері надання комунальних послуг, формування у населення нових стандартів соціальної справедливості.

Побутове обслуговування. У розвитку цієї галузі спостерігається незбалансованість попиту і пропозиції, видова структура послуг не відповідає функціональному призначенню галузі. Розв'язання цих проблем можливе за умов економічного зростання, підвищення грошових доходів населення, зростання його попиту на товари і послуги, відродження сільської служби побуту як за рахунок нового будівництва, так і за рахунок «розконсервації» у свій час закритих побутових підприємств.

Торгівля і громадське харчування. Показником, що характеризує розвиток торгівлі є роздрібний товарообіг, а товарообіг громадського харчування прогнозують окремим показником і вводять складовою до загального обігу роздрібного товарообігу. Ці показники відображують дію складної сукупності соціальних і економічних чинників (купівельна спроможність населення, розвиненість мережі торговельних закладів, товарна забезпеченість, інформаційна, транспортна інфраструктура тощо). В Україні спостерігається регіональна відмінність обсягів роздрібного товарообігу та потреб населення у послугах підприємств громадського харчування, що обумовлено динамікою економічного розвитку регіонів, місцезнаходженням регіону, контингентом його жильців, структурою економіки регіону, середнім доходом на одного члена сім'ї тощо. Важливою умовою підвищення рівня торговельного обслуговування населення є оптимальне поєднання великих і малих підприємств торгівлі, покращення транспортного обслуговування, зміцнення матеріально-технічної бази галузі, впровадження і розвиток нових форм обслуговування (доставка товарів за попереднім замовленням, інтернетне обслуговування).

Велике значення на сучасному етапі має активний розвиток соціально-культурного комплексу, зокрема такі його складові, як освіта, культура, охорона здоров'я.

Визначаючи соціальні пріоритети національної економіки, слід виходити з її загальної соціальної орієнтації, що передбачає практичне підпорядкування відтворювальних процесів завданням розвитку особистості, подолання відчуження людини від суспільства, природи та культури. Кількісна оцінка соціального розвитку національної економіки дозволяє отримати адекватну якісну характеристику соціального розвитку і на її основі сформувати пріоритети. Вона здійснюється за допомогою наступних показників: тривалість життя і природний рух населення; охорона здоров'я; соціальна допомога; житлові умови населення; зайнятість населення; освіта; доходи і видатки населення; культура, відпочинок, туризм; правопорушення; охорона

навколишнього середовища.

Інституціональне забезпечення соціального розвитку національної економіки України представлене низкою законів, до яких належать: Закон України «Про пенсійне забезпечення», Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», Основи законодавства України «Про загальнообов'язкове державне страхування», Закон України «Про зайнятість населення».

Важливим для України є відмова від принципу «наздоганяючого розвитку» і дія «випереджаючим чином», впровадження найбільш прогресивних форм і засобів. Важливим інституціональним елементом забезпечення такого підходу повинен стати Закон України «Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки».

Таким чином, велику роль у забезпеченні загальних умов життєдіяльності економіки, суспільства і держави виконує соціальна інфраструктура, яка охоплює установи загальної, спеціальної і вищої освіти, охорони здоров'я, гуманітарних наук, культури, інститути громадського суспільства.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *структура економіки; господарський комплекс; галузь економіки; міжгалузеві комплекси; промисловий комплекс; паливно-енергетичний комплекс; металургійний комплекс; машинобудівний комплекс; хімічний комплекс; лісопромисловий комплекс; будівельний комплекс; капітальне будівництво; транспортний комплекс; аграрний комплекс країни (АПК); соціальний комплекс; соціальна інфраструктура.*

Контрольні запитання.

1. Поясніть сутність і визначить основні характеристики господарського комплексу національної економіки.
2. Проаналізуйте фактори формування господарського комплексу національної економіки.
3. Охарактеризуйте типи міжгалузевих комплексів.

4. Визначить і пояснити взаємозв'язок структурних елементів промислового комплексу.
5. Охарактеризуйте сфери АПК й обґрунтуйте його роль у господарському комплексі України.
6. Охарактеризуйте підсистеми сфери транспорту в Україні.
7. Визначить тенденції розвитку зв'язку на сучасному етапі.
8. Проаналізуйте особливості розвитку підгалузей будівельного комплексу України.
9. Визначить сутність й охарактеризуйте структуру соціального комплексу України.
10. Чим представлене інституціональне забезпечення соціального розвитку національної економіки України?

Тести для самоперевірки.

1. Термін «галузь» вживається переважно в значеннях:

- А. На макроекономічному.
- Б. Для позначення великих складових частин господарського комплексу.
- В. Для позначення більш дрібних складових частин підсистем господарського комплексу.

Г. На мікроекономічному.

2. У паливний комплекс України не входять:

- А. Нафтовидобувна промисловість.
- Б. Вугільна промисловість.
- В. Торф'яна промисловість.
- Г. Хімічна промисловість.

3. За загальною класифікацією галузей народного господарства хімічний комплекс включає такі підгалузі:

- А. Хімічна промисловість.
- Б. Торф'яна промисловість.
- В. Хіміко-фармацевтична промисловість.
- Г. Нафтохімічна промисловість.

4. Залежно від просторових масштабів міжгалузові комплекси поділяють на:

- А. Соціальні.
- Б. Територіальні.
- В. Рекреаційні.
- Г. Цільові.

5. Сукупність галузей промисловості України, яка включає нафтовидобувну, нафтопереробну, газову, вугільну і торф'яну промисловості, має назву:

- А. Промисловий.
- Б. Виробничий.
- В. Паливний.
- Г. Енергетичний.

6. Сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, що забезпечують капітальне будівництво:

- А. Металургійний комплекс.
- Б. Будівельний комплекс .
- В. Аграрний комплекс країни (АПК).
- Г. Машинобудівний комплекс.

7. Міжгалузові утворення у структурі всього господарства країни являють собою:

- А. Інтегральні промислові зони.
- Б. Міжнародні міжгалузові комплекси.
- В. Інтегральні промислові райони.
- Г. Соціально-споживацький комплекс.

8. Інтегральна агропромислова зона – це :

- А. Територіальне зосередження агропромислових підприємств у межах певної частини природно-економічної зони.
- Б. Міжгалузове утворення у структурі всього господарства країни.
- В. Територіальне зосередження всіх агропромислових підкомплексів у

межах однієї природно-економічної зони.

Г. Господарський комплекс, що розвиваються на основі інтеграції кількох господарських міжгалузевих комплексів різних країн.

9. Соціальна інфраструктура складається із:

А. Соціально-споживацького комплексу.

Б. Житлово-комунального господарства.

В. Побутового обслуговування.

Г. Усе перелічене правильне.

10. Господарські комплекси, що розвиваються на основі інтеграції кількох господарський міжгалузевих комплексів різних країн, відносять до:

А. Макроекономічних міжгалузевих комплексів.

Б. Інтегральних промислових зон.

В. Міжнародних міжгалузевих комплексів.

Г. Інтегральних промислових районів.

Розділ 10. СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

10.1. Структура національної економіки: сутність та основні види.

10.2. Проблеми й перспективи структурних перетворень в галузях національної економіки України

10.3. Поняття, цілі й основні напрямки структурної перебудови національної економіки

10.4. Потенціал конкурентоспроможності національної економіки України

Навчальний тренінг

10.1. СТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ВИДИ

Трансформаційні перетворення в Україні, метою яких є перехід від адміністративно-командної системи до соціально орієнтованої ринкової економіки, передбачають цілу низку змін у соціально-економічному житті країни.

Трансформаційні процеси можна поділити на три групи [Базилевич, с.479]:

1. Системоформуючі – в результаті яких створюються умови для нормального функціонування ринкової системи: роздержавлення і приватизація, формування ринкової інфраструктури, створення конкурентного середовища;

2. Системоутверджуючі – забезпечують незворотність ринкових перетворень, створюють матеріальну основу для розвитку ринкової економіки: розвиток підприємництва й структурні трансформації у країні;

3. Системовідтворюючі – створюють умови для подальшого саморозвитку й укріплення соціально орієнтованої ринкової економіки: підвищення конкурентоспроможності національного виробництва, підтримання конкуренції, зростання рівня та якості життя населення тощо.

Слід зазначити, що для сучасної України актуальними є завершення

системоформуючих процесів і активна реалізація системоутверджуючих і системовідтворюючих перетворень.

Отже сьогодні одним з найважливіших завдань економічного розвитку нашої країни є формування раціональної та ефективної структури національної економіки, тобто забезпечення оптимального співвідношення між її окремими складовими елементами.

Національна економіка є складною багаторівневою системою. Саме тому її можна розглядати як сукупність складових елементів, що формують певну економічну структуру.

Структура (від лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – сукупність елементів певної системи, що мають стійкий зв'язок і являють собою об'єкт, здатний зберігати свої основні характеристики протягом тривалого періоду часу.

Економічна структура – сукупність елементів національної економіки і сталих зв'язків між ними.

Виділяють такі різновиди економічної структури:

- галузева (економіка країни розглядається як сукупність видів економічної діяльності);
- територіальна або регіональна (економіка країни розглядається як сукупність регіонів);
- інституційна (економічна система розглядається як сукупність інституційних секторів економіки);
- соціальна (розглядається структура населення за рівнем доходів);
- відтворювальна (досліджується співвідношенням між проміжним і кінцевим продуктом; між виробництвом товарів групи А (засобів виробництва) і групи Б (предметів споживання); між фондами споживання, заміщення і нагромадження);
- структура економіки за формами власності (виявляються основні пропорції між державним і недержавним секторами);
- зовнішньоекономічна (розглядаються співвідношення між експортом і

імпортом товарів, притоком і відтоком іноземних інвестицій, пасивом і активом платіжного балансу, зовнішнім і внутрішнім секторами економіки).

Галузева структура економіки характеризує вклад окремих видів економічної діяльності в національний обсяг виробництва. За відповідним класифікатором (КВЕД) в Україні виділяють такі види економічної діяльності:

- сільське господарство, мисливство, лісове господарство;
- рибальство, рибництво;
- добувна промисловість;
- переробна промисловість;
- виробництво й розподіл електроенергії, газу та води;
- будівництво;
- торгівля;
- ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку;
- діяльність готелів та ресторанів;
- діяльність транспорту й зв'язку;
- фінансова діяльність;
- операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям;
- державне управління;
- освіта;
- охорона здоров'я і надання соціальної допомоги;
- надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту;
- діяльність домашніх господарств;
- діяльність екстериторіальних організацій.

Аналіз галузевої структури економіки дозволяє визначити тип економічного зростання (переважно інтенсивний чи переважно екстенсивний), а також зрозуміти, на якому етапі цивілізаційного розвитку знаходиться країна (доіндустріальному, індустріальному чи постіндустріальному).

Регіональна та територіальна структура визначається часткою окремих

регіонів у загальнонаціональному виробництві. За КОТАУ (класифікатором територіального устрою України) виділяють наступні адміністративно-територіальні одиниці: 24 області, Автономна республіка Крим, м. Київ і м. Севастополь. Іноді Україну поділяють також на території: Захід, Центр, Південь, Північ і Схід. Доволі часто порівнюють західні й східні регіони України. У розрізі регіонів аналізують обсяги виробництва, рівень доходів населення, спеціалізацію регіонів тощо.

Елементами *інституційної структури* є окремі сектори економіки. Відповідно до СНР 1993 р. розрізняють наступні сектори економіки:

1. Сектор нефінансових корпорацій (НФК), що охоплює підприємства всіх форм власності, які виробляють товари й нефінансові послуги і забезпечують свою діяльність як за рахунок власних коштів, кредитів на фінансовому ринку, так і за рахунок державного бюджету.
2. Сектор фінансових корпорацій (ФК), що охоплює корпораційні організації, які займаються фінансово-посередницькою діяльністю (банки, страхові організації, довірчі товариства, недержавні пенсійні фонди тощо).
3. Сектор загальнодержавного управління (ЗДУ), що охоплює органи державного управління місцевого, регіонального, центрального рівнів, які здійснюють законодавчу й виконавчу владу, збирають податки й фінансують державні витрати.
4. Сектор домашніх господарств (ДГ), що охоплює окремих фізичних осіб, сім'ї, які є споживачами товарів і послуг.
5. Сектор некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства (НКО), охоплює організації, які створено домашніми господарствами (політичні партії, церква, професійні спілки) за рахунок власних внесків для забезпечення своїх політичних, релігійних, професійних інтересів.
6. Сектор зарубіжжя (З) охоплює суб'єктів господарювання, які розташовані за кордоном, але здійснюють економічні операції з резидентами даної країни.

Для кожного сектора окремо аналізують: виробництво ВВП; кінцеве використання ВВП; ВВП за доходами.

Виробництво ВВП за секторами розраховують як різницю між валовим випуском і проміжним споживанням секторів. Визначають вартісний обсяг ВВП за секторами, а також частку ВВП і проміжного споживання у валовому випуску (в межах секторів економіки).

Соціальна структура передбачає аналіз розподілу доходів серед різних верств населення країни.

Для цього населення розбивають на три групи [1, с. 340-341]:

- забезпечені (мають доходи вищі за прожитковий мінімум);
- малозабезпечені або бідні (мають доходи, що нижчі за прожитковий мінімум, але перевищують фізіологічний мінімум);
- незабезпечені або злиденні (доходи, які не можуть їм забезпечити споживання навіть на фізіологічному рівні).

Прожитковий мінімум – вартість певного обсягу товарів та послуг, що необхідний людині для забезпечення її фізіологічних та соціальних потреб.

Фізіологічний мінімум – вартість мінімального набору продуктів харчування, нижче якого існування людини неприпустиме.

Крім цього оцінюють рівномірність розподілу доходів, використовуючи криву Лоренца, коефіцієнт Джині, співвідношення часток доходів найбагатших і найбідніших верств населення.

Що стосується *відтворювальної структури* економіки, то тут розглядаються такі її складові.

По-перше, валовий випуск економіки можна розглядати як суму фондів заміщення, споживання і нагромадження.

Фонд заміщення – сумарна вартість матеріальних витрат (проміжного споживання) та амортизації.

Фонд споживання об'єднує обсяги кінцевого споживання усіх суб'єктів економіки (окрім інвестицій).

Фонд нагромадження утворюється за рахунок інвестицій. Розрізняють

валове й чисте нагромадження відповідно до того, які інвестиції – валові чи чисті – були використані при розрахунку його величини. На нашу думку, доцільніше розглядати чисте нагромадження, адже величина інвестицій вже враховується у фонді заміщення.

По-друге, всі товари та послуги, вироблені в країні, можна поділити на дві групи: засоби виробництва й предмети споживання. До предметів споживання відносяться товари поточного споживання (продовольство, одяг, взуття тощо), товари тривалого користування (автомобілі, телевізори, пральні машини тощо) й різноманітні споживчі послуги (ремонт техніки, одягу, взуття; послуги освіти, культури, здоров'я, мистецтва тощо). Іншими словами, предмети споживання – це продукти особистого кінцевого споживання. Засоби виробництва об'єднують предмети праці (сировину, матеріали, напівфабрикати), засоби праці (машини, устаткування, інструменти, прибори тощо) й умови праці (будівлі, споруди, комунікації тощо).

По-третє, валовий випуск економіки можна розглядати як суму проміжного і кінцевого продукту. Проміжний продукт – сукупність товарів та послуг, що призначені для подальшої переробки або перепродажу (сировина, матеріали, деталі, вузли, напівфабрикати тощо). Кінцевий продукт – сукупність завершених товарів і послуг, що призначені для кінцевого споживання, а не для подальших переробки або перепродажу. Очевидно, що сумарна вартість кінцевого продукту, виробленого на території країни протягом року, - це ВВП цієї країни.

Що стосується розподілу економіки за формами *власності*, то необхідно вказати на певні зміни, що відбулися в українському законодавстві. Так, до 2003 р. включно нормами чинного законодавства були встановлені наступні форми власності: державна, комунальна, приватна, колективна, а також власність міжнародних організацій і юридичних осіб інших країн.

З 1 січня 2004 р. Цивільним кодексом України визначаються права приватної, державної і комунальної власності. Поняття права колективної

власності як таке відсутнє, майно колективу виступає об'єктом приватної власності. Можливі також змішані форми власності.

Державний сектор складається з економічних суб'єктів державної і комунальної власності. Недержавний сектор формують всі інші суб'єкти.

Зовнішньоекономічна структура економіки дозволяє оцінити рівень відкритості національної економіки, а також ступені її залучення до світового співробітництва й залежності від інших держав. Для цього розглядаються як товарна, так і географічна структури зовнішньої торгівлі, географічна структура іноземних і вітчизняних інвестицій, сальдо експорту і імпорту, притоку й відтоку інвестиційних ресурсів, сальдо платіжного балансу, а також показники експортної та імпортної квоти (розраховують відповідно як співвідношення обсягу експорту або імпорту до ВВП).

10.2. ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ СТРУКТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В ГАЛУЗЯХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Дослідження стану й динаміки галузевої структури національної економіки набуло особливої актуальності з середини ХХ ст., що пов'язано з кардинальними змінами в загальносвітових тенденціях соціально-економічного розвитку. Серед найвідоміших дослідників цієї проблеми слід назвати К. Кларка (теорія циклічних і структурних трансформацій економіки), А. Тоффлера (теорія трьох хвиль), Д. Белла (теорія постіндустріального суспільства), У. Ростоу (теорія стадій економічного зростання) та ін.

Однією з найбільш відомих теорій, що дозволяє на основі результатів аналізу галузевої структури економіки зробити висновки відносно рівня та перспектив економічного розвитку країни, є концепція «трьох секторів» К. Кларка. Відповідно до цієї теорії, всі галузі економіки можна розбити на три сектори:

- первинний – виробництво сировини;
- вторинний – виробництво із сировини кінцевої продукції;
- третинний – діяльність, направлена на обслуговування перших двох

секторів і на забезпечення відтворення робочої сили.

На думку К. Кларка, розвиток суспільства супроводжується послідовним переходом провідної ролі секторів від первинного до третинного.

Його послідовники вдосконалили цю концепцію шляхом введення нових секторів:

- четвертинного – інформаційне й наукове обслуговування;
- п'ятиртинного – виробництво знань та інформаційних продуктів.

Як видно з цього поділу, сьогодні особливе місце відводиться розвитку освіти, науки, інформаційних систем та дослідницької діяльності як джерел забезпечення стабільного економічного зростання в майбутньому.

Розглядаючи економіку як сукупність трьох сфер: аграрної, промислової та сфери послуг, можна виділити наступні етапи розвитку економічних систем:

- доіндустріальне суспільство, що базується на аграрному виробництві;
- індустріальне суспільство, в якому переважає промислова сфера;
- постіндустріальне суспільство, де домінує сфера послуг.

Аналіз галузевої структури може здійснюватися за такими напрямками:

- безпосереднє вивчення поточної галузевої структури економіки, на базі чого можна зробити висновок про рівень розвитку економіки в цілому (на основі трьох секторних моделей), про її слабкі й сильні сторони;
- дослідження структури національної економіки на основі аналізу структури зовнішньої торгівлі;
- аналіз структури промисловості, який дозволяє отримати уявлення про рівень технологічного розвитку країни;
- дослідження структурних зрушень, на базі чого можна визначити основні закономірності розвитку економіки й спрогнозувати її стан в майбутньому.

Для здійснення аналізу за першим напрямом необхідні критерії, за якими можна було б віднести національну економіку до тієї чи іншої економічної системи (доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства). В якості критеріїв візьмемо дані Всесвітнього банку про галузеву структуру валової доданої вартості країн з різним рівнем доходів (табл. 10.1).

Таблиця 10.1 - Структура валової доданої вартості в розрізі трьох секторів, %

Групи країн за рівнем доходу на душу населення	Рік	Сільське, рибне та лісове господарство	Промислове виробництво, включаючи будівництво	у тому числі обробна промисловість	Послуги
Країни з низькими доходами	1990	32	26	15	41
	2003	24	27	14	49
Країни з середніми доходами	1990	15	39	24	46
	2003	10	36	22	54
Країни з високими доходами	1990	3	33	22	65
	2003	2	27	18	71
Єврозона	1990	4	34	24	62
	2003	2	28	20	70
Україна	1990	26	45	34	29
	2001	16	35	20	49
	2003	12	35	21	53
	2006	9	36	23	55

Як видно із табл. 10.1, структура валової доданої вартості України та її динаміка в 1990-2003 рр. відповідають аналогічним показникам країн з середніми доходами, тобто країн, що знаходяться на індустріальному етапі розвитку. Так, в Україні частка сільського господарства у 2003 р. скоротилася порівняно з 1990 р. з 26 до 12%, частка промислового виробництва зменшилася з 45 до 36%, а частка сфери послуг зросла з 29 до 55%.

Тобто структура національної економіки України, що в 1990 р. була подібною до структури країн з низькими доходами, у 2003 р. в результаті структурних зрушень набула ознак структури економіки країн з середніми доходами. Але цей висновок потребує певних коригувань і доповнень. Зокрема слід зазначити, що для України, зважаючи на її природнокліматичні умови, дуже важливо використовувати свої переваги в сільськогосподарському виробництві. Тому зменшення частки сільського господарства в обсягах виробництва країни може розглядатися як позитивне явище лише за умови, що таке зменшення відбувається виключно за рахунок випереджаючого зростання обсягів виробництва в промисловості, будівництві та сфері послуг. Що ж стосується економічної ситуації в Україні, то двократне зменшення частки сільського господарства в 2003 р., порівняно з 1990 р. на фоні падіння

загального обсягу національного виробництва, свідчить про глибоку кризу в цій галузі.

Структурні зрушення, що відбувалися в Україні у 2001-2006 рр., свідчать про зростання частки промислового виробництва, що не може розглядатися як позитивне явище, адже такі зміни характерні для країн з низькими доходами (які знаходяться на доіндустріальному етапі розвитку або переходять від доіндустріального до індустріального суспільства). До того ж висока частка сфери послуг не відображає реального стану речей. Це пояснюється наступними причинами.

Для України є характерною практика трансфертного ціноутворення через діяльність «нетипових» підприємств. У даному випадку йдеться про підприємства-посередники, діяльність яких призводить до заниження частки в виробництві таких видів діяльності, як сільське господарство, харчова промисловість, виробництво коксу й продуктів нафтопереробки, та до безпідставного завищення частки оптової торгівлі, тобто сфери послуг.

Окрім цього, фіктивне завищення частки сфери послуг відбувається через розповсюджену практику залучення до виробництва сторонніх організацій, які найчастіше відносяться до сфери послуг. Це також призводить до спотворення реальних даних і невинновданого заниження частки сільського господарства й промислового виробництва.

Отже галузева структура національної економіки України значно відрізняється від структури розвинених країн. За наявними статистичними даними вона відповідає структурі країн із середніми доходами. Але якщо скоригувати наявну інформацію з урахуванням діяльності «нетипових» підприємств, то цілком ймовірно, що частка сфери послуг знизиться до рівня країн з низькими доходами.

Таким чином, галузева структура України свідчить про значне економічне відставання України від розвинених країн світу.

Про деградацію економіки України свідчать також результати аналізу структури національної промисловості (табл. 10.2).

Таблиця 10.2 - Структура реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) у 2001-2007 рр. (% до підсумку)

Вид діяльності	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Промисловість	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Види діяльності паливно-сировинної спрямованості та первинної обробки	52,5	50,5	48,1	46,9	46,3	48,4	48,1
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	6,5	5,4	4,7	4,3	4,6	4,9	4,2
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	3,2	3,1	3,0	3,0	3,7	3,3	3,7
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2
Види діяльності споживчої орієнтації	18,0	18,5	18,3	17,0	17,4	16,6	16,3
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	16,6	17,1	17,0	15,8	16,3	15,5	15,3
Легка промисловість	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
Інвестиційно спрямовані види діяльності	12,9	13,4	14,8	16,0	15,6	15,8	17,5
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,7	2,7	2,6	2,6	2,9	3,3	3,8
Машинобудування	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7
Інші види діяльності	16,6	17,6	18,8	20,1	20,7	19,2	18,1

Так, близько половини промислової продукції в Україні припадає на види діяльності паливно-сировинної спрямованості й первинної обробки, в той час як частка інвестиційно-спрямованого виробництва промисловості не досягає й 20%. Частка видів діяльності споживчої орієнтації – невисока, причому частка легкої промисловості є катастрофічно низькою.

Все це свідчить про сировинну спрямованість, невідповідність потребам споживачів і низьку інноваційність промислового виробництва України. Ці ж проблеми були характерними і для економіки СРСР. Але формування ринкових відносин в Україні не тільки не дозволило вирішити ці проблеми, а навіть значною мірою загострило вказані диспропорції. Так, за період 1990-2000 рр. у структурі виробництва промислової продукції зросла частка чорної металургії з

11,0 до 27,4%, електроенергетики – з 3,2 до 12,2%, паливної промисловості – з 5,7 до 10,1%. Водночас знизилася частка харчової промисловості з 18,6 до 17,4%, легкої промисловості – з 10,8 до 1,6%, а машинобудування та металообробки – з 30,7 до 13,2%.

Однак протягом 2001-2007 рр. мали місце й певні позитивні зміни, хоча їх інтенсивність очевидно недостатня. Так, частка інвестиційноспрямованих видів діяльності неухильно зростала з 12,9% у 2001 р. до 17,5% у 2007 р., при цьому частка машинобудування зросла з 10,2 до 13,7%. а частка видів діяльності паливно-сировинної спрямованості й первинної обробки знижувалася з 52,5% у 2001 р. до 48,1% у 2007 р. Проте деякі негативні тенденції залишилися: частка легкої і харчової промисловості продовжує знижуватися, а частка металургійного виробництва і виробництва готових металевих виробів – зростати.

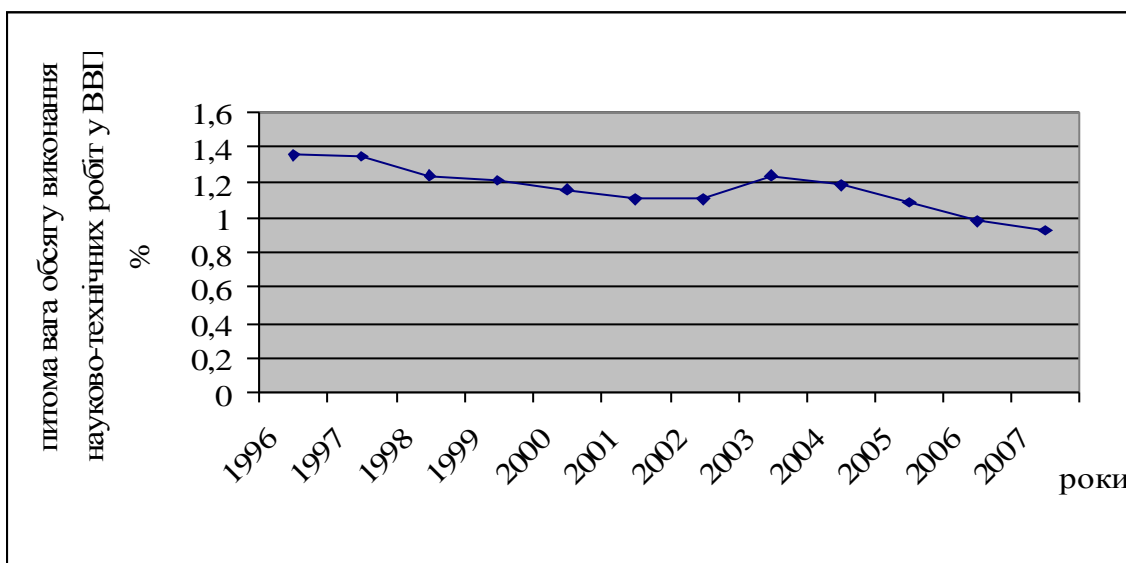

Рис. 10.1 - Динаміка питомої ваги обсягу виконання науково-технічних робіт у ВВП України в 1996-2007 рр.

Економіка України потребує нових технології, але питома вага обсягу виконаних науково-технічних робіт у ВВП протягом останніх років (за винятком 2003 р.) має тенденцію до зниження (рис. 10.1). Тобто в Україні має місце закріплення низькотехнологічних сфер і сировинної спрямованості виробництва.

Результати аналізу структури зовнішньої торгівлі свідчать також про те, що Україна дедалі більше перетворюється на сировинний придаток країн з розвинутою економікою (табл. 10.3).

Таблиця 10.3 - Товарна структура зовнішньої торгівлі України у 2006-2007 рр.

Назва товарів	Експорт, у % до загального обсягу		Імпорт, у % до загального обсягу	
	2006 р.	2007 р.	2006 р.	2007 р.
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0
Продукти рослинного походження	5,1	3,5	1,5	1,4
Жири та олії тваринного або рослинного походження	2,5	3,5	0,4	0,6
Готові харчові продукти	3,6	4,2	3,7	3,4
Мінеральні продукти	10,1	8,7	30,0	28,5
з них				
енергетичні матеріали; нафта та продукти її перегонки	6,7	5,3	28,2	26,3
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	8,8	8,2	8,6	8,8
Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	2,1	2,0	5,6	5,6
Текстиль та вироби з текстилю	2,4	2,0	3,0	2,5
Недорогоцінні метали та вироби з них	42,8	42,2	7,4	7,8
з них				
чорні метали	34,0	34,0	3,3	3,7
вироби з чорних металів	6,2	5,9	1,7	1,7
Механічне обладнання; машини та механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення і звуку	8,7	10,1	17,5	17,4
з них				
котли, машини, апарати і механічні пристрої	5,3	5,6	11,5	12,3
електричні машини і устаткування	3,3	4,5	6,0	5,2
Транспортні засоби та шляхове обладнання	5,4	6,7	11,4	13,5
з них				
залізничні або трамвайні локомотиви, шляхове обладнання	2,8	3,7	0,4	0,6
наземні транспортні засоби, крім залізничних	1,5	2,0	10,9	12,8
Інші товари	8,5	8,9	10,9	10,5

Так, у 2006-2007 рр. 40% українського експорту складали чорні метали й вироби з них; близько 10% - мінеральні продукти, 7% - продукти рослинного походження і жири та олії тваринного або рослинного походження. Тобто, близько 60% українського експорту – це сировина, напівфабрикати й продукти

первинної обробки. Механічне обладнання, електрообладнання, машини й механізми; транспортні засоби й шляхове обладнання у 2006-2007 рр. становили всього 14-17 % експорту України. Все це доводить правильність отриманих раніше висновків і свідчить про низьку конкурентоздатність національної економіки України.

Таким чином, цілком очевидно, що галузева структура національної економіки України є недосконалою, низькоефективною та потребує глибокого реформування.

10.3. ПОНЯТТЯ, ЦІЛІ Й ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Однією із складових ринкової трансформації в Україні є структурна перебудова національної економіки.

Структурна перебудова – зміна пропорцій при розміщенні трудових, природних і капітальних ресурсів з метою отримання структури національного продукту, що відповідає внутрішнім потребам країни і сприяє посиленню її позицій у світогосподарській системі.

Структурна перебудова – якісна зміна складу економічної системи (зникнення старих / поява нових елементів) або кількісна зміна пропорцій між її елементами.

Економічна система є динамічною. Отже структурна трансформація є процесом постійним і безперервним. Але як і будь-яка система, структура економіки переживає періоди відносної стабільності й перехідні періоди, для яких характерні вагомі й стрімкі зміни. Сучасний етап ринкових перетворень характеризується значними структурними зрушеннями.

Цілі й напрями структурної перебудови залежать від багатьох чинників і значно відрізняються для країн з ринковою і перехідною економікою.

Особливості структурних перетворень у постсоціалістичних країнах порівняно з розвиненими країнами з ринковою економікою обумовлені зокрема наступними причинами.

По-перше, структурні трансформації в розвинених країнах відбувалися еволюційним шляхом, поступово, на основі збалансованого розвитку знарядь праці, виробничих технологій, науково-технічної бази тощо. Причому процес вдосконалення виробництва починався з галузей, спрямованих в першу чергу на задоволення споживчих потреб. Структурні зрушення відбувалися шляхом досягнення макроекономічної рівноваги в умовах постійних змін кон'юнктури ринку.

У постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні, структурні перетворення відбуваються на тлі значного скорочення обсягів виробництва, багаторічного розбалансування між сукупним попитом і сукупною пропозицією, нерозвиненості галузей, спрямованих на задоволення споживчих потреб тощо.

По-друге, структурні перетворення в розвинених країнах пояснюються дією ринкових законів: відбувається поступовий перехід від вільної конкуренції до монополії, від індивідуальної до колективної (зокрема акціонерної) власності, підвищується ступінь державного втручання в економічні процеси, підвищується рівень соціального захисту, зменшується розрив у доходах багатих і бідних.

У постсоціалістичних країнах з перехідною економікою структурна перебудова має інверсійний (зворотний) характер: відбувається перехід від держаної монополії до конкурентних засад, підвищується частка приватної власності, знижується ступінь державного втручання, у тому числі і у вирішенні соціальних проблем, зростає соціальна нерівність.

По-третє, структурні зміни в постсоціалістичних країнах відбуваються на тлі реформування міжнародних відносин, що супроводжуються втратою цими країнами традиційних ринків збуту й руйнуванням тривалих коопераційних зв'язків.

По-четверте, структурна перебудова в країнах з ринковою економікою має «наздоганяючий» характер, тобто передбачає впровадження технологій, устаткування, форм організації виробництва, що вже широко використовуються в розвинених країнах. Для подолання подібної ситуації важливо не тільки застосовувати вже існуючі новітні технології, а й створювати й розвивати так

звані «інноваційні полюси» економіки – кластери, орієнтовані на створення інноваційних продуктів, що не мають аналогів у світі, включаючи пошук альтернативних джерел енергії.

По-п'яте, структурні трансформації у країнах з перехідною економікою зазнають потужного впливу з боку загальносвітових процесів: науково-технічної революції, глобалізації, соціалізації економічних відносин тощо.

По-шосте, структурні перетворення у країнах з перехідною економікою відбуваються в умовах браку коштів у національних економічних суб'єктів на їх здійснення, що обумовлює нагальну потребу в іноземних інвестиціях.

Все вищесказане доводить, що в перехідній економіці цілі й завдання структурної політики значно ширші й складніші, ніж у ринковій. Тобто поряд з загальними пріоритетами, країни з перехідною економікою, у тому числі Україна, мають особливі цілі структурної перебудови. Так, до загальних цілей структурних перетворень, що властиві сьогодні більшості країн світу, відносяться:

- розвиток галузей, що направлені на задоволення споживчих потреб населення, у тому числі сфери послуг;
- розширення виробництва продукції, заснованого на використанні новітніх технологій;
- розвиток енергозберігаючих виробництв, застосування альтернативних видів енергії;
- розширення використання синтетичних матеріалів, підвищення ефективності використання природних ресурсів;
- перехід до застосування екологічно безпечних технологій;
- розвиток виробництва товарів, що є конкурентоспроможними на світовому ринку;
- диверсифікація міжнародних зв'язків з метою зниження залежності від окремих партнерів;
- скорочення виробництв у депресивних галузях тощо.

До особливих цілей і завдань структурної політики в умовах перехідної

економіки відносяться:

- розширення приватного сектора;
- боротьба з монополізмом шляхом приватизації та стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу;
- подолання суттєвого розриву між доходами окремих верств населення, підвищення середнього рівня доходів у країні;
- розширення внутрішнього ринку шляхом стимулювання платоспроможного інвестиційного й споживчого попиту з боку національних нефінансових корпорацій і домогосподарств;
- розвиток експорторієнтованих та імпортозамінних виробництв;
- подолання структурних диспропорцій між наявними виробничими потужностями та існуючими потребами суспільства;
- необхідність нарощування іноземних інвестицій.

Особливими цілями структурних перетворень в Україні є:

- пріоритетний розвиток інноваційних виробництв, в яких Україна вже має певні досягнення: авіакосмічна техніка, військова техніка та зброя, нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, нові матеріали, біотехнології, телекомунікації, авіаційні технології;
- зниження енергозалежності від Росії шляхом розвитку атомної енергетики (створення власного підприємства із збагачення урану), розробки внутрішніх родовищ природного газу й нафти, розширення торгових зв'язків з іншими країнами-постачальниками енергоносіїв, а головне – широке впровадження енергозберігаючих технологій;
- подолання бідності в країні, що дасть потужний поштовх для економічного розвитку країни шляхом розширення внутрішнього ринку;
- збільшення обсягу й підвищення якості надання соціальних послуг в сфері медицини, освіти, культури, науки, спорту тощо, що дозволить не втратити значний людський потенціал нашої країни;
- пріоритетний розвиток сільського господарства, з одного боку, як галузі, від якої залежить економічна безпека країни, а з іншого – як галузі, в якій

Україна має значні переваги порівняно з іншими країнами;

- розширення туристичної сфери, особливо в Криму й Карпатах;
- поступове згортання або модернізація виробництв, що використовують застарілі технології, конкурентоспроможність яких базується на державних преференціях, низькій вартості природних та трудових ресурсів;
- подолання нерівності економічного розвитку західного й східного регіонів України.

Структурні перетворення відбуваються, з одного боку, внаслідок дії об'єктивних економічних законів, а з іншого – в результаті впливу держави, що здійснюється через структурну політику.

Структурна політика – сукупність цілей держави з підвищення економічної та соціальної ефективності шляхом вдосконалення економічної структури, а також форм і методів державного впливу, направлених на досягнення цих цілей.

Структурна політика держави – обґрунтування цілей і характеру структурних перетворень, визначення комплексу заходів з підтримки розвитку тих елементів економічної системи, які забезпечують економічне зростання та розв'язання соціально-економічних проблем.

Сьогодні в Україні для реалізації цілей структурної перебудови необхідно:

1. Сформувати дієве інституційне середовище, що сприяло б розвитку підприємництва, конкуренції та стимулювало інвестиції як вітчизняні, так і іноземні, зокрема:

- подолати корупцію на всіх рівнях і гілках влади;
- знизити рівень тінізації та криміналізації економіки;
- створити дієву судову систему;
- забезпечити захист прав власності, в тому числі прав інтелектуальної власності;
- сприяти розвитку фондового ринку;

- сприяти подальшому розвитку й забезпечити надійність фінансово-кредитних установ;
- створити конкурентне середовище й знизити рівень монополізації економіки України;
- забезпечити рівні права доступу економічних суб'єктів до економічних ресурсів та об'єктів господарської інфраструктури (залізничних колій, трубопроводів, терміналів, сховищ);
- розширити запровадження механізмів, які прискорюють адаптацію структури економіки до зовнішніх і внутрішніх впливів (бізнес-інкубатори, інноваційна та інформаційна інфраструктура).

2. Забезпечити макроекономічну стабільність шляхом забезпечення:

- стабільних високих темпів економічного зростання;
- невисоких темпів інфляції;
- високого рівня зайнятості;
- стабільного або принаймні передбачуваного курсу національної валюти;
- виваженої та передбачуваної грошово-кредитної політики;
- прозорої, необтяжливої та стабільної системи оподаткування тощо.

3. Підвищити рівень добробуту населення як головного чинника розширення внутрішнього ринку й створити умови для підтримки та розвитку людського потенціалу як базової передумови інноваційного розвитку.

4. Чітко визначити безпосередні пріоритетні галузі й виробництва, та створити необхідні передумови для їх стрімкого розвитку, зокрема шляхом:

а) надання податкових пільг при умові жорсткого контролю за виконанням підприємствами умов пільгового оподаткування:

- зниження податкової ставки чи звільнення від оподаткування прибутку на суму капіталовкладень підприємства в обладнання та виробниче будівництво;
- введення податкових канікул на певний час;

- зниження митного тарифу або звільнення від сплати мита при імпорті обладнання, за умови, що аналоги в Україні не виробляються або їх техніко-економічні характеристики значно поступаються закордонним;
- звільнення від сплати ПДВ на імпорт обладнання і інструментів для інноваційних проектів тощо;

б) впровадження механізму прискореної амортизації;

в) надання кредитів на пільгових умовах;

г) використання системи державних закупівель, зокрема у рамках реалізації державних програм з енергозбереження, інформатизації та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій тощо;

д) активізації роботи торговельних місій України за кордоном з метою розширення зовнішніх ринків збуту.

Виділяють пасивну й активну структурну політику.

Пасивна структурна політика полягає у створенні правової бази для вільного переливання факторів виробництва з одних секторів економіки в інші без безпосереднього втручання в інвестиційні процеси. Економічна структура трансформується внаслідок змін попиту та пропозиції, в результаті яких змінюється норма прибутку в різних секторах економіки, що спричиняє перелив ресурсів з менш рентабельних у більш рентабельні сфери. При цій політиці саме ринкове саморегулювання забезпечує структурні перетворення. Цей шлях пов'язаний зі значними соціальними втратами.

Активна структурна політика полягає в тому, що держава широко застосовує весь спектр методів та інструментів впливу з метою здійснення або прискорення прогресивних структурних зрушень.

10.4. ПОТЕНЦІАЛ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Говорячи про структурну перебудову, ми вже не раз зазначали, що її неможливо здійснити без значних інвестицій, як національних, так і іноземних. Залучення іноземних інвестицій для України є особливо актуальним, адже її

внутрішні капітальні ресурси значно обмежені з наступних причин:

- довготривала економічна криза значно скоротила інвестиційні можливості підприємств;
- на початку 90-х років минулого століття населення майже повністю втратило свої заощадження, що могли б стати джерелом інвестицій;
- низький рівень доходів населення сьогодні не дозволяє створити досить значних заощаджень;
- недостатня розвиненість фінансово-кредитних інститутів та недовіра населення до їх діяльності значною мірою ускладнюють процес перетворення заощаджень економічних суб'єктів на інвестиції.

Цілком очевидно, що будь-яка держава в першу чергу має бути зацікавлена в нарощуванні внутрішніх інвестицій, тому на сучасному етапі важливо створювати умови для подолання вказаних вище негативних явищ. Але, навіть за умови успішного нарощування національних інвестицій в Україні, їх обсягу буде вочевидь недостатньо для реалізації всіх завдань структурної політики. Таким чином, залучення іноземних інвестицій є необхідною умовою створення ефективної структури національної економіки України. На користь цього твердження свідчить досвід багатьох країн світу, які за рахунок іноземних інвестицій за короткий проміжок часу вийшли на передові позиції у світі за рівнем економічного розвитку. Такими країнами є Японія, Тайвань, Сінгапур, Гонконг та ін.

Залучення іноземних інвестицій як пріоритетне завдання національної економічної політики було визначено ще на початку ринкових реформ. Зазначалося, що Україна має значні переваги, які можуть привернути іноземного інвестора. Зокрема, це багаті природні ресурси, кваліфікована й дешева робоча сила, розвинена виробнича інфраструктура (транспорт, зв'язок, складські приміщення тощо), недооцінена національна валюта, недостатній обсяг капітальних ресурсів й низька конкуренція на внутрішньому ринку. Але, незважаючи на всі ці переваги, обсяг іноземних інвестицій в економіку України залишається незначним.

Практика доводить, що обсяг іноземних інвестицій в економіку країни в першу чергу визначається рівнем її конкурентоспроможності. Поняття конкурентоспроможності країни трактується неоднозначно. На нашу думку, найбільш ґрунтовною є позиція Ю. Полунєва, який стверджує, що конкурентоспроможність країни не означає конкурентоспроможність окремих вітчизняних експортерів або галузей, тобто їх лідерство на окремих міжнародних ринках. *Конкурентоспроможність країни* – це її здатність створювати внутрішні й зовнішні умови, які дозволяють її бізнесу виробляти товари і послуги, що витримують випробування міжнародними ринками, а її населенню – стабільно підвищувати доходи і якість життя; іншими словами, це здатність країни забезпечити постійне економічне зростання.

Важливо визначити складові конкурентоспроможності країни. Так, Міжнародний інститут розвитку менеджменту (Швейцарія, м. Лозанна) сформулював сутність конкурентоспроможності на рівні національної економіки у вигляді так званих "золотих правил":

- стабільне й передбачуване законодавство;
- гнучка структура економіки;
- інвестиції у традиційні й технологічні інфраструктури;
- стимулювання приватних заощаджень і внутрішніх інвестицій;
- агресивність експорту й привабливість внутрішнього ринку;
- якість, гнучкість і прозорість управління та адміністрування;
- взаємозалежність заробітної плати, продуктивності праці й податків;
- скорочення розриву між мінімальними та максимальними доходами, зміцнення середнього класу;
- інвестиції в освіту та підвищення кваліфікації;
- баланс переваг глобалізації економіки та національних особливостей.

За підсумками своєї роботи за рік Міжнародний інститут розвитку менеджменту (IMD) видає аналітичний звіт “The World Competitiveness Yearbook IMD”, де оприлюднює дані щодо рівня конкурентоспроможності національних економік країн світу. Слід зазначити, що Україна до складу

досліджуваних за цією методикою країн не входить.

В межах Всесвітнього економічного форуму, який щорічно проходить в Давосі, також публікується звіт про міжнародну конкурентоспроможність країн під назвою “The Global Competitiveness Report. World Economic Forum”. Оцінка конкурентоспроможності країн здійснюється відповідно до значення інтегрального показника – *індексу глобальної конкурентоспроможності*. Цей інтегральний індекс дозволяє ранжирувати світові національні економіки відповідно до їх досягнень за наступними напрямками:

- 1) інститути – цей пункт віддзеркалює наявність, ефективність та законність діяльності державних, суспільних та приватних установ;
- 2) інфраструктура – показує наявність та рівень розвитку усіх видів транспорту, телекомунікаційних та електричних мереж тощо;
- 3) макроекономічна стабільність – характеризується рівнем інфляції, стабільністю фінансового сектора тощо;
- 4) охорона здоров’я і початкова освіта – цей пункт показує, з одного боку, рівень захворюваності й тривалості життя населення, а з іншого – обсяг та якість початкової освіти населення;
- 5) вища освіта й професійна підготовка – висвітлює обсяг, якість та доступність послуг з вищої освіти і професійної підготовки та перепідготовки;
- 6) ефективність товарного ринку – характеризується рівнем конкуренції і здатність ринку швидко реагувати на зміну потреб споживачів;
- 7) ефективність ринку праці – відображає здатність робочої сили швидко і без значних соціально-економічних наслідків перетікати із однієї сфер в іншу, а також ефективність використання трудового потенціалу населення.
- 8) розвиненість фінансового ринку – розвиненість фінансових інститутів і наявність фінансових ресурсів для кредитування економіки в необхідному обсязі;
- 9) технологічна готовність – показує швидкість, з якою економіка переймає існуючі технології. При цьому для даного пункту неважливо, в якій саме країні було створено ці технології;

10) розміри ринку – характеризується місткістю як внутрішнього, так і зовнішніх ринків;

11) рівень розвитку бізнесу – оцінюється з урахуванням загальної якості бізнес-мереж країни, а також складності операцій і стратегій окремих фірм;

12) інновації – цей пункт показує здатність країни до створення технологічних інновацій, а також наявність конкретних результатів в цій сфері.

Для країн з різним рівнем економічного розвитку визначальну роль у подальшому зростанні конкурентоспроможності відіграють різні фактори. Відтак, зазначені 12 складових індексу глобальної конкурентоспроможності можна згрупувати наступним чином:

- базові вимоги (складові 1-4) – є основою розвитку *факторно-орієнтованих* економік, тобто для країн першої групи, які знаходяться на "початкової стадії" розвитку, коли джерелами конкурентоспроможності є наявні природні ресурси або дешева некваліфікована робоча сила. Фірми таких країн конкурують, в основному за рахунок ціни й продають прості у виробництві товари. Щоб підвищити рівень конкурентоспроможності таких країн необхідно щонайменше забезпечити стабільне макроекономічне середовище, ефективно функціонуючі суспільні й приватні інститути та наявність здорової і грамотної робочої сили;

- підсилювачі ефективності (складові 5-10) – їх високі значення є запорукою розвитку *орієнтованих на ефективність* економік. Тут йдеться про країни другої групи, які перебувають на стадії ефективного розвитку на базі застосування складних виробничих процесів і підвищення якості продукції;

- фактори розвитку та інноваційного потенціалу (складові 11 і 12) – є головними в розвитку *інноваційно-орієнтованих* економік. Ці фактори є найважливішими для розвитку країн третьої групи, що знаходяться на стадії інноваційного розвитку. Для цих країн характерні високий рівень життя населення та оплати праці. Конкуренція здійснюється за рахунок створення нової унікальної продукції.

До якої з трьох груп віднести країну вирішують за значенням показника

ВВП на душу населення (табл. 10. 4).

Таблиця 10.4 - ВВП на душу населення для країн, що знаходяться на різних стадіях економічного розвитку

Стадія економічного розвитку країни	ВВП на душу населення, дол. США
1 стадія: факторно-орієнтована економіка	менше 2 000
Перехід зі стадії 1 на стадію 2	2 000-3 000
2 стадія: орієнтована на ефективність економіка	3 000-9 000
Перехід зі стадії 2 на стадію 3	9 000-17 000
3 стадія інноваційно-орієнтована економіка	понад 17 000

Конкурентоспроможність економіки України оцінюють за цією методикою, починаючи з 1997 р. Протягом цього періоду її позиція значною мірою не змінилася, а зміна місця пояснюється переважно збільшенням кількості досліджуваних країн або зміною переліку оцінюваних показників (рис. 10.2).

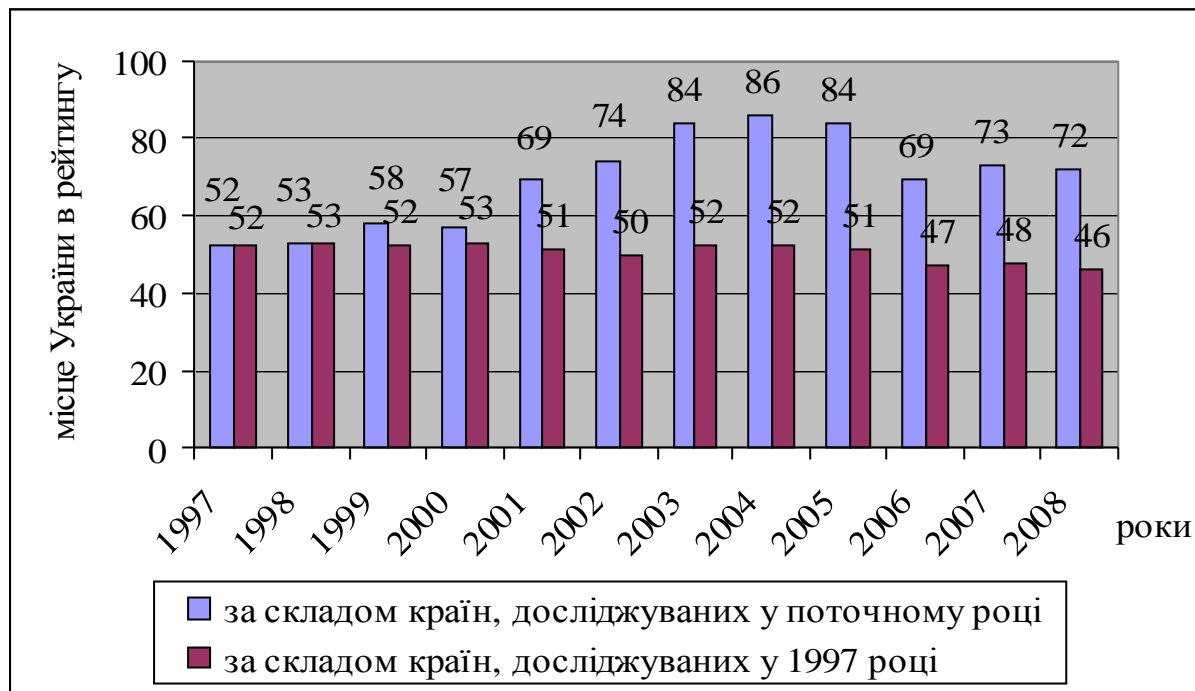

Рис. 10.2 – Динаміка рейтингу конкурентоспроможності України у 1997-2008 рр.

Разом з цим слід зазначити, що в 2007 р. Україна знаходилася у другій групі, тобто на переході від стадії 1 до стадії 2, а у 2008 р., маючи ВВП на душу населення у розмірі 3046,1 дол. США, перейшла до групи орієнтованих на ефективність економік. Однак цілком зрозуміло, що за умови сучасних кризових процесів, наша країна в цій групі навряд чи утримається і знову повернеться до перехідної другої групи.

За результатами досліджень 2008 р. Україна посіла 72 місце з 134 (табл. 10.5), що свідчить про низьку конкурентоспроможність її національної економіки.

Як визначають автори цієї методики, для України на сьогоднішньому етапі запорукою зростання її конкурентоспроможності є високі значення факторів першої і другої груп, а більшість з них, на жаль, є низькими. Найбільші проблеми Україна має з рівнем розвитку інститутів, макроекономічною стабільністю, ефективністю товарного ринку (що в першу чергу залежить від конкуренції на ньому та ступеня відповідності пропозиції потребам споживачів). Найвищі результати Україна має за складовими: розмір ринку, вища освіта й професійна підготовка; ефективність ринку праці; охорона здоров'я і початкова освіта і, навіть, за складовою третьої групи – інновації.

Отже Україна – країна з потужним потенціалом розвитку, який не використовується. Основною причиною тут є неефективна державна соціально-економічна політика й політична нестабільність у країні. Про правильність цього висновку свідчать і дані щодо переліку факторів, які, на думку підприємців, найбільше перешкоджають веденню бізнесу в Україні. У 2007 р. такими чинниками були: нестабільність державної політики і уряду, корупція, податкове регулювання і ставки податків. У 2008 р. в умовах світової економічної кризи більш вагомими стали економічні фактори: інфляція, ставки оподаткування, доступ до фінансових ресурсів, хоча політична нестабільність й корупція також залишились у цьому «чорному списку».

Таблиця 10.5 – Ранжування країн за індексом глобальної конкурентоспроможності та його складовими у 2008 році

Країна	за значенням індексу глобальної конкуренто- спроможності	Місце країни за складовою:											
		інститути	інфраструктура	макроекономічна стабільність	охорона здоров'я та початкова освіта	вища освіта та професійна підготовка	ефективність товарного ринку	ефективність ринку праці	розвиненість фінансового ринку	технологічна готовність	розміри ринку	рівень розвитку бізнесу	інновації
США	1	29	7	66	34	5	8	1	9	11	1	4	1
Швейцарія	2	5	3	10	17	7	6	3	21	5	35	2	3
Данія	3	3	8	12	4	2	4	5	4	3	46	5	10
Швеція	4	4	13	15	8	3	7	26	8	2	30	7	5
Сінгапур	5	1	4	21	16	8	1	2	2	7	41	14	11
Фінляндія	6	2	9	8	1	1	11	23	12	14	52	10	2
Німеччина	7	14	1	40	24	21	15	58	19	18	4	1	8
Нідерланди	8	10	12	36	11	11	3	30	11	1	18	8	12
Японія	9	26	11	98	22	23	18	11	42	21	3	3	4
Канада	10	15	6	43	6	9	16	7	1	9	14	18	13
Китай	30	56	47	11	50	64	51	51	109	77	2	43	28
Естонія	32	77	103	119	123	19	24	29	28	17	90	50	31
Литва	44	55	46	52	52	26	48	49	56	38	69	49	55
Російська Федерація	51	110	59	29	59	46	99	27	112	67	8	91	48
Польща	53	88	96	50	39	34	65	62	68	46	20	62	64
Латвія	54	60	58	71	48	33	52	32	39	41	79	83	93
Казахстан	66	81	76	74	81	59	80	12	97	75	55	86	62
Азербайджан	69	62	61	45	102	80	89	34	92	72	73	81	40
Україна	72	115	79	91	60	43	103	54	85	65	31	80	52
Грузія	90	69	77	118	91	84	71	22	79	97	102	112	107
Молдова	95	92	113	80	89	88	105	55	104	95	114	131	116
Вірменія	97	96	90	83	97	94	110	45	107	112	111	120	106
Таджикистан	116	78	101	131	101	104	118	78	123	128	115	116	85

Цілком зрозуміло, що з метою підвищення рівня конкурентоспроможності економіки України в першу чергу слід досягти економічної та політичної стабільності, знизити рівень корупції, створити дієву судову владу, підвищити рівень довіри населення до держаних та фінансових інститутів, а також сприяти підтримці й розвитку людського потенціалу. При цьому важливо також використовувати вже існуючі *національні конкурентні переваги*, до яких відносяться значні досягнення в таких сферах: морська індустрія, у тому числі суднобудування; інформатизація, у тому числі створення програмного забезпечення; транспорт усіх видів; авіаційна індустрія; освіта; виробництво військової техніки та зброї; авіакосмічна сфера тощо.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *структура економіки; структурні перетворення ;галузі економіки; конкурентоспроможність; потенціал конкурентоспроможності; структурна політика; активна структурна політика; пасивна структурна політика.*

Контрольні питання:

1. Що таке економічна структура економіки? Які її різновиди вам відомі? Які з них найчастіше використовують при аналізі стану й тенденцій розвитку економічної структури національної економіки України? Які висновки можна зробити, дослідивши окремі різновиди структури національної економіки?
2. Які складові національної економіки виділяють при аналізі її відтворювальної структури?
3. Назвіть напрями аналізу галузевої структури національної економіки. Якими є закономірності розвитку галузевої структури України? Які позитивні й негативні зрушення у галузевій структурі національної економіки України мали місце, починаючи з 1990 р.
4. Проаналізуйте закономірності розвитку структури промисловості України й зробіть висновки про рівень та перспективи розвитку національної промисловості.

5. Доведіть, що товарна структура зовнішньої торгівлі України свідчить про переваження низькотехнологічних сфер і сировинної спрямованості виробництва країни.

6. Що таке структурна перебудова національної економіки? Поясніть, чому структурні перетворення відносяться до системоутверджуючих трансформаційних процесів при переході від адміністративно-командної системи до соціально орієнтованої ринкової економіки. Якими є особливості структурних перетворень у постсоціалістичних країнах порівняно з розвиненими країнами з ринковою економікою?

7. Назвіть цілі структурних перетворень. Якими є особливі цілі структурної політики в умовах перехідної економіки?

8. Що таке структурна політика держави? Дайте характеристику активної і пасивної структурної політики.

9. Які існують методики оцінки конкурентоспроможності країн? На основі яких складових будують інтегральний індекс глобальної конкурентоспроможності країни за методикою Всесвітнього економічного форуму?

10. Дайте характеристику рівня конкурентоспроможності національної економіки України відповідно до результатів дослідження Всесвітнього економічного форуму. Обґрунтуйте шляхи підвищення конкурентоспроможності національної економіки України.

Тести для самоперевірки:

1. Сукупність цілей держави з підвищення економічної і соціальної ефективності шляхом вдосконалення економічної структури, а також форм і методів державного впливу, направлених на досягнення цих цілей – це:

- А. Економічна структура.
- Б. Структурна перебудова;
- В. Структурна політика;
- Г. Конкурентоспроможність країни.

2. Здатність країни створювати внутрішні і зовнішні умови, які дозволяють її бізнесу виробляти товари і послуги, які витримують випробування міжнародними ринками, а її населенню – стабільно підвищувати доходи і якість життя, тобто здатність країни забезпечити постійне економічне зростання – це:

- А. Економічна структура.
- Б. Структурна перебудова.
- В. Структурна політика.
- Г. Конкурентоспроможність країни.

3. Якого виду економічної структури національної економіки не існує?

- А. Галузевої.
- Б. Промислової.
- В. Територіальної.
- Г. Інституційної.

4. У структурі реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) в Україні в 2007 р. переважали:

- А. Види діяльності паливно-сировинної спрямованості та первинної обробки.
- Б. Види діяльності споживчої орієнтації.
- В. Інвестиційно спрямовані види діяльності.
- Г. Правильної відповіді немає.

5. Структурна політика залежно від методів, що використовуються, поділяється на:

- А. Активну і пасивну.
- Б. Тактичну і стратегічну.
- В. Первинну і вторинну.
- Г. Територіальну і галузеву.

6. Яка із складових не використовується при побудові інтегрально індексу глобальної конкурентоспроможності, що розраховується за результатами роботи Всесвітнього економічного форуму:

А. Інфраструктура.

Б. Ефективність підприємницької діяльності.

В. Технологічна готовність.

Г. Рівень розвитку бізнесу.

Розділ 11. ПРОГРАМУВАННЯ І ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

11.1. Програмування і види державних програм національної економіки

11.2. Прогноз і прогнозування національної економіки

11.3. Методи та принципи прогнозування національної економіки

Навчальний тренінг

11.1. ПРОГРАМУВАННЯ І ВИДИ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Важелі управління державою, регіонами або підприємством не мають бути директивними, але і суто індикативними (рекомендованими) теж. На це впливає багато факторів. Економічна практика доводить, що в даний період розвитку національної економіки не можна обмежитись тільки планом, бо він дає лише уявлення про передбачену в перспективі ситуацію і не містить цілеспрямованих заходів і важелів впливу з метою зміни ситуації.

Досягненням певної мети плану є програма. Якщо мета охоплює економіку загалом, таку програму слід назвати планом. Одночасно з тим, що план у національній економіці не може існувати без програми його реалізації, програма не може бути складена без процесу прогнозування необхідних показників.

В умовах становлення ринкових відносин інструментом реалізації економічної політики в Україні, як і в інших державах з встановленою ринковою економікою, має бути система прогнозування і програмування, що містить прогнози і програми.

Програмування – це процес орієнтації економіки з боку органів державного управління шляхом регулярного і комплексного впливу на її структуру відповідно до поставленої мети соціально-економічного розвитку на певний період часу.

Основу державного програмування становлять розробка й виконання національних програм економічного і соціального розвитку. Ці програми існують не як субординовані одна до одної, а як співіснуючі й

взаємодоповнюючі.

Основне завдання програмування – це підтримка економічної рівноваги, вплив на якісні зміни економіки й стимулювання її розвитку.

Економічна програма – це система взаємозв'язаних і узгоджених заходів, план дій, спрямовані на досягнення єдиної мети, розв'язання однієї проблеми.

Програмування виступає як сучасний неадміністративний метод організації економіки, оскільки не управляє суб'єктами, а тільки орієнтує їх у поведінці й забезпечує самостійність. Основу програмування становить структурне регулювання з точки зору об'єкта програмування.

Програмування може бути успішним лише за умов дотримання централізованого підходу до розробки, управління та реалізації масштабних народногосподарських програм.

Мета державного програмування – досягнення прийняттого для держави варіанта розвитку національної економіки.

Суть програмування полягає в аналізі стану національної економіки, виявленні проблем, які не можуть вирішити ринкові механізми, розробці та реалізації окремих економічних програм.

До складу державних програм входить декілька видів, залежно від обсягу й об'єкта програмування (рис. 11.1).

На рис. 11.1 можна побачити, як розподіляються програми за змістом, обсягом та об'єктом програмування, і який існує взаємозв'язок між ними:

1 - показує, що результатом державного програмування є державна програма;

2 - бачимо, що державні програми існують двох видів – комплексні цільові народногосподарські програми й спеціальні програми розвитку.

3 - в свою чергу, даний зв'язок є одностороннім, тому що при розробці спеціальних програм беруть до уваги уже існуючі державні програми, розроблені на більш високому ієрархічному рівні, ніж спеціальні, які, в свою чергу, не мають достатнього впливу на державну економіку, щоб брати їх до уваги, розробляючи програми для покращення стану держави.

4 - спеціальні програми поділяються на програми розвитку окремих галузей, секторів, територій країни.

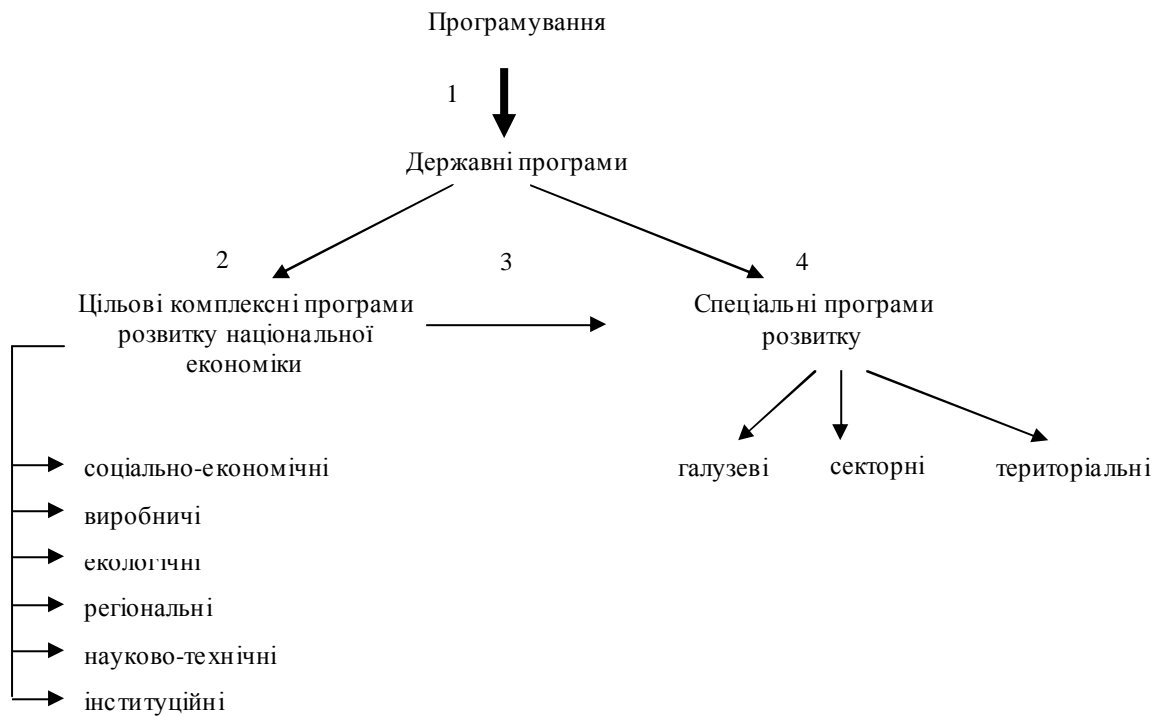

Рис. 11.1 - Програмування та види державних програм

Слід зазначити, що особливістю програмування є відокремлення функцій розробки програм від функцій їх реалізації. Виконання функцій перебуває в руках різних суб'єктів господарювання, що робить їх обов'язковими при виконанні як для самих суб'єктів господарювання, так і для органів державного управління. Програма розглядається як керівництво, орієнтир, який може коригуватися у часі. Але зазначене вище не стосується державних цільових комплексних програм.

За характером дії програми поділяються на:

- спеціальні програми розвитку окремих галузей, секторів або районів (Державна програма розвитку вугільної промисловості України, Програма розвитку транспортного комплексу України, Державна національна програма "Освіта, Україна ХХІ ст.");

- програми, що стосуються загальнонаціональних проблем (Державна програма зайнятості населення, Державна програма захисту населення);
- програми діяльності державних економічних органів (Державна програма приватизації, Програма дій Уряду, Державна програма підтримки підприємництва тощо);
- програми досягнення економічної рівноваги - програми стабілізації (Програма надзвичайних заходів стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану);
- фінансові програми (Програма боротьби з інфляцією);
- регіональні програми, що передбачають освоєння нових районів, природних багатств, перетворення економіки вже сформованих районів (Програма розвитку Карпатського регіону).

За рівнем проблем розрізняють такі програми:

- широкомасштабні комплексні програми (Комплексна програма НТП в національній економіці, програма вирішення найважливіших соціальних потреб);
- програми соціально-економічного розвитку (житлова програма);
- вузькі науково-технічні програми.

Вивчення конкретних програм свідчить, що є суттєві відмінності у формах виконання їх втілення. Ці відмінності залежать від масштабу і сфери дії програм, ступеня залучення державного і приватного секторів, характеру економічних й адміністративно-правових зв'язків.

Щодо економічних програм України, то їх основними структурними елементами є докорінна перебудова відносин економічної власності, створення стабільних та ефективних стимулів до праці, структурна перебудова народного господарства, аграрна реформа і створення ефективного продовольчого комплексу з метою забезпечення продовольчої безпеки, зовнішньоекономічна діяльність, соціальна політика та ін.

Істотним недоліком практики державного програмування в Україні є надмірна кількість програм при недостатності їхнього фінансування.

Програмування як форма впливу на економіку має деякі особливості порівняно з іншими формами і видами впливу на економіку:

- воно є способом втручання держави в економіку (але втручання держави в економіку не ліквідує стихійності ринкових перетворень, а тільки коректує цей процес);
- виступає елементом сучасної ринкової організації економіки (держава орієнтує агентів ринку у поведінці й забезпечує їхню самостійність);
- в основі програмування – структурне динамічне регулювання;
- програмування як форма впливу на економіку є системним і комплексним явищем.

Цільові комплексні програми передбачають, як правило, вирішення складних проблем, що базуються на взаємодії багатьох організаційно розрізнених виконавців. В одних випадках програми служать основою розробки планів економічного й соціального розвитку країни, в інших засобами реалізації завдань, передбачених планами. При цьому програма – завжди невід'ємна частина планів.

Для реалізації цільових комплексних програм можуть бути залучені кошти державного бюджету, власні кошти підприємств та ін.

Цільова комплексна програма – це директивний, адресний, плановий документ, в якому передбачено комплекс економічних, техніко-виробничих, організаційних, науково-дослідних та інших заходів, ресурси, терміни і виконавці, об'єднані метою розв'язання глобальної народногосподарської проблеми. У реалізації таких програм беруть участь декілька галузей, регіонів, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій. Координаторами комплексних цільових програм виступають органи державної влади.

За структурою цільова комплексна програма має такі головні елементи (блоки):

- цільовий, де з'ясовані основна ціль і підцілі програми, бажана послідовність їхньої реалізації;
- структурний, формування якого дає змогу визначити набір та контури

об'єктів національної економіки та їхніх елементів, які об'єднані за ознакою цільового призначення;

- ресурсний, який характеризує обсяг і структуру розподілу ресурсів, потрібних для виконання програми;
- організаційний, в якому за всіма елементами програми передбачені відповідальні виконавці, джерела й строки виділення ресурсів, а також терміни вжиття заходів.

За змістом ці програми діляться на:

- соціально-економічні – спрямовані на підвищення добробуту населення, поліпшення умов праці та відпочинку;
- виробничі – спрямовані на збільшення обсягів виробництва певних видів продукції, розвиток виробництв, підвищення конкурентоспроможності продукції, поліпшення ресурсовикористання;
- науково-технічні – спрямовані на розвиток наукових досліджень, впровадження у виробництво нових видів техніки та технологій;
- екологічні – спрямовані на здійснення природоохоронних проєктів;
- регіональні – спрямовані на формування територіально-виробничих комплексів, удосконалення господарювання в окремих регіонах;
- інституційні – орієнтовані на вдосконалення управління господарськими системами.

Прикладом цільової комплексної програми в Україні є програма «Україна–2010», а прикладом спеціальних програм розвитку – Національна програма розвитку паливно-енергетичного комплексу, Державна програма зайнятості населення та ін.

Повертаючись до цільових комплексних програм, слід зазначити, що до їх показників належать: виробництво найважливіших видів продукції для потреб програм; державні замовлення на виробництво та постачання продукції для потреб виконання програм; перелік найважливіших об'єктів державного будівництва; витрати з державного бюджету на реалізацію цільових програм; витрати валютних ресурсів та ін. Цільові комплексні програми фінансуються за

рахунок коштів бюджету України. Механізм формування і реалізації коштів для фінансування цільових комплексних програм перебуває на особливому контролі. Спираючись на вище зазначене, можна виділити й проаналізувати головні недоліки й позитивні фактори комплексних цільових і спеціальних програм (рис. 11.2).

Рис. 11.2. Позитивні та негативні риси цільових комплексних програм

Проаналізувавши наведені риси, можна побачити, що позитивні риси можуть перетворюватись на негативні під впливом зовнішніх факторів. Це зумовлено тим, що коли програма розробляється з урахуванням усіх норм, стандартів і правил, то відображає позитивні риси, а коли при її складанні існують розбіжності, то вони трансформуються у негативні риси. Як наприклад з фінансуванням, воно повинно відбуватися за рахунок бюджету, але у зв'язку з відсутністю коштів держава повинна шукати інші джерела фінансування і навіть звертатися до підприємств. Це є гальмуючим фактором в Україні, адже час, який йде на пошук коштів, міг би бути використаний на розробку і

реалізацію програми.

Розглянувши основні риси цільових комплексних програм перейдемо до аналізу спеціальних програм (рис. 11.3).

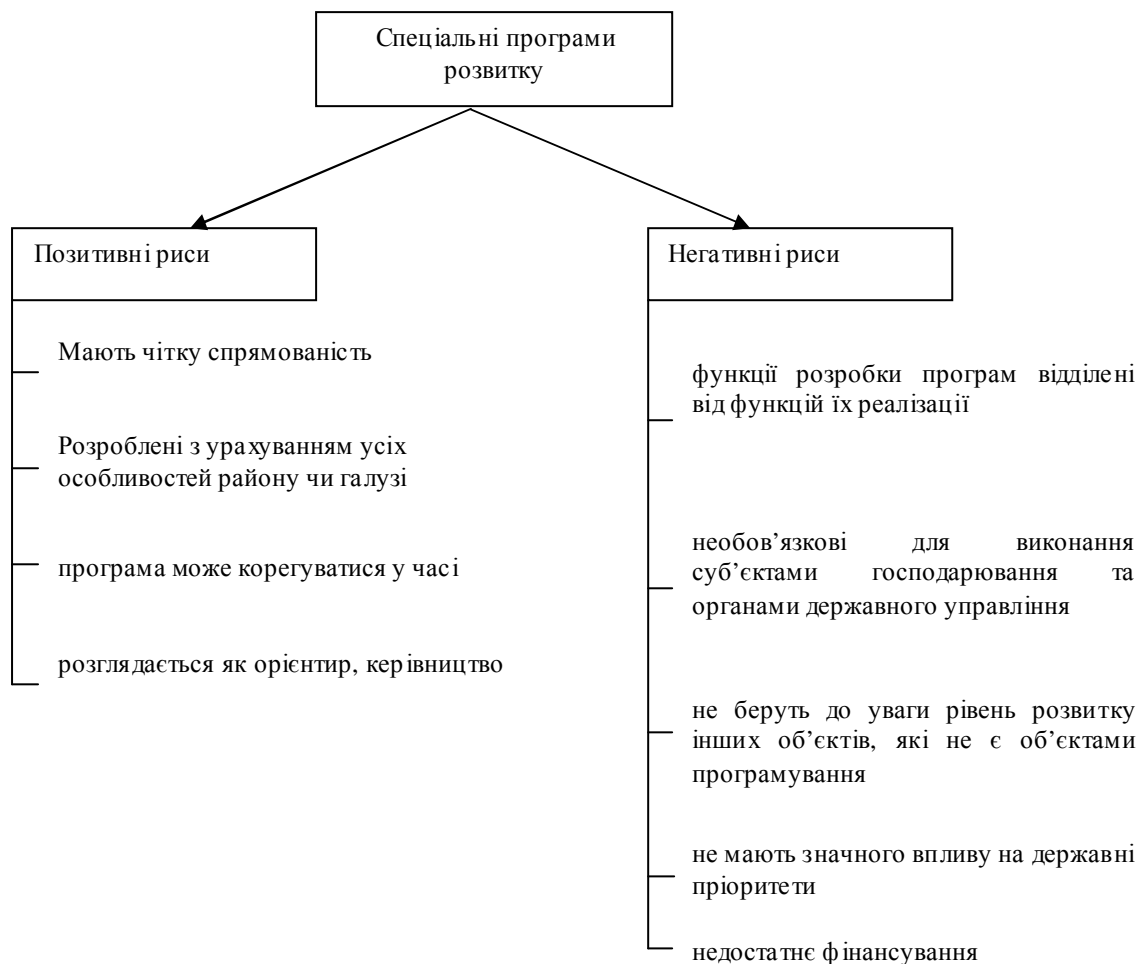

Рис. 11.3. - Позитивні та негативні риси спеціальних програм розвитку

Як можна побачити з рисунку 11.3, спеціальні програми при їх розробці стикаються з тим же механізмом «трансформування» негативних рис у позитивні і навпаки, як і комплексні цільові програми. Але декілька розбіжностей існує. До негативних рис віднесено те, що при розробці спеціальної галузевої чи регіональної програми розвитку не беруться до уваги рівень розвитку і стан галузей, що перетинаються з галуззю об'єкта програмування.

Для розробки й обґрунтування різних варіантів цільових комплексних

програм доцільно використовувати такі методи, як: економічний та структурний аналіз, балансові методи, обґрунтування рівня розвитку виробництва й основних показників за факторами впливу.

Однак найголовнішою з негативних рис є необов'язковість виконання суб'єктами господарювання і державними органами управління спеціальних програм. Це говорить про те, що при розробці й реалізації програми не буде чіткого її виконання і матимуть місце розбіжності в часі.

Для успішної державної діяльності у розв'язанні глобально-державних, регіональних та галузевих проблем недостатньо складання однієї програми, адже вона може мати недоліки, через які не буде досягнуто бажаного результату. Тільки комплексний підхід та інтеграція програм різних рівнів дасть позитивний результат для національної економіки і для країни в цілому.

Держава не може обмежуватись програмами на короткий період. Без бачення перспектив неможливо здійснювати ніяку діяльність, будь то інвестиційна, зовнішньоекономічна діяльність, реалізувати ефективну структурну політику. Тому держава, галузі й регіони розробляють середньо- та довгострокові прогнози як складові системи розвитку відповідних об'єктів програмування.

11.2. ПРОГНОЗ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

В усіх економічних системах прогноз є необхідною складовою процесу планування і розробки економічної політики країни. Вирішення фундаментальних проблем національної економіки, які стоять перед Україною, неможливо без обґрунтованих прогнозів. Необхідність прогнозування викликана тим, що майбутнє невизначене й ефект багатьох рішень, які приймаються тепер в економіці, протягом певного часу не відчуватиметься. Тому точне передбачення майбутнього підвищує ефективність процесу прийняття рішень. Прогнози для національної економіки можуть розроблятися як державними, так і недержавними організаціями.

Прогноз (з гр. Prognosis – передбачення) – це науково обґрунтоване

судження про можливий стан об'єкта в майбутньому, а також про альтернативні шляхи й строки досягнення такого стану.

Прогнозування – це процес розроблення прогнозів. Одним з найважливіших напрямів прогнозування суспільного розвитку є соціально-економічне прогнозування. В усіх галузях життя суспільства ланкою, за допомогою якої відбувається взаємозв'язок між теорією і практикою, є прогнозування. Відповідно до цього в методології прогнозування виділяють два аспекти: теоретичний і управлінський. Теоретичний аспект полягає у тому, що за допомогою прогнозування здійснюється аналіз реальних фактів і причинно-наслідкових зв'язків, оцінка й опис можливих і бажаних перспектив розвитку об'єкта. Управлінський аспект виявляється в тому, що прогнозування дає змогу формувати рекомендації щодо державного регулювання економіки на відповідну перспективу. Соціально-економічне прогнозування є складовою ширшого поняття – передбачення.

Передбачення – це відображення дійсності, засноване на визнанні законів природи, суспільства та мислення. Існує три форми передбачення, залежно від ступеня конкретизації процесів що досліджуються: гіпотеза, прогноз і план.

Гіпотеза характеризує наукове передбачення на рівні загальної теорії. Науковою підставою побудови гіпотези є теорія і відкриті на її підставі закономірності, причинно-наслідкові зв'язки й тенденції функціонування й розвитку об'єктів. На цьому рівні об'єкти описують за допомогою якісних характеристик. Прогноз базується на якісних і кількісних параметрах. Він має більшу визначеність і достовірність, але має імовірний характер.

План – це комплекс заходів, спрямованих на досягнення певних цілей. Головна різниця між гіпотезою, прогнозом і планом полягає в тому, що останній має визначеність завдань. У ньому передбачення отримало найбільшу конкретність. Через це прогнозування і планування пов'язані найтісніше. Єдність між ними зумовлена тим, що прогнозування створює умови для науково обґрунтованого планування (процесу прийняття управлінських рішень).

Залежно від часу розроблення прогнозу відносно плану форми їх поєднання можуть бути різними:

- прогнозування може передувати процесу розробки плану (прийняттю управлінських рішень). Як правило, для того щоб прийняти обґрунтоване рішення, необхідно мати прогноз, наприклад, обсягів і структури попиту, стратегії і тактики конкурентів, можливих змін у господарському законодавстві, міри можливого ризику і т. ін.;

- прогноз і план можуть розроблятися одночасно, оскільки як планові, так і прогнозні розрахунки спираються на велику кількість показників (констант і змінних), у тому числі таких, що мають прогнозне походження (індекс цін, показники ефективності використання ресурсів тощо);

- прогноз може здійснюватися після прийняття управлінського рішення.

У такому варіанті виділяють два аспекти. Перший називають прогнозуванням наслідків прийнятих рішень. Другий аспект пов'язаний з безперервністю і календарним характером планування і прогнозування. Процес планування починається ще до початку втілення планових заходів, але в межах попереднього планового періоду. Для цього здійснюється прогноз очікуваного виконання плану. Наприклад, згідно із Бюджетним кодексом України проект Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний рік, який «задає тон» усім наступним етапам бюджетного процесу, розробляється до 1 червня поточного бюджетного року. Але щоб сформулювати продуману бюджетну політику на наступний рік, необхідно мати прогноз очікуваного виконання бюджету за поточний рік.

Прогнозування і планування можуть існувати окремо одне від одного. Це зумовлено тим, що існують об'єкти, які не підлягають плануванню, але можуть бути об'єктами прогнозування. До них належать, наприклад, політичні, демографічні процеси, творчість у сфері науки, мистецтва та ін. За допомогою управлінських рішень можна здійснювати лише непрямий вплив на процеси та явища. У соціально-економічній діяльності прогноз необхідний для того, щоб обрати з багатьох рішень найбільш оптимальне, яке дозволить досягти

найкращих результатів. Чим вища якість прогнозів, тим ефективніше само рішення, а значить і діяльність держави в цілому. Однією з найважливіших характеристик соціально-економічного прогнозування є класифікація (типологія) прогнозів. Класифікувати прогнози можна за 12 ознаками (табл. 11.1).

Таблиця 11.1 – Класифікація прогнозів

Класифікаційна ознака	Прогнози
За масштабом прогнозування	Макроекономічні Структурні Народногогосподарські комплекси Галузеві Регіональні
За часом попередження	Довгострокові (5-15 років) Середньострокові (1-5 років) Короткострокові (1міс.-1рік) Оперативні (до 1міс.)
За призначенням	Загального призначення Спеціального призначення
За метою	Планіфікаційні Управлінські Конформативні
За ступенем обґрунтованості	Інтуїтивні Логічні
За формою вираження результатів	Якісні Кількісні
За способом побудови	Крапкові Інтервальні
За залежністю від ін. подій	Умовні Безумовні
За кількістю прогнозованих величин	Одиничні Множинні
За можливістю контролю	Контрольовані Не контрольовані
За функціональною ознакою	Нормативне Пошукові
За структурою об'єкта прогнозування	Детерміновані Імовірнісні

Відповідно до Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» прогнози економічного і соціального розвитку мають розроблятися на середньостроковий і короткостроковий періоди. У прогнозах мають бути відображені: аналіз соціально-економічного розвитку країни за попередній

період і характеристика головних проблем розвитку економіки і соціальної сфери; очікувані зміни зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної ситуації і їх вплив на економіку країни; оцінка впливу можливих заходів державної політики у прогностичному періоді на розвиток економіки і соціальної сфери; цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку та пропозиції щодо напрямів державної політики на відповідний період; прогноз кон'юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках стратегічно важливих товарів (послуг); основні макроекономічні та інші необхідні показники і баланси економічного і соціального розвитку, в тому числі по галузях і регіонах; висновки щодо тенденцій розвитку економіки країни у прогностичному періоді.

Органи законодавчої і виконавчої влади використовують результати прогнозів у даних сферах, приймаючи конкретні рішення в галузі економічної політики і розробляючи державні програми та індикативні плани.

11.3. МЕТОДИ ТА ПРИНЦИПИ ПРОГНОЗУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Методами прогнозування називають сукупність прийомів і оцінок, що дають змогу на підставі аналізу колишніх (ретроспективних) внутрішніх і зовнішніх зв'язків, притаманних об'єкту, а також їхніх змін зробити достатньо вірогідне судження щодо майбутнього розвитку об'єкта. Вибір методів прогнозування здійснюється згідно з характером об'єкта та вимогами, які висуваються до інформаційного забезпечення прогнозів. Особливість прогнозування у тому, що одночасно можна використовувати декілька методів. Від оптимального вибору методу багато в чому залежить якість розробленого прогнозу та його помилка.

Кількість методів і способів їх використання визначає сам прогнозист. Але існують фактори, що впливають на цей вибір: завдання та ціль прогнозу; специфічність об'єкта прогнозування; достовірність інформації; компетентність та професіоналізм прогнозиста; час на який розробляється прогноз; наявність часу, ресурсів та ін.

Попри всю різноманітність методів прогнозування, їх (за ступенем формалізації) можна об'єднати в дві групи: інтуїтивні й формалізовані.

Інтуїтивні (експертні) методи – базуються на використанні експертної інформації. Ними користуються тоді, коли бракує чітких тенденцій розвитку об'єкта, коли прогнозуються процеси, які не мають історичних аналогів, коли іншими методами прогнозування неможливо формалізувати оцінювання впливу на розвиток об'єкта багатьох факторів. Експертні оцінки дають змогу встановити ступінь складності й актуальності проблеми, визначити основні цілі та критерії, виявити фактори і взаємозв'язки між ними, обґрунтувати переважні альтернативи розвитку.

До формалізованих методів прогнозування належать методи прогнозової екстраполяції і моделювання. Використання формалізованих методів доцільне за наявності достатньої фактографічної інформації і чіткої тенденції розвитку об'єкта прогнозування.

Методи екстраполяції базуються на припущенні того, що закономірність (тенденція) розвитку об'єкта в минулому буде незмінною протягом певного часу і в майбутньому. Але оскільки в дійсності тенденція розвитку може змінюватися, то прогнозні результати слід розглядати як імовірнісні. Залежно від особливостей змін рівнів у динамічних рядах екстраполяції можуть бути простими і складними. Першу групу складають методи прогнозування, які базуються на припущенні відносної стійкості в майбутньому абсолютних значень рівнів, середнього рівня ряду, середнього абсолютного приросту, середнього темпу зростання. Методи другої групи базуються на визначенні основної тенденції, тобто використанні статистичних формул, які описують тренд.

Тренд – це відображення певною функцією тенденції ряду динаміки. Його зображують у вигляді гладкої кривої (траєкторії). Тренд характеризує головну закономірність руху об'єкта в часі.

Складні методи екстраполяції можна поділити на два типи: адаптивні й аналітичні. Адаптивні методи прогнозування ґрунтуються на тому, що процес

їх реалізації полягає у визначенні наступних у часі значень прогнозного показника з урахуванням ступеня впливу попередніх рівнів. До них належать методи ковзної і експоненціальної середніх, метод гармонійних ваг, авторегресія. В основу аналітичних методів прогнозування (кривих зростання) покладено принцип одержання за допомогою методу найменших квадратів оцінки детермінованої компоненти, що характеризує основну тенденцію.

Особливе місце в сучасному прогнозуванні належить методам багатфакторного моделювання – логічного, інформаційного, статистичного. Методи інформаційного моделювання є специфічною галуззю прогнозування.

Найбільш поширеними є методи прогнозування, засновані на статистичному моделюванні. Ці методи поділяються на дві групи:

1. Метод прогнозування на підставі одиничних рівнянь регресії. Форму взаємозв'язку одного явища з іншими явищами, об'єктами і процесами можна зобразити у вигляді рівняння регресії. Прогнозування здійснюється підстановкою в нього значень ознак-факторів і оцінюванням очікуваного середнього значення результативної ознаки. Для встановлення області розсіювання визначаються довірчі інтервали. Прогнозування за регресивними моделями може здійснюватися тільки після перевірки моделей на адекватність.

2. Метод прогнозування на підставі системи рівнянь взаємозв'язаних рядів динаміки. Цей метод є найскладнішим, але з його допомогою можна одержати оцінку не тільки результативної, а і факторних ознак, тобто аналіз взаємозв'язаних рядів динаміки виражається за допомогою системи рівнянь регресії. Прогноз у такому разі краще піддається змістовій інтерпретації, ніж звичайна екстраполяція.

Особлива значущість надається розробці фінансових програм і фінансової політики, прогнозуванню попиту, інвестицій, структурним змінам. Головна увага приділяється прогнозуванню платіжного балансу, цін, валютного курсу, ситуації в грошово-кредитному секторі, державних операцій при формуванні державного бюджету, інфляції.

При прогнозуванні платіжного балансу виробляються прогнозні

розрахунки найважливіших його складових: експорту й імпорту; послуг: транспортних (у тому числі вантажних й пасажирських); операцій, пов'язаних з капіталом (прямих і портфельних інвестицій, кредитів та ін.).

Прогнозування державних операцій зводиться в основному до проведення прогнозних розрахунків по податкових і неподаткових надходженнях, а також витратах. Серед використовуваних методів прогнозування слід виділити математичну екстраполяцію (трендові моделі), факторні моделі, моделі міжгалузевого балансу, експертні оцінки.

Прогнози розробляються на макрорівні, на рівні регіонів і галузей.

Розроблено концепцію соціально-економічного розвитку України, в якій визначено мету й пріоритети розвитку економіки. Прогнози й плани на рівні держави формуються на базі проектів територіальних планів у декількох варіантах, з яких приймається найбільш ефективний. Розробку економічних прогнозів і планів здійснюють виходячи з аналізу економічної кон'юнктури, НТП, зовнішнього положення, стану природних ресурсів, демографічної ситуації в країні. Комплексні прогнози й плани соціально-економічного розвитку ґрунтуються на системі демографічних, економічних, науково-технічних, зовнішньоекономічних, соціальних і регіональних прогнозів і планів, а також на намірах інституціональних одиниць та довгострокових контрактах. Економічні прогнози стають вирішальною базою для формування державного бюджету й здійснення грошово-кредитної політики. Економічні прогнози й плани розглядаються і схвалюються урядом разом з державним бюджетом. У Верховну Раду України економічний план на наступний рік подається для розгляду й схвалення, а Державний бюджет - для затвердження.

Основними функціями прогнозування є: науковий аналіз процесів і тенденцій (здійснюється в три стадії: ретроспекція, діагноз, проекція); дослідження об'єктивних зв'язків соціально-економічних явищ; оцінювання об'єкта прогнозування; виявлення альтернатив розвитку.

Для відтворення зазначених функцій соціально-економічне прогнозування повинне ґрунтуватися на певних принципах. Принципи

прогнозування забезпечують методологічну єдність різноманітних методів і моделей розробки прогнозів. Виділення принципів прогнозування не означає, що вони існують незалежно один від одного й можливо їх вибіркове використання. Відображаючи різні сторони розробки прогнозів, ці принципи створюють одне ціле. Виділяють такі принципи соціально-економічного прогнозування: цілеспрямованості, системності, наукової обґрунтованості, адекватності, альтернативності.

Принцип системності означає, що економіка розглядається як єдиний об'єкт прогнозування і разом з тим як сукупність щодо самостійних напрямків прогнозування. Дотримання принципу системності визначає доцільність використання "блокового" методу побудови прогнозу економіки як системи. Такий метод передбачає створення моделей, які б відповідали змісту кожного окремого блоку й разом з тим давали б можливість відобразити цілісну картину можливого розвитку економіки. Для цього об'єкт повинен бути описаний, по-перше, як підсистема більш широкої системи, по-друге, як цілісне явище, по-третє, як певна складна структура, що, у свою чергу, теж складається з елементів (підсистем другого, третього, четвертого й т.д. рівнів).

Сутність принципу наукової обґрунтованості прогнозів полягає в наступному. По-перше, прогнозування має потребу у всебічному обліку дії об'єктивних економічних законів і законів розвитку суспільства. По-друге, прогнозування повинне базуватися на сучасних прогностичних методах. По-третє, прогнозування повинне враховувати позитивний світовий і вітчизняний досвід розробки прогнозів.

Принцип адекватності прогнозів об'єктивно характеризує не тільки процес виявлення, а й оцінку стійких тенденцій і взаємозв'язків у розвитку економіки й створення теоретичного аналога реальних економічних процесів з повною й точною імітацією таких. Адекватність означає максимальне наближення теоретичної моделі до постійних, істотних закономірностей і тенденцій розвитку. При цьому під теоретичною моделлю прогнозу слід розуміти модель, що практично реалізується і є формою наукового

відображення дійсності. Адекватність передбачає врахування можливого, стохастичного характеру розвитку процесів. Це означає необхідність оцінки постійних і можливих відхилень розвитку об'єкта від пануючих тенденцій, визначення області розсіювання.

Принцип альтернативності прогнозування впливає з можливості розвитку економіки й соціально-економічних процесів у різних напрямках (траєкторіях), при різних взаємозв'язках і структурних співвідношеннях.

Підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень – формування макроекономічного прогнозу передбачає розробку відповідних рекомендацій і пропозицій щодо вибору й характеру конкретних заходів державного впливу (обґрунтування напрямків соціально-економічного розвитку, форм, методів та інструментів державного регулювання економіки для урядових структур).

Для успішної реалізації прогнозів необхідно забезпечити дві вимоги: по-перше, дотримання єдиних принципів формування прогнозів на різних рівнях прогнозової роботи і, по-друге, дотримання прийнятої у світовій практиці послідовності.

Сучасний стан національної економіки зумовлює необхідність подальшого вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку й запровадження стратегічного планування роботи в органах державної влади, яке передбачає планування заходів з розробки прогнозних і програмних документів, з реалізації та контролю за їх виконанням. Такі заходи визначають цілі соціально-економічного розвитку держави й шляхи їх досягнення. Тому дуже важливими для держави є проблема формування ефективної, впливової, науково обґрунтованої, забезпеченої необхідними ресурсами державної політики захисту національних інтересів, її практична імплементація (особливо в середньо - і довгостроковій перспективі), а також здійснення ефективного державного управління у цій специфічній сфері. Для цього в нашій країні розроблена система базових документів із стратегічного планування соціально-

економічного розвитку України.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *програма; економічна програма; національна програма; цільова комплексна програма; прогнозування; принципи прогнозування; методи прогнозування; динамічні моделі прогнозування; моделювання; програмування.*

Контрольні запитання:

1. Що таке цільова комплексна програма?
2. У чому полягає сутність програмування?
3. Розкрийте особливості цільових комплексних програм.
4. Охарактеризуйте довго-, середньо- й короткострокові програми економічного і соціального розвитку національної економіки.
5. Дайте класифікацію прогнозів.
6. У чому полягає сутність прогнозування?
7. Які методи прогнозування Ви можете назвати?
8. Охарактеризуйте основні принципи прогнозування.
9. У чому полягає сутність спеціальних програм?
10. Наведіть позитивні й негативні риси цільових комплексних програм.

Тести для самоперевірки:

1. Національна програма економічного й соціального розвитку може складатися:

- А. На довгострокову перспективу.
- Б. На середньострокову перспективу.
- В. На наступний рік.
- Г. Для розвитку регіонів.

2. Програми, що розробляють для масштабної реалізації значних науково-технічних досягнень та доведення їх до практичної реалізації. Це визначення:

- А. Програми.
- Б. Програми економічного та соціального розвитку національної

економіки.

В. Програми економічного та соціального розвитку національної економіки на довгострокову перспективу.

Г. Цільової комплексної програми.

3. Система взаємозв'язаних і узгоджених заходів, план дій, спрямовані на досягнення єдиної мети, розв'язання однієї проблеми - це:

А. Програма.

Б. Економічна програма.

В. Цільова комплексна програма.

Г. Програма економічного і соціального розвитку національної економіки.

4. Спеціальні програми розвитку – це:

А. Науково-технічні.

Б. Виробничі.

В. Галузеві.

Г. Територіальні.

5. За змістом комплексні цільові програми поділяються на:

А. Соціально-економічні.

Б. Виробничі та регіональні.

В. Науково-технічні.

Г. Екологічні та інституційні.

6. Прогнози можна класифікувати за:

А. Ступенем контролю та масштабом.

Б. Функціональною ознакою та часом.

В. Об'єктом і кількістю об'єктів.

Г. За всіма перерахованими ознаками.

7. До принципів прогнозування національної економіки відноситься:

А. Принцип наукової обґрунтованості й адекватності.

Б. Принцип багатоваріантності (альтернативності).

В. Принцип цілеспрямованості.

Г. Принцип ефективності (рентабельності).

8. До головних функцій прогнозування можна віднести наступні:

А. Науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів і тенденцій національної економіки.

Б. Оцінка об'єкта прогнозування на основі вибраних альтернатив.

В. Підготовка рекомендацій для прийняття адекватних управлінських рішень.

Г. Оцінка можливих наслідків прийнятих рішень.

9. Економіко-математичні моделі можуть класифікуватися за:

А. Характером і змістом.

Б. Очікуваним результатом.

В. Рівнем агрегування показників.

Г. Всіма перерахованими ознаками.

10. За предметно-змістовною ознакою цільові комплексні програми бувають:

А. Соціальними.

Б. Інвестиційними.

В. Екологічними.

Г. Всі відповіді правильні.

Розділ 12. ПОЛІТИКА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

12.1. Сутність, теорії та моделі економічного зростання національної економіки.

12.2. Фактори й джерела економічного зростання.

12.3. Стратегічні моделі економічного розвитку країн з транзитивною економікою.

12.4. Принципи, напрями й проблеми формування стратегії економічного зростання в Україні.

Навчальний тренінг

12.1. СУТНІСТЬ, ТЕОРІЇ ТА МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Економічне зростання – одна з найважливіших проблем, які стоять перед країнами. За його динамікою оцінюють розвиток національних економік, життєвий рівень населення, вирішення проблеми обмеженості економічних ресурсів. Економічне зростання є важливою економічною метою кожної країни. Збільшення обсягу продукції в розрахунку на душу населення означає підвищення рівня життя у країні.

Економічне зростання означає регулярне, стійке розширення масштабів діяльності господарської системи, яке виявляється у збільшенні розмірів застосованої суспільної праці і виробленого продукту - товарів і послуг. При розгляді економічного зростання головною стає проблема кількісного та якісного розвитку виробництва і збалансованості його структури.

Більш осяжним і широким є поняття *економічного розвитку*. Поряд з характером використання продуктивних сил суспільства воно включає також еволюцію економічної системи в цілому, зокрема всіх підсистем економічних виробничих відносин, у тому числі соціально-економічних як суспільної форми існування продуктивних сил. Під час зміни, вдосконалення виробничих відносин відповідно до вимог розширеного відтворення створюються умови для економічного зростання. Термін «розвиток» пропонується вживати,

характеризуючи якісне покращення добробуту, а зростання – стосовно фізичного збільшення обсягів випуску товарів і послуг. Вони взаємозв’язані, але не є синонімами. Теоретично можливе зростання без розвитку і розвиток без зростання, але історично ці дві категорії завжди поєднані.

Економічне зростання відбувається головним чином у двох напрямках: шляхом збільшення витрат факторів виробництва, таких, як капітал, робоча сила, енергія тощо, або шляхом збільшення продуктивності цих ресурсів унаслідок технічного прогресу. У першому випадку враховується стан виробничого потенціалу, а в другому – стан технології виробництва. Перше із зазначених джерел зростання спирається на виробничий потенціал національної економіки, тоді як друге – на вдосконалення самого процесу виробництва. Теоретично розрізняють три типи економічного зростання: екстенсивний, інтенсивний і змішаний (реальний).

Вимірюється економічне зростання темпами зростання або приросту ВВП, національного доходу, ВВП:

$$\text{Темпи економічного зростання} = \frac{ВВП_1}{ВВП_0} \times 100 \% ,$$

де $ВВП_1$ – валовий внутрішній продукт поточного року;

$ВВП_0$ – валовий внутрішній продукт базового року.

Для визначення рівня економічного розвитку використовують і такі показники, як ВВП на душу населення; показники ефективності функціонування економіки, що обчислюються на підставі ВВП; виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку окремих галузей господарства країни); рівень та якість життя населення, середня тривалість життя; рівень освіти; середня тривалість робочого дня; забезпечення житлом тощо. Міжнародні організації для визначення рівня якості життя використовують індекс людського розвитку. Індекс обчислюють на підставі освітнього рівня населення, середньої тривалості життя і ВВП на душу населення.

Зрозуміти сутність і механізми досягнення економічного зростання

допомагає аналіз існуючих теорій і моделей економічного зростання, представлених економістами різних напрямків економічної думки. Нео класична доктрина економічного зростання формується на базі двох джерел – теорії факторів виробництва і концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів – праці й капіталу. *Неокласична теорія* економічного зростання виходить з припущення, що кожний фактор виробництва – праця, земля і капітал є самостійними творцями вартості, тому забезпечує відповідну частку виробленого національного продукту. Механізм чинників економічного зростання досліджується у *моделях економічного зростання*. До цих моделей належать і виробничі функції, які показують взаємозв'язок між обсягом національного продукту і чинниками зростання та їх функціональними залежностями.

Першою виробничою функцією була *функція Кобба-Дугласа*, побудована в 1928 р., де враховувались дані розвитку промисловості США за 1899-1922 рр.

$$Y = AK^{\beta} L^{\nu}, \quad \text{при } \beta + \nu = 1,$$

де Y – ВВП;

A – коефіцієнт масштабності, що показує вплив інших чинників зростання (автономний фактор зростання);

K – обсяг капіталу (середньомісячна вартість основних виробничих фондів);

L – обсяг праці (річний фонд заробітної плати);

β – коефіцієнт еластичності капіталу;

ν – коефіцієнт еластичності праці (β і ν відображають еластичність, або зміну Y щодо збільшення K і L).

Було обчислено, що $A = 1,01$ (це значення відповідало середньомісячним темпам зростання ВВП), $\beta = 1/4$ і $\nu = 3/4$ (ці значення коефіцієнтів відображають частки капіталу і праці у національному доході). Якщо, наприклад, $\nu = 3/4$, це означає, що збільшення праці на 4 одиниці зумовить менше збільшення продукту на 3 одиниці.

У XX ст. простежувалося декілька закономірностей, що стосуються

економічного зростання в розвинутих країнах.

По-перше, затрати праці, виміряні в людино-годинах, зростали повільніше, ніж капітал, що означає підвищення капіталоозброєності.

По-друге, відношення обсягу національного продукту до затрат праці також зростало, що свідчить про підвищення продуктивності праці.

По-третє, відношення капіталу до обсягу продукції, тобто капіталомісткість, не виявляло виразної тенденції.

По-четверте, частки праці й капіталу в національному доході були відносно стабільними.

По-п'яте, простежувалася чітка тенденція до зростання реальної заробітної плати, що означає підвищення рівня життя.

По-шосте, протягом минулого століття національний продукт зростав у середньому на 2-3%. В останній же його чверті ці темпи в розвинутих країнах уповільнились.

По-сьоме, відношення національних заощаджень та інвестицій до ВВП упродовж більшої частини століття було стабільним.

Кейнсіанська школа економічного аналізу, на відміну від неокласичної, в основу дослідження поклала визначення умов стійкого, рівноважного економічного зростання, тобто зростання при повній зайнятості факторів виробництва, коли їх сукупна величина зростає таким самим темпом, що і обсяг виробництва. *Неокейнсіанці* акцентують увагу на проблемах економічної динаміки як важливої теоретичної основи економічної політики держави. Вони повністю сприйняли переконання Кейнса про втрату ринковою економікою здатності до самовідновлення рівноваги і необхідність доповнення ринкового механізму державним регулюванням. Особливість неокейнсіанства полягає у відстоюванні систематичного і прямого, а не спорадичного й опосередкованого, як у Кейнса, впливу держави на економічні процеси. Відбувся перехід від теорій зайнятості, орієнтованих на антициклічне регулювання економіки, до теорій економічного зростання, пошуку умов забезпечення його стабільних темпів.

Найвідомішими неокейнсіанськими моделями економічного зростання стали моделі, які розробили американський дослідник польського походження, *професор Євсій Дейвід Домар і британський теоретик, професор Рой Форбс Харрод*. У своїх моделях вони приходять до загального висновку про доцільність постійних (стійких) темпів економічного зростання як вирішальної умови динамічної рівноваги ринкової економіки за повного використання всіх виробничих ресурсів. Спільним положенням моделей Є.Домара і Р.Харрода є визнання постійності в тривалому періоді таких макроекономічних параметрів, як норма нагромадження (частка нагромаджень у доходах) і гранична ефективність інвестицій (маржинальний коефіцієнт). Крім того, обидва вчені вважали, що досягнення динамічної рівноваги і стійких темпів економічного зростання відбувається не автоматично, а є результатом відповідної економічної політики, тобто активного державного регулювання економіки. Харрод і Домар єдині у визнанні вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу, збільшенні виробничих потужностей, вважаючи, що зростання доходу сприяє збільшенню зайнятості, яка, в свою чергу, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття. Це підтверджує безумовне визнання кейнсіанської концепції про *залежність характеру і динаміки економічних процесів від пропорцій між інвестиціями і заощадженнями, а саме: випереджуюче зростання інвестицій – причина інфляції, а заощаджень – причина неповної зайнятості*. Тільки рівність інвестицій і заощаджень забезпечує економічну рівновагу без інфляції і за повної зайнятості.

Економічне зростання супроводжується глибокими змінами в галузевій структурі національної економіки. Під впливом науково-технічного прогресу в усіх розвинутих країнах знижуються частка у ВВП сировинних галузей і сільського господарства та чисельність зайнятих у них і водночас збільшуються відповідні показники для сфери послуг. При цьому найсерйозніші зрушення відбуваються на рівні підгалузей. Зокрема в обробній промисловості зменшується чисельність зайнятих у традиційних галузях з високою

трудомісткістю виробництва (харчова, текстильна, швейна), а також у капіталомістких (металургія), і збільшується у приладобудуванні, електроніці тощо.

12.2. ФАКТОРИ Й ДЖЕРЕЛА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Економічне зростання країни визначає ряд факторів. Найважливішими з них є *чотири групи факторів*: 1) фактори пропозиції; 2) фактори попиту; 3) фактори розподілу; 4) соціокультурні, інституційні та інші фактори.

До факторів пропозиції належать:

- кількість та якість природних ресурсів;
- кількість та якість трудових ресурсів;
- обсяг основного капіталу країни;
- технологія і організація виробництва.

Всі перелічені фактори пропозиції (вони належать до прямих факторів) визначають можливості фізичного збільшення обсягу виробництва продукції. Тільки наявність більшої кількості або кращих за якістю ресурсів, ураховуючи і технологічний аспект, дає змогу національній економіці нарощувати свій потенціал.

Для збільшення обсягу основного капіталу країни (устаткування, обладнання, виробничих будівель, доріг тощо) необхідне зростання фонду нагромадження капіталу й спрямованості інвестицій на створення нових життєвих благ. Слід зауважити, що в розвинутій економіці від 10 до 20% національного доходу використовується для нагромадження капіталу, а найбідніші країни часто можуть заощаджувати тільки 5% національного доходу. Крім того, значна частина цих незначних заощаджень спрямовується на забезпечення зростаючого населення простими знаряддями праці.

Рівень технології якісно характеризує продуктивність праці, ефективність виробництва, показує узгодженість усіх виробничих факторів, що примножує його результативність. Стан технології залежить від рівня розвитку науки і техніки, здатності виробництва вчасно реагувати на нові науково-технічні

досягнення. Тому технологія як фактор економічного зростання, охоплює також науково-дослідні й проектно-конструкторські розробки, менеджмент і підприємництво. Однією з ключових складових цього фактора є виховання у індивідів підприємницького духу. Країна не може досягти значного економічного зростання без підприємців, які основною своєю метою ставлять відкриття нових підприємств, реалізацію нових ідей, освоєння нових технологій, новизну в організації праці.

Економічне зростання залежить також від *факторів попиту*. Економіка країни повинна забезпечити попит на зростаючий обсяг ресурсів, інвестицій, товарів і послуг. А це означає, що макроекономічне середовище має забезпечувати такий рівень сукупних видатків, при якому повністю використовуються наявні ресурси. Несприятливе макросередовище – високі податки, великі процентні ставки, низький рівень завантаження виробничих потужностей та ін. сповільнює економічне зростання, оскільки не забезпечує повного використання ресурсів.

На темпи й розміри економічного зростання значний вплив мають і *фактори розподілу*. Діюча система розподілу доходів повинна бути ефективною, велике значення тут мають податкова політика, державні соціальні програми й соціальна політика уряду взагалі. Для зростання виробництва недостатньо тільки нарощувати виробничі ресурси, їх необхідно правильно розподіляти. Зміни в структурі попиту вимагають переміщення капіталів і трудових ресурсів у галузі з більшим попитом на них.

Отже можемо зробити висновок, що економічне зростання має місце тільки тоді, коли цьому сприяють як фактори пропозиції, так і фактори попиту та розподілу. Взаємозв'язок між самими факторами є складним і суперечливим. Зміни у факторах пропозиції породжують зміни в обсязі сукупного попиту та розподілі ресурсів і навпаки. Наприклад, неповне залучення трудових ресурсів уповільнює темпи нагромадження капіталу, а низькі темпи впровадження нововведень та інвестицій можуть збільшувати безробіття.

Стабільне економічне зростання передбачає не тільки повне

використання ресурсів, а й досягнення оптимальної структури виробництва (фактор ефективності).

Країна має використовувати обмежені економічні ресурси раціонально, максимально ефективно й виробляти найцінніші для суспільства товари та послуги, щоб максимально задовольнити необмежені потреби.

Слід окремо підкреслити значення інших факторів, що впливають на економічне зростання, але вони важко піддаються кількісній оцінці. Це перш за все *соціокультурні й інституційні чинники*. Зокрема, значний позитивний вплив на економічне зростання багатьох країн справляє сприятлива соціальна, культурна і політична атмосфера, що склалася в них. У цих країнах підприємництво, торгівля, фермерство, винахідництво мають престижний характер діяльності. Важливим соціокультурним чинником економічного зростання є позитивне ставлення до праці.

У довгостроковому періоді економічне зростання залежить від політичної організації суспільства. Так, країни, політичні системи яких спираються на демократичні принципи, інститути права, характеризуються упорядкованістю відносин власності, конкурентного середовища і розвиваються, як правило, значно швидшими темпами, ніж країни з тоталітарними режимами.

Ще одним важливим чинником підвищення сукупної продуктивності факторів є поліпшення якості освіти та нагромадження людського капіталу.

Людський капітал індивіди нагромаджують у процесі набуття загальної і спеціальної освіти, трудового досвіду тощо. Чим більше країна заощаджує і вкладає в нагромадження людського капіталу, тим швидше вона економічно зростатиме. Цей фактор слід ураховувати біднішим країнам на їхньому шляху до економічного зростання.

В усіх країнах можуть виникнути перешкоди, які уповільнюють або стримують економічне зростання. Часто вони пов'язані з інституційним або громадським середовищем. Наприклад, надмірне втручання держави у приватнопідприємницьку діяльність здатне знижувати продуктивність праці, а недосконала податкова система може підірвати стимули до праці та

інвестування. У багатьох економічно відсталих країнах поширені корупція, хабарництво, які погіршують умови розвитку підприємницької та інвестиційної діяльності.

Вагомим соціально-культурним чинником, що може гальмувати виробництво та економічне зростання, є підкорення власних інтересів інтересам держави тощо. Нерідко дотримання релігійних обрядів, національних традицій впливає на тривалість робочого дня і скеровує ресурси замість інвестування на здійснення різних церемоній.

Чинниками, які стримують економічне зростання, є несумлінне ставлення до праці, господарські злочини, припинення роботи через страйки, трудові конфлікти тощо.

Аналізуючи фактори, що впливають на економічне зростання, важливо визначити і *джерела економічного зростання*. Приріст обсягу виробництва може бути досягнутий за рахунок трьох джерел:

- приросту праці (ΔL);
- приросту капіталу (ΔK);
- технічних нововведень (Т.Н.).

Таким чином, ураховуючи джерела економічного зростання, приріст обсягу виробництва за рік можна визначити:

$$\Delta Q = \alpha \Delta L + (1 - \alpha) \Delta K + T.П.,$$

де ΔQ - приріст обсягу виробництва;

Т.П. - технічний прогрес (або сукупна продуктивність факторів виробництва);

$\alpha, (1 - \alpha)$ - відносні внески кожного фактора виробництва в економічне зростання відповідно до їхніх відносних часток у національний дохід, які можуть змінюватися з часом.

Як джерело економічного зростання, науково-технічний прогрес та інтелектуалізація основних факторів виробництва спрямовані на більш ефективне й раціональне використання ресурсів виробництва. Разом з

технічним прогресом економічне зростання може відбуватися навіть без збільшення обсягів використання факторів виробництва, просто внаслідок більш раціонального використання тих факторів, що залучені товаровиробниками. Наприклад, новітні технології дозволяють економити всі фактори виробництва: енергію, сировину, матеріали тощо.

Слід зауважити, що на частку нових знань, втілюваних у технологіях, устаткуванні, утворенні кадрів, організації виробництва в розвинутих країнах, приходить від 70 до 95% приросту ВВП. Впровадження нововведень стало ключовим фактором ринкової конкуренції, що дозволяє передовим фірмам домагатися надприбутків за рахунок присвоєння інтелектуальної ренти.

Залежно від цього досягається стійка тенденція здешевлення одиниці споживчих властивостей продуктів, що забезпечує підвищення суспільного добробуту і поліпшення якості життя населення.

Впровадження нової техніки та технології приводить до перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу, до фундаментальних змін в техніці, гармонійного поєднання розумових, фізичних, психічних зусиль людини, її духовного збагачення.

Важливою особливістю сучасного економічного зростання є перехід до безупинного *інноваційного прогресу в практиці керування*. Одночасно підвищується значення державної науково-технічної, інноваційної і освітньої політики, що визначає загальні умови науково-технічного прогресу. Постійно зростає частка витрат на науку у ВВП розвинутих країн. Причому частка держави в цих витратах складає 35-40%. Значення державного стимулювання НТП у забезпеченні сучасного економічного зростання визначається об'єктивними властивостями інноваційних процесів: високим ризиком, залежністю від ступеня розвитку загального наукового середовища та інформаційної інфраструктури, значною капіталоемкістю наукових досліджень, невизначеністю можливостей комерційної реалізації їхніх результатів, вимогами до наукової та інженерної кваліфікації кадрів, необхідністю правового захисту інтелектуальної власності. Таким чином, зрозуміло, що в

економічній конкуренції на світовому ринку виграють ті країни, що забезпечують сприятливі умови для наукових досліджень і науково-технічного прогресу.

12.3. СТРАТЕГІЧНІ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН З ТРАНЗИТИВНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Політика економічного розвитку втілюється в життя на основі *концепції соціально-економічного розвитку* через політику держави. Загальна мета макроекономічної політики держави полягає в досягненні економічного оптимуму розвитку народного господарства країни. Форми і способи дій держави як суб'єкта економічної політики визначаються основними параметрами концепції соціально-економічного розвитку, прийнятої у тій чи іншій країні. Проте сама концепція соціально-економічного розвитку країни не встановлює і не регламентує масштаби й сфери економічної політики держави.

Її роль полягає в тому, щоб з'ясувати кінцеву мету суспільного розвитку на певний етап, розкрити засоби її досягнення, описати принципові правила поведінки господарських суб'єктів та індивідів, зробити можливою економічну політику, яка буде довгостроковою і послідовно запроваджуваною.

Політика економічного розвитку втілюється в політику стабілізації, структурну політику, політику розподілу доходів тощо. Ці конкретні види економічної політики сприяють реалізації цілей економічної діяльності держави у сфері стабілізації економічного розвитку, розподілу економічних ресурсів, перерозподілу доходів. Показником політики стабілізації є *висока зайнятість працездатного населення країни або низький рівень безробіття*. Держава втручається в ситуацію на ринку праці з тим, щоб не допустити значних розривів у рівнях безробіття на різних фазах циклу і забезпечити його відповідність темпам розвитку виробництва.

Кінець XX ст. характеризується реформами, спрямованими на перехід соціалістичних країн від централізованої планової економіки до ринкового господарства. Проведення реформ у країнах Азії, Східної і Центральної Європи

мало відмінності в моделях і наслідках. Це зумовлено причинами, пов'язаними з вихідними умовами системних перетворень. Різним був загальний рівень економічного розвитку країн, галузева структура, глибина макроекономічних диспропорцій, ступінь реформованості господарських систем і психологічної підготовленості населення до змін, соціальна стратифікація, культурно-етнічні та історичні традиції та ін.

Радикальні реформи в Україні після розпаду СРСР ґрунтувались на неоліберальній моделі і так званій шоківій терапії. Вони характеризувались прискореною приватизацією державної власності, відмовою від державного регулювання цін і валютного курсу карбованця, планового управління економікою і планового розподілу продукції, бюджетних дотацій галузям народного господарства і населенню та ін. Головний акцент у реформах робився на проведенні монетарної політики, спрямованої на зменшення грошової маси в країні, що сприяло демонетизації економіки і, як наслідок – бартерних розрахунків, поширення тіньової економіки. Внаслідок цих дій розширилась можливість ухилення від сплати податків і зменшились надходження в бюджет. Знизились важливі економічні й соціальні показники. Так, за 1991-1999 рр. ВВП України знизився майже на 60%, приблизно на стільки ж скоротились загальні обсяги виробництва у промисловості й сільському господарстві, реальні доходи населення зменшились на 43%, а частка населення з доходом, нижчим прожиткового мінімуму, становила більше 25% загальної його чисельності. Таке надзвичайне падіння було обумовлено рядом факторів. Україна успадкувала зношені виробничі фонди, ірраціональну галузеву і виробничу структури. Обтяжливими обставинами стали різке підвищення цін на імпортні енергоносії, незавершеність виробничого циклу в національній економіці, розрив економічних відносин із сусідніми державами, значний військово-промисловий комплекс, складна екологічна ситуація, а також прорахунки в державній політиці, непослідовність у переході до ринкових відносин, значний тіньовий сектор.

У ході реформування економіки країна стала на шлях «шоківій терапії»,

використовуючи монетаристську концепцію. Розвиток реформ за рекомендаціями МВФ привів Україну до глибокої трансформаційної кризи, наслідком якої стали неконкурентоспроможність переважної більшості продукції вітчизняного виробництва, спад виробництва і банкрутство підприємств, різке падіння життєвого рівня населення. Причиною кризової ситуації стала не сама монетарна модель економіки, а помилковий шлях її перетворень. Тому найважливішими проблемами сучасного економічного розвитку є: вибір правильного напрямку розвитку, чіткий вибір пріоритетів на шляху до втілення обраної моделі. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не «шокову» ліквідацію економічної системи, а інституційну трансформацію, пристосування соціально-економічних інститутів до нових умов. Особливо це стосується інститутів державного регулювання економічних процесів і соціальних інститутів, що склалися протягом еволюції суспільства.

Темпи економічного зростання визначають динамічні параметри економічного розвитку країни, її місце і історичні перспективи на міжнародній арені. Забезпечення стійких темпів економічного зростання є одним з найважливіших завдань національної економіки будь-якої країни світу. Все більше країн беруть за пріоритетну ідеологію економічного зростання, яка стає основою створення держав загального добробуту.

За основним показником розвитку національної економіки – ВВП на душу населення – усі країни поділяються на розвинуті й країни, що розвиваються. На даний період до розвинутих відносять країни, в яких величина ВВП на душу населення перевищує 12 тис. дол. за рік.

Для подвоєння ВВП на душу населення в Україні при 5% зростанні необхідно 14 років, а при 7% зростанні – 10 років. Відомо, що США знадобилося 47 років, щоб подвоїти ВВП на душу населення, Японії – 33, Індонезії – 17, Південній Кореї – 10 років. Щоб наблизитися до середньосвітового рівня за умови середнього темпу економічного зростання світової економіки в 1,6%, Україні необхідно протягом 30 років підтримувати 7% економічне зростання або подвоювати цей показник кожні 10 років. Навіть

враховуючи від’ємний приріст населення України, *вирішення цієї проблеми потребує абсолютно нової економічної стратегії*. При цьому забезпечення стійких темпів економічного зростання є одним з найголовніших завдань макроекономічного регулювання.

Проводячи політику економічного зростання, потрібний обґрунтований підхід, з урахуванням всіх наслідків його впливу на суспільні явища та процеси. Без відповідних темпів економічного зростання забезпечити добробут і благополуччя населення неможливо. Технічний і технологічний прогрес, відповідальна державна політика кожної країни та регулювання темпів економічного зростання є передумовами виведення людства на передові рубежі розвитку, надання економічному зростанню якісного й прогресивного характеру.

Економічне зростання у більшості країн світу складає декілька відсотків на рік. Так, за останні п’ять років темпи приросту реального ВВП у країнах Європейського Союзу становлять в середньому 2%.

Динаміка економічного зростання (спаду) в Україні характеризувалась наступними показниками (табл.12.1).

Таблиця 12.1 - Динаміка ВВП України за період 1990- 2007 рр.

Роки	Зміна ВВП, %
1990	-4,0
1991	-8,7
1992	-9,9
1993	-14,2
1994	-22,9
1995	-12,2
1996	-10,0
1997	-3,0
1998	-1,9
1999	-0,2
2000	5,9
2001	9,2
2002	4,6
2003	5,0
2004	12,5
2005	2,6
2006	4,7
2007	7,3

Реальний обсяг виробництва почав зменшуватися ще з середини 80-х

років, але в 90-х роках, уже за умов становлення незалежності, його падіння прискорилося. Наслідки економічної кризи 90-х років відкинули країну далеко назад. За період десятилітнього спаду обсяг реального ВВП скоротився майже в 1,9 рази. Після тривалого спаду в 90-х роках, починаючи з 2000 р., в Україні спостерігаються позитивні щорічні темпи приросту реального ВВП. У наведеній таблиці динаміка ВВП України розрахована у % до попереднього року.

Розробляючи стратегію розвитку країни поряд з типами й способами складаються відповідні моделі економічного зростання, які показують конкретне співвідношення та роль задіяних факторів суспільного виробництва, а також його матеріальну основу. В екстенсивних моделях основою зростання є збільшення обсягів традиційних ресурсів, тобто зростання їх кількісної визначеності. У моделях економічного зростання інтенсивного типу, на відміну від моделей екстенсивного типу, переважають якісні фактори впливу на кінцеві результати. Матеріальною основою економічного зростання в моделях інтенсивного типу є інновації, які забезпечують зростання якісної визначеності та підвищення ефективності використання залучених ресурсів.

Використання тієї чи іншої моделі залежить від рівня розвитку та інших можливостей і визначається окресленими цілями й прагненнями. Існування різних матеріальних основ у цих моделях породжує різні стимули в отриманні обсягів прибутку для окремих суб'єктів господарювання. Екстенсивна модель економічного зростання забезпечує отримання середнього прибутку, а інтенсивна відкриває можливості для отримання надприбутку, хоча й пов'язана з певним ризиком.

В умовах сучасної глобалізації основним стратегічним напрямком будь-якої країни є економічне зростання за рахунок конкурентних переваг. Стратегією розвитку України є входження її до групи країн з домінуючим інноваційним шляхом розвитку. Після уповільнення економічного зростання в 2005 р. прогнозується підвищення економічної динаміки за рахунок структурної перебудови економіки, нагромадження нових інвестицій

інноваційного характеру, зростаючої конкуренції на внутрішньому і зовнішньому ринках, трансформації механізмів перетоку капітальних і трудових ресурсів, які можуть привести до зростання ефективності факторів виробництва.

Проблема моделювання динаміки соціально-економічного розвитку в Україні є дуже важливою. Результатом її дослідження стали такі моделі розвитку:

1. **Макромодель економіки «Україна-1».** Ця модель призначена для складання середньострокових прогнозів розвитку ключових макроекономічних показників. Модельні зв'язки розглядаються в секторальному розрізі на основі показників і залежностей Системи Національних Рахунків України з урахуванням цілей макроекономічної політики.

2. **Макромодель «Укр-макро-3».** Модель побудована на основі народногосподарського балансу, має блочну структуру і містить шість підсистем «Виробництво», «Зайнятість та безробіття», «Фонди та капітальні вкладення», «Фінанси та податки», «Соціальна сфера», «Ринок товарів та послуг», які в свою чергу компонуються в два основні блоки: «Макропоказники» та «Міжпродуктові взаємодії». Особливістю даної моделі є прогнозування вартісних макроекономічних показників в умовах інфляції, врахування темпів виробничого спаду в трансформаційний період і залежності економіки від імпорту енергоносіїв, новітніх технологій, обсягів продовольства та товарів широкого вжитку.

3. **Макромодель «Укр-макро-4»** є вагомим доповненням до попередньої версії і призначена для моделювання економічного розвитку залежно від темпів зростання обсягів інвестування. У даній моделі керуючою змінною виступає частка інвестицій у реальному ВВП, що задається у сценарних розрахунках відповідно для уповільненого чи прискореного зростання інвестицій.

4. **Моделююча система «Бюджет»**, яка призначена для вирішення завдань фінансового макроекономічного моделювання, зокрема оцінки очікуваних надходжень в держбюджет і обсягів його найважливіших витрат,

прогнозування динаміки цін, обсягів платоспроможного попиту, експортно-імпортних потоків тощо.

5. Модель середньострокового прогнозування. Модель розроблена в Інституті кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України і призначена для розрахунку щорічних темпів зростання інтегральних макроекономічних показників (реального ВВП, рівня інфляції та безробіття). Дана модель базується на використанні двофакторних виробничих функцій типу Кобба-Дугласа.

6. Модель прогнозного розрахунку реального ВВП, що базується на використанні методу групового врахування аргументів (МГВА). Розроблена ця модель в Кібернетичному центрі НАН України. Технологічною основою моделі є метод групового врахування аргументів. Це – індуктивний переборний метод, який має переваги для складноструктурованих систем, зокрема для об'єктів з розмитими характеристиками, наприклад, неповною вихідною інформацією. Алгоритми МГВА знаходять єдину оптимальну для кожної вибірки модель за допомогою перегляду всіх можливих моделей-кандидатів та вибору операції їх оцінки за балансовим критерієм на незалежній вибірці даних. Вихідною моделлю є краща з множини моделей-кандидатів, а саме та, що веде до мінімального значення зовнішнього критерію.

7. Довгострокова економетрична модель економічного зростання у перехідних економіках. Модель була розроблена О. Гаврилишиним і співробітниками МВФ І. Ізворські та Р. Рооденом. У даній моделі автори використали регресивний аналіз, виокремивши кілька впливових факторів, що характеризують інституційні зміни в економічному середовищі.

Аналізуючи результати й важливість даних розробок сучасних вчених для формування стратегії економічного зростання в Україні, зазначимо, що на цей час, на жаль, відсутня інтегрована модель динамічного розвитку й економічного зростання на макро- та мезорівнях, яка б враховувала конкурентоспроможність економічної системи взагалі та окремих економічних регіонів.

Для забезпечення стабільного економічного зростання і зміцнення позицій України у світовому господарстві необхідно розширити джерела конкурентних переваг за рахунок інвестиційних важелів та інновацій.

Важливою умовою переходу до економічного зростання є створення привабливого інвестиційного середовища в країні. Україна сьогодні є потенційно привабливою для іноземних інвесторів. Їх бажання вкладати капітал в економіку зумовлено метою закріпитися на перспективному ринку збуту, прагненням отримувати прибутки на довгостроковій основі, доступом до порівняно дешевих джерел сировини та ресурсів, що підвищує конкурентоспроможність продукції за рахунок економії витрат виробництва і наближеності до джерел сировини, використання відносно дешевої і кваліфікованої робочої сили як важливого фактора зниження витрат виробництва.

До основних напрямів формування стратегії економічного зростання належить також стабілізація фінансово-грошової та банківської системи; докорінна перебудова податкової системи в напрямі її глибокої лібералізації, зменшення податкового тягара та створення ефективних економічних механізмів стимулювання підприємницької діяльності; радикальні інституційні зміни, серед яких особливе місце належить відносинам власності, диверсифікації форм її реалізації; зміни в системі управління економікою, надання більших повноважень і відповідальності регіонам; перебудова організаційної структури виробництва з урахуванням пріоритетності наукомістких і високотехнологічних галузей економіки, що дозволить Україні увійти у світовий економічний простір з високим науково-технічним потенціалом.

Значна роль у відновленні економічного зростання країни належить аграрній реформі, яка б привела до підвищення економічної ефективності аграрного сектора, спонукала до ефективнішого господарювання, заснованого на ринкових принципах (лібералізація ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, надання вигідних умов кредитування сільськогосподарським

підприємствам тощо).

У сфері зовнішньоекономічних відносин головним є поступове входження України у світовий економічний простір. Незважаючи на економічне зростання на початку XXI ст., підстав для оптимістичних оцінок ще замало, оскільки вони не спираються достатньою мірою на чинники довготривалої дії. Аналіз позитивних результатів останніх років розвитку показав, що вихід країни на траєкторію зростання став можливим завдяки відкритості економіки й активному використанню зовнішньоекономічного чинника. Разом з тим країні потрібно змінювати нинішню однобічну метало-сировинну спеціалізацію, яка не може бути надійною основою для стабільності довгострокового економічного зростання.

Найближчі завдання зовнішньоекономічної діяльності уряду України в межах стратегії розвитку такі:

- не допускати зниження цінової конкурентоспроможності вітчизняного експорту;
- на основі створення вільних економічних зон, відповідної монетарної політики стимулювати експорт, особливо продукції високотехнологічних галузей і виробництв;
- активно впроваджувати політику гнучкого протекціонізму, забезпечувати захист галузей і виробництв, які являються потенційно конкурентоспроможними на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Важливим напрямом стратегії економічного зростання є і соціальна політика, яка повинна спрямовуватись на створення необхідних умов для підвищення добробуту населення країни, передусім за рахунок ділової активності, стимулювання трудової і підприємницької діяльності, а на цьому ґрунті збільшення платоспроможного попиту. Забезпечення стабільних темпів розвитку економіки України в середньо- й довгостроковій перспективі потребують обов'язкового вирішення цих фундаментальних проблем.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ

Основні поняття: *економічне зростання; економічний розвиток; моделі економічного зростання; фактори економічного зростання; джерела економічного зростання; стратегія національного економічного розвитку; стратегічні моделі економічного розвитку; довгострокова економетрична модель економічного зростання у перехідних економіках*

Контрольні запитання:

1. Визначте категорії «економічне зростання» і «економічний розвиток».
2. Назвіть основні фактори економічного зростання.
3. Охарактеризуйте основні показники економічного зростання.
4. Назвіть типи економічного зростання і зробіть їх порівняльний аналіз.
5. Охарактеризуйте джерела економічного зростання.
6. У чому полягає особливість стратегічних моделей економічного розвитку країн з транзитивною економікою?
7. Яке значення має економічне зростання?
8. Характеризуйте основні моделі динаміки соціально-економічного розвитку України.
9. Проаналізуйте фактори економічного зростання в Україні.
10. Вирішення яких проблем забезпечить довгострокове економічне зростання в Україні?

Тести для самоперевірки:

1. Економічне зростання – це:

- А. Еволюція економічної системи в цілому.
- Б. Характер використання продуктивних сил суспільства.
- В. Приріст обсягу виробництва за рахунок збільшення продуктивності праці, капіталу і технічних нововведень.
- Г. Зростання номінального ВВП.

2. Економічне зростання вимірюється:

- А. Приростом грошової маси.
- Б. Приростом реального ВВП.

В. Зниженням загального рівня цін.

Г. Приростом реального ВВП на душу населення.

3. До інтенсивних факторів економічного зростання належать:

А. Якісне удосконалення виробничих потужностей, зменшення часу на виробництво одиниці продукції.

Б. Збільшення відпрацьованого часу.

В. Використання досягнень НТП у виробництві.

Г. Усі відповіді не вірні.

4. Визначте типи економічного зростання

А. Повторення процесу виробництва у зростаючих масштабах.

Б. Розширення виробництва на основі якісного поліпшення і ефективного використання факторів його функціонування.

В. Просте кількісне збільшення факторів виробництва на існуючій технічній базі.

Г. Розширення виробництва внаслідок збільшення кількості використання факторів виробництва і удосконалення техніки і технології.

5. Назвіть основні чинники економічного зростання:

А. Продуктивність праці.

Б. Кількість і якість природних ресурсів.

В. Рівень безробіття.

Г. Рівень інфляції.

6. Які з наведених нижче положень належать до неокласичних теорій економічного зростання:

А. Норма валових інвестицій дорівнює схильності до заощадження всього суспільства ($S = I$).

Б. Капітал, праця і земля винагороджуються на основі відповідних граничних продуктивностей факторів.

В. Механізм моделі являє собою взаємодію двох схильностей – до споживання і до заощадження.

Г. Сума схильностей дорівнює одиниці.

7. Основною причиною економічного зростання у розвинутих країнах

у наш час є:

- А. Збільшення обсягу робочого часу.
- Б. Збільшення обсягу використання капіталу.
- В. Найновіша технологія у виробництві.
- Г. Підвищення кваліфікації робочої сили.
- Д. Здійснення грошово-кредитної політики держави, яка сприяє економічному зростанню.

8. Якщо виробнича функція має зростаючу віддачу від масштабу – це

відповідає:

- А. Інтенсивному типу зростання.
- Б. Екстенсивному типу зростання.
- В. змішаному типу зростання.
- Г. Правильні відповіді відсутні.

9. У моделі Р.Солоу стійке зростання обсягу виробництва на одного

зайнятого пояснюється:

- А. Технічним прогресом.
- Б. Зростанням норми заощаджень.
- В. Приростом населення.
- Г. Технічним прогресом і приростом населення.

10. Графічною ілюстрацією економічного зростання є:

- А. Переміщення точки по кривій виробничих можливостей.
- Б. Переміщення кривої виробничих можливостей вліво.
- В. Переміщення кривої виробничих можливостей вправо.
- Г. Переміщенням точки за межі кривої виробничих можливостей.
- Д. Правильна відповідь відсутня.

Розділ 13. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

13.1. Відкритість національної економіки і конвертованість моделей національних економічних систем.

13.2. Принципи інтеграції національної економіки у світову економічну систему.

13.2. СOT як інституціональна основа інтеграції у світову економічну систему.

13.4. Інституціональні аспекти участі національної економіки у міжнародних валютно-фінансових відносинах та формування безпеки національної економіки.

Навчальний тренінг

13.1. ВІДКРИТІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ І КОНВЕРТОВАНІСТЬ МОДЕЛЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Ефективність функціонування будь-якої національної економіки залежить не тільки від результатів її внутрішньої діяльності, а й від її участі у світових економічних відносинах, ступеня її інтеграції у світове господарство. Для сучасного періоду міжнародного економічного розвитку характерним є широке залучення країн у міжнародні взаємозв'язки, посилення їх взаємозалежності, що стало основою формування світового господарства. Економічна інтеграція – це процес зближення національних економік шляхом утворення єдиного економічного простору для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, робочої сили через національні кордони.

Світове господарство – це сукупність національних економік, взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою на основі міжнародного поділу праці. Проте створення світового господарства не означає автоматичного включення в нього всіх національних економік. Серед багатьох факторів, що впливають на входження і рівень інтеграції кожної країни в систему світового господарства, визначальними є два. *По-перше*, економічна, а, можливо і політична вигода для

країн – учасниць світового інтеграційного процесу. При цьому головним критерієм повинен бути не тільки поточний національний інтерес, але й пов'язаний з віддаленим майбутнім. *По-друге*, участь у світовій економічній інтеграції для будь-якої країни стає можливою за умови певної адаптації національного господарства і правової бази держави до уніфікованих норм і вимог світового господарства.

Рішення щодо інтеграції кожної конкретної країни у світове господарство завжди є складним процесом, оскільки вимагає всебічного урахування наслідків і результатів не тільки для національної економіки окремої країни, але й для світової економічної спільноти в цілому. Серед головних умов інтеграції і участі країни в міжнародних економічних союзах та інших міжнародних організаціях на сучасному етапі виділяються: політична стабільність у країні, відсутність різких коливань у стані національної економіки і, нарешті, відкритість економіки. Закрита економіка - це економіка, всі товари якої виробляються і продаються всередині країни. Відкрита економіка - це економіка, яка бере участь в економічних відносинах між країнами, тобто яка має експорт та імпорт (товарів, послуг, капіталу робочої сили, інформації та технології). Відкритість національної економіки означає:

- прозорість, тобто вільний доступ до національних макроекономічних відомостей;
- економічну свободу всередині країни;
- участь країни та її економічних суб'єктів у світовому інтеграційному процесі.

Передумовою відкритості економіки є економічна свобода, яка базується на дотриманні в країні трьох принципів: свободи індивідуального вибору, свободи приватного обміну і гарантії приватної власності. Залежно від цього світова спільнота має можливість визначати не тільки стан і можливості економіки тієї або іншої країни, але й встановлювати ступінь сприятливих умов для створення в ній іноземних і змішаних підприємств, доцільність розміщення кредитів у даній країні та ін.

До ознак відкритості й конвертованості національної економіки також відносять:

- відношення зовнішньоторговельного обороту на душу населення (це приблизно: у маленьких країнах (Голландія, Бельгія, Австрія) - 55-70%; у середніх країнах (Франція, Англія) - 40-45%; у великих країнах (США, Китай, Індія, Росія) - 20-25%;
- частка зовнішнього торговельного обороту в загальному обсязі виробництва;
- частка експорту в загальному обсязі виробництва;
- частка імпорту в загальному обсязі споживання (не більше 30%);
- частка закордонних інвестицій відносно внутрішніх інвестицій.

Лідерами рейтингу відкритості економіки є економічно розвинені й «нові» промислово розвинені країни, в тому числі Гонконг, Малайзія та ін.

Таким чином, можливості тієї чи іншої країни щодо включення у світове господарство та міжнародну економічну систему за умов прискорення розвитку міжнародних інтеграційних процесів *все більше залежать від показника відкритості й конвертованості національної економіки*. Однак економічна відкритість країни повинна мати певні межі, тобто не виходити за рамки глобальних інтересів держави, оскільки це може мати негативні наслідки. Кожна сучасна держава, що проводить політику відкритої економіки, одночасно прагне певною мірою обмежити міжнародне втручання у свою економічну діяльність. Практично всі країни, економіка яких визнана відкритою, обмежують вивезення новітніх зразків техніки і передових технологій, еміграцію з країни вчених і фахівців, стежать за співвідношенням між експортом та імпортом. Країни, що розвиваються, як правило, обмежують вивезення стратегічної сировини, валюти, дорогоцінних металів та інших цінностей.

Висока ефективність моделей відкритих національних економік пояснюється наступними факторами: інноваційною структурою капіталовкладень і високим рівнем витрат на НДПКР (науково-дослідницькі і

проектно-конструкторські роботи); наявністю висококваліфікованої робочої сили; комплексом розвинутої інфраструктури; специфічними системами стимулювання високої якості продукції та оптимальною системою менеджменту.

Сучасна міжнародна економічна інтеграція відбувається під впливом низки факторів світового розвитку, серед яких найсуттєвішим є глобалізація.

Глобалізація – це категорія, що відображає процес обміну товарами, послугами, капіталом та робочою силою, що виходить за межі державних кордонів. З 60-х років XX ст. вона набуває форми постійного й неухильно зростаючого міжнародного перетворення національних економік шляхом тісної взаємодії і сплетіння економічних, політичних, соціальних, правових, інформаційних, культурних та інших трансакцій на світовому просторі; поширення безпосередніх і опосередкованих зв'язків між суб'єктами економічної діяльності всіх країн світу; формування єдиної (глобальної) для всього світового суспільства системи світогосподарських відносин.

13.2. ПРИНЦИПИ ІНТЕГРАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У СВІТОВУ ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ

Інтеграція України до світової економічної системи в умовах глобалізації вимагає подальшого розвитку національної економіки і надання їй економічних рис, характерних для вже інтегрованих у світову економічну систему національних економік. У зв'язку з цим одним із стратегічних завдань розвитку національної економіки є визначення нових напрямків, принципів, форм, засобів та етапів реалізації інтеграції у світову економічну систему. Основними з них є:

- розвиток власних галузей, які мають конкурентні переваги у світовій економіці;
- створення ефективного внутрішнього ринку як основи для завоювання нових позицій та їх закріплення на міжнародних ринках;

- забезпечення фінансової стабільності, розвитку підприємництва та сприятливого інвестиційного клімату;
- досягнення повної конвертованості національної грошової одиниці;
- постійна адаптація національного зовнішньоекономічного законодавства відповідно до вимог і норм міжнародних організацій, перш за все СОТ;
- формування власних транснаціональних економічних структур з глобальним менеджментом;
- інтеграційна взаємодія із СНД, Європейським Союзом, центральнo- і східноєвропейськими угрупованнями країн;
- забезпечення належного рівня економічної безпеки з дійовими механізмами захисту від несприятливих змін міжнародної кон'юнктури і фінансових криз.

Важливе значення щодо інтеграції України у світову економічну систему має ресурсний потенціал як основа для розвитку експортного потенціалу країни. Найбільш прийнятною для вітчизняної економіки є експортно орієнтована модель розвитку національної економіки. Реалізація такої моделі передбачає оцінку експортного потенціалу, розробку експортно-імпоротної стратегії, забезпечення адекватного механізму регулювання зовнішньоекономічної діяльності. У той же час світова практика доводить, що експорт готових виробів, надання послуг наукового характеру, вивезення «ноу-хау» інвестицій найбільше сприяє завоюванню провідних позицій на світових ринках. Вивезення ж сировинних та енергетичних ресурсів завжди ставить країну в залежність від більш розвинених держав і кон'юнктури міжнародних ринків, веде до занепаду обробної промисловості й машинобудування. Яскравим доказом цього є різкий спад економіки України в умовах світової фінансової кризи. Крім того, на стан національної економіки в цілому також впливає експортно-імпортний баланс, тобто співвідношення між вивезенням і ввезенням товарів та їх структурою. Якщо товарів більше вивозиться, ніж ввозиться, то це сприятливо впливає на загальноекономічну і соціальну

ситуацію в країні. Тому втілення експортно орієнтованої стратегії має відбуватися паралельно з реалізацією політики імпортозаміщення.

Для подальшого розвитку національної економіки та її інтеграції до світової економічної системи необхідна розвинена виробнича і соціальна інфраструктура, яка б відповідала світовим стандартам. У зв'язку з цим потрібні:

- розвиток транспортних комунікацій (морських, наземних, повітряних), необхідних для нормальної життєдіяльності держави. Діючі в Україні транспортні комунікації потребують підвищення їх якості й підтримки належного стану транспортних засобів, сервісного обслуговування тощо;
- розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних систем з їх включенням до міжнародних систем. У зв'язку з цим важливого значення набуває інформаційне забезпечення (складні технологічні засоби, їх широко розвинута мережа, професійні спеціалісти з інформаційних технологій).

Україна зацікавлена у подальшій лібералізації зовнішньо - економічних зв'язків з країнами – членами СНД, і перш за все з Росією. Пріоритетними напрямками економічної співпраці з Російською Федерацією згідно з національними інтересами України визначені:

- науково-технічне та інноваційне співробітництво;
- співробітництво в енергетичній галузі (розвиток єдиної енергетичної системи, спільне використання нафтопереробних та інших виробництв паливно-енергетичних комплексів);
- інвестиційне співробітництво, розвиток спільних виробничих структур, коопераційних та технологічних зв'язків;
- розвиток транспортної мережі України в інтересах обох держав;
- розвиток фондових ринків і ринків праці.

Окрім цього стратегія розвитку національної економіки включає рух у напрямку європейської інтеграції, використання форм і механізмів, які забезпечать більш повне й ефективне використання потенціалу зовнішньоекономічних зв'язків України з розвиненими країнами світу,

передусім із США, особливо в сфері інноваційних технологій, залученні прямих інвестицій, впровадженні сучасних систем менеджменту та маркетингу.

Важливими напрямками співпраці України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи можуть стати транзитні перевезення, взаємовідносини у сфері агропромислового виробництва, машинобудування, рекреаційно-туристичної галузі.

Слід зазначити, що для повноцінної інтеграції України до світової економічної системи потрібна не безконтрольна лібералізація зовнішньої торгівлі, а регульований з боку держави процес відкриття вітчизняного ринку, доповнений цілеспрямованою політикою захисту вітчизняних виробників й споживачів та наближення до світових норм і стандартів.

Важливим напрямом забезпечення економічного розвитку України є нарощування конкурентоспроможності національної економіки, про що вже йшла мова в розділі 10. Конкурентоспроможність національної економіки - це зумовлене економічними, соціальними і політичними факторами стійке становище країни на внутрішньому й зовнішньому ринках; здатність країни в умовах соціально-орієнтованої ринкової економіки виробляти товари і послуги, що відповідають установленим міжнародним стандартам; спроможність забезпечувати соціально-економічну оптимальність за будь-якого впливу внутрішніх і зовнішніх факторів і на цій основі підвищувати рівень реальних доходів населення та підтримувати його у довгостроковій перспективі.

Міжнародні рейтинги є інструментом для вимірювання конкурентоспроможності економіки країни та визначення її місця у світовій економічній системі. Загальновідомий основний рейтинг оцінки конкурентоспроможності національної економік - індекс глобальної конкурентоспроможності, який щорічно репрезентується Світовим економічним форумом, дає оцінку середньострокових перспектив економічного зростання (на 5-8 років). Аналіз рейтингів окремих країн за індексом глобальної конкурентоспроможності показує, що найвищу позицію в них займають високорозвинуті країни. Їх індекси за 2007-2008рр. становлять 5,51 – 5,67

(США, Швейцарія, Данія, Швеція, Німеччина та ін..). Конкурентні переваги зазначених країн базуються на високих технологіях та інноваціях, розвинутій інфраструктурі й бізнес-культурі, компетентному макроекономічному управлінні, заснованому на тісному співробітництві держави, провідних наукових центрів та бізнесу, високому рівні захисту прав інтелектуальної власності, якісних інституціях влади й регуляторного середовища, що характеризується верховенством закону та ефективною судовою системою.

Незважаючи на те, що індекс глобальної конкурентоспроможності України за 2005-2007 рр. підвищився з 3,3 до 3,98 (при найвищому значенні цього показника 5,81), переваги явної відкритості національної економіки, що визначаються конкурентним статусом її продукції та інноваційною політикою, не використовуються повною мірою. Конкурентна позиція України визначається переважно експансією екстенсивної експлуатації природних і трудових ресурсів за відсутності інституційних стимулів до нарощування національної інноваційної системи.

Створення сприятливих інституційних умов для формування конкурентних переваг національної економіки в перспективі передбачає:

- забезпечення інноваційної діяльності, розвитку високотехнологічних галузей, виробництва наукомісткої, енергоощадної, експортоорієнтованої продукції, інтелектуальної власності, створення умов для гармонійного поєднання науково-технологічного та підприємницького середовища (шляхом запровадження податкових пільг, кредитів і позик);
- розвиток інфраструктури інноваційної економіки - спеціалізованих організацій підтримки інновацій, а саме технопарків, бізнес-інкубаторів, технологічних фірм та підприємств;
- концентрацію матеріальних, фінансових та інтелектуальних ресурсів на реалізації пріоритетів інноваційного розвитку (нанотехнологій, ядерної енергетики, авіа-, ракето-, суднобудуванні), збільшення частки ВВП, що інвестується у дослідження та розробки;
- розвиток пріоритетних напрямів наукомістких високотехнологічних

виробництв шляхом створення потужних об'єднань вітчизняних підприємств однієї галузі, а також розвитку виробничої кооперації з відповідними фірмами ЄС, країн СНД та Азійсько-Тихоокеанського регіону;

- стимулювання розвитку венчурного капіталу, лізингу, впровадження ефективних механізмів правової, фінансової, організаційної, кадрової та освітньої підтримки перспективних проектів у сфері малого підприємництва;
- визначення та реалізації нових пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, запровадження ефективної системи сертифікації та стандартизації продукції, ефективної патентної політики;
- підтримка потужних національних корпорацій і фірм, подальша інтеграція у світову економічну систему на основі зміцнення позицій у світовому обороті високотехнологічної продукції, спеціалізації з надання інтелектуальних послуг у галузі фундаментальних і прикладних наукових досліджень та професійної освіти;
- забезпечення соціальної орієнтації структури національної економіки на основі розвитку внутрішнього ринку, підвищення споживчого попиту продукцію та оплати праці, зменшення існуючої диференціації в доходах населення, нарощування інвестицій у розвиток людського та інтелектуального капіталу;
- стимулювання розвитку недержавних організацій з метою структуризації та консолідації громадянського суспільства, зміцнення довіри між суб'єктами суспільного, економічного і політичного життя.

Таким чином, підвищення конкурентоспроможності національної економіки не може бути досягнуто без мобілізації її внутрішніх факторів розвитку у взаємозв'язку з глобальними трансформаціями на основі загальноцивілізаційних тенденцій інформатизації, постіндустріалізації та соціалізації сучасної ринкової економіки.

13.3. СОТ ЯК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЇ У СВІТОВУ ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ

Процеси інтернаціоналізації та глобалізації господарського життя, відкритий характер економіки України зумовлюють необхідність продовження і поглиблення співпраці з міжнародними організаціями, що є регуляторами цього процесу, на усталених принципах міжнародного права, поваги до взаємних інтересів і позицій. В економічній сфері це, перш за все, економічні підрозділи ООН (ЕКОСОР, ЮНІДО, ЮНКТАД та ін.), Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова торговельна організація, міжнародні організації в окремих галузях економіки (промисловість, сільське господарство, транспорт тощо).

З 90-тих років Україна чітко визначилася з пріоритетами соціально-економічного міжнародного співробітництва - підвищити рівень розвитку економічної системи до міжнародних вимог та активізація відносин з ЄС (тепер - це політика прискореного входження в ЄС). Для досягнення поставленої мети Україна уклала ряд міжнародних і державних договорів, за якими вона бере активну участь в Угоді про розвиток вільної торгівлі в Центральній Європі (ЦЕФТА), Угоді про чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), у роботі НАТО, ТАСІС тощо. У 1992 р. Україна стала учасницею ОБСЄ (у рамках Гельсінського процесу), у 2003 р. було укладено угоду про спільне виконання програми "Підготовка шляхів до запровадження інструменту нового суспільства" з Вишеградською групою, реалізується практична участь України в програмах сусідства "Польща - Україна - Угорщина" та "Угорщина - Словаччина - Україна". Україна тісно співпрацює з європейськими сусідами в напрямку формування єврорегіонів для забезпечення транскордонного співробітництва: "Буг", "Карпати", "Нижній Дунай". Готові до функціонування вільні економічні зони на інноваційній основі, що можуть дати значний економічний ефект країнам і регіонам-учасникам.

Наша держава ратифікує угоди, використовує у практиці господарювання та управління економікою рекомендації ряду міжнародних економічних

організацій (СОТ, МВФ, Група Світового Банку, Європейський Банк реконструкції і розвитку, НАФТА, ГАТТ, НАТО, ООН та ін.). Бере участь у спільних інвестиційних проектах разом з вказаними структурами тощо. З більшістю з них укладаються довгострокові угоди зі спільними фінансовими зобов'язаннями за їх виконанням, в деяких Україна є постійним членом груп та органів або вільним членом слухань тощо. Наприклад, за допомогою міжнародних економічних організацій в Україні протягом останніх шести років активно розробляються та реалізуються проекти у сферах стабілізації загальної економічної політики, електроенергетики та теплопостачання, екологічної стабілізації, розвитку міст, підняття сільського господарства, управління державним сектором економіки, соціальній політиці, фінансів тощо. Світова організація торгівлі - СОТ (World Trade Organization, WTO) - головний міжнародний регулятор світової торгівлі. Вона перетворена з Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) в 1995 році.

Головною метою діяльності СОТ є лібералізація міжнародної торгівлі, усунення дискримінаційних перешкод на шляху потоків товарів та послуг, вільний доступ до національних ринків і джерел сировини. Досягнення цієї мети забезпечить зміцнення світової економіки, зростання інвестицій, розширення торговельних зв'язків, підвищення рівня зайнятості й доходів в усьому світі. До *головних функцій СОТ* відносяться:

- нагляд за станом світової торгівлі й надання консультацій з питань управління в галузі міжнародної торгівлі;
- забезпечення механізмів улаштування міжнародних торговельних спорів;
- розробка й прийняття світових стандартів торгівлі;
- нагляд за торговельною політикою країн;
- обговорення нагальних проблем міжнародної торгівлі.

Сфера діяльності СОТ охоплює: митно-тарифне регулювання; антидемпінгове регулювання; використання субсидій і компенсацій; нетарифні обмеження; діяльність митних союзів і зон вільної торгівлі; торговельні аспекти захисту прав інтелектуальної власності; торгівлю окремими товарами

(текстиль, сільгосппродукція, авіатехніка тощо); торговельні аспекти інвестиційних заходів та ін.

Україна провела значну роботу щодо пристосування свого механізму митного регулювання до вимог СОТ. Зокрема, в 2001 р. було прийнято Єдиний митний тариф, в основу якого покладено систематизований перелік ставок мит (експортних, імпорتنих, транзитних), якими обкладаються товари, що ввозяться на територію України або вивозяться за її межі. З його прийняттям в Україні було запроваджено цілісну систему зовнішньоторговельного оподаткування товарів і створено умови для її приєднання до СОТ. Міжнародний досвід свідчить, що країни-члени СОТ отримують значні переваги. Найсуттєвішими перевагами вступу України до СОТ є наступні:

- зростання іноземних інвестицій в економіку України. Досвід країн Центральної та Східної Європи свідчить, що після вступу до СОТ обсяги прямих іноземних інвестицій в цих країнах зростають;
- зменшення тарифних і нетарифних обмежень доступу українських товарів практично на всі найважливіші товарні ринки розвинутих країн світу і, відповідно, збільшення валютних надходжень від експорту вітчизняної продукції;
- одержання українськими товарами режиму найбільшого сприяння, а також національного режиму щодо внутрішнього оподаткування та регулювання у торговельному просторі всіх країн-членів СОТ, тобто одночасне покращання умов торгівлі з багатьма країнами світу;
- можливість захисту інтересів українських виробників згідно з процедурою розгляду торгових спорів СОТ.

Головною перевагою, яку отримають українські підприємці внаслідок вступу України до СОТ, стане створення прозорого й передбачуваного бізнесового середовища в Україні. Після набуття Україною членства в СОТ країни – торговельні партнери зобов'язані будуть знизити імпортні тарифи та інші нетарифні торговельні бар'єри щодо української продукції.

Окрім цього лібералізація ринку фінансових і банківських послуг позитивно вплине на оздоровлення та підвищення конкурентоспроможності української економіки, створить сприятливий інвестиційний клімат в Україні.

Разом з тим потрібно вказати й негативні наслідки, які може викликати вступ до СОТ:

- використання України розвиненими країнами як ринку збуту своєї продукції;
- внаслідок цінової конкуренції, вимог міжнародних стандартів слід очікувати скорочення традиційних ринків збуту для українського експорту;
- занепад неконкурентоспроможних галузей економіки, зокрема, сільського господарства;
- проблеми узгодженості українських національних стандартів якості продукції міжнародним нормам;
- перетворення України на країну з вузькою спеціалізацією, що призведе до зростання імпортозалежності;
- дискримінація національних товаровиробників.

Від вступу України до СОТ передусім виграють експортноорієнтовані галузі (перш за все металургія та хімічна продукція), і значно погіршиться становище підприємств, які в основному зорієнтовані на внутрішній ринок (автомобілебудування, електронна промисловість, сільське господарство харчова, легка промисловість та ін.).

Більшість негативних наслідків проявить себе у короткотерміновій перспективі – періоді, необхідному будь-якій країні для адаптації роботи підприємств у нових умовах лібералізованого ринку. Отримані від вступу до СОТ переваги матимуть системний довготерміновий характер.

Таким чином, СОТ є інституціональною основою для забезпечення поступової інтеграції України в світову економічну систему.

13.4. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У МІЖНАРОДНИХ ВАЛЮТНО-ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИНАХ ТА ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Міжнародні валютно-фінансові відносини сьогодні характеризуються складністю, суперечливістю і водночас поглибленням координації економічної політики держав. Учасниками міжнародних валютно-фінансових відносин є держави, юридичні й фізичні особи.

Міжнародні валютно-фінансові відносини - це сукупність відносин, що пов'язані із функціонуванням валюти в міжнародній торгівлі, економічному й технічному співробітництві, наданні та отриманні позик, кредитів тощо.

Правова регламентація виникнення змін чи припинення валютно-фінансових відносин базується на міжнародних, міждержавних угодах та національних правових актах. Координація міжнародних валютно-фінансових відносин політики здійснюється і на рівні держав, і в рамках міжнародних організацій, провідне місце серед яких займають Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції і розвитку. Міжнародні валютно-фінансові і банківські організації забезпечують ефективне функціонування валютно-фінансової сфери, сприяють співробітництву між країнами.

Міжнародні валютні відносини ґрунтуються перш за все на *регулюванні валютних курсів*. Зміна курсів валют безпосередньо і неоднаково впливає на вартість товарів у міжнародній торгівлі і вартість інвестицій, що виражені в цих валютах. Зниження курсу національної валюти викликає падіння цін національних товарів на світовому ринку, виражених в іноземній валюті, що, в свою чергу, сприяє експорту. Ціни на іноземні товари, виражені в національній валюті, стають вище, в результаті чого імпорт скорочується. Крім того, внаслідок падіння курсу національні активи і цінні папери дешевшають і стають більш привабливими для іноземних інвесторів, що викликає зростання припливу іноземного капіталу у вітчизняну економіку. Підвищення курсу національної валюти має зворотній ефект.

Для участі національної економіки в міжнародних валютно-фінансових відносинах необхідно створити гнучкий механізм регулювання, спрямований, перш за все, на зміцнення національної грошової одиниці країни з її включенням у систему міжнародних розрахунків і вирішення проблеми зовнішньої заборгованості. Повноцінною незалежна національна економіка вважається за наявності в ній міцної національної грошової одиниці. У свою чергу, національна грошова одиниця може зміцнитися за умови високоефективної національної економіки, в якій повинні бути зацікавлені держава й окремі виробники. Сприятливий вплив на розвиток як національної економіки в цілому, так і зовнішньоекономічної діяльності має включення національної грошової одиниці в систему міжнародних розрахунків, тобто забезпечення її конвертованості щодо валют інших країн або функцій платежу на ринках світу.

Вирішення проблеми зовнішньої заборгованості сприятиме швидкому розвитку економічних і соціальних процесів усередині країни і в міжнародному співробітництві.

Безпека національної економіки визначається як спроможність національної економіки забезпечити свій вільний і незалежний розвиток, стабільність громадянського суспільства та його інститутів, достатній оборонний потенціал країни за усіх несприятливих умов і варіантів розвитку подій, а також здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Вона передбачає не тільки захищеність національних інтересів, але й здатність інститутів влади створювати механізми реалізації і захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки, забезпечення і підтримку соціально-політичної стабільності.

Правовою базою забезпечення національної безпеки України, є: Конституція України; Закони України: «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», податкове та валютне законодавство; законодавство України про приватизацію, банкрутство,

зовнішньоекономічну діяльність; Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в економічній сфері; Укази й Розпорядження Президента України; Постанови та Розпорядження Кабінету Міністрів України; Відомчі нормативні акти міністерств та відомств; Міжнародні договори України.

Економічна безпека є важливою складовою національної безпеки й характеризує стан рівноваги і соціально-орієнтованого розвитку національної економічної системи, що досягається реалізацією сукупності форм та методів економічної політики. Економічна безпека включає такі складові:

- *економічну незалежність, тобто, насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати конкурентні переваги національної економіки для забезпечення участі в міжнародній торгівлі та інтеграції у світову економічну систему;*
- *стабільність національної економіки, що передбачає стійкість усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності;*
- *здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізовувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.*

До принципів забезпечення економічної безпеки України відносять:

- дотримання законності;
- баланс економічних інтересів національної економіки;
- взаємну відповідальність усіх суб'єктів суспільства;
- забезпечення заходів, пов'язаних із захистом національних економічних інтересів;
- інтеграцію національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою.

Міжнародна економічна безпека включає комплекс міжнародних умов діяльності, домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі надається можливість вільно обирати й здійснювати свою стратегію соціального та економічного розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав. Забезпечення міжнародної економічної безпеки сприяє співробітництву держав у вирішенні не тільки їхніх національних проблем, але й глобальних проблем людства. Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім і зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо домогтися виходу з кризи, примусити працювати механізм управління економічною ситуацією, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Інституціональними чинниками формування безпеки національної економіки є:

- розробка державою комплексу необхідних і довготривалих заходів щодо попередження і боротьби з внутрішніми і зовнішніми загрозами, здійснення оцінки результатів їх впровадження;
- створення інформаційної бази для об'єктивного і всебічного моніторингу економіки й суспільства та його проведення з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз національним інтересам, об'єктам економічної безпеки;
- організація роботи органів законодавчої, виконавчої і судової влади, громадських та інших організацій та *об'єднань, посадових осіб* з реалізації комплексу заходів щодо забезпечення економічної безпеки згідно з чинним законодавством.

При цьому забезпечення економічної безпеки повинна відповідати таким вимогам:

- забезпечення надійного захисту національних інтересів;
- функціонування в межах, визначених законом;

- удосконалення існуючої нормативної бази;
- прогнозування і своєчасне відвернення загроз економічній безпеці;
- наявність чіткої структури і функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової влади;
- ефективне функціонування як у звичайних, так і в надзвичайних умовах.

НАВЧАЛЬНИЙ ТРЕНІНГ.

Основні поняття: *світове господарство; національна економіка; модель національної економіки; економічна інтеграція; глобалізація; конкурентоспроможність; інновації; міжнародні організації; валюта; валютний курс; міжнародні валютно-фінансові відносини; міжнародна економічна безпека.*

Контрольні запитання:

1. Якими ознаками характеризуються відкритість і конвертованість економіки?
2. Визначте основні стратегічні завдання розвитку національної економіки.
3. Назвіть пріоритетні напрями економічної співпраці України з Російською Федерацією.
4. Який загальновідомий рейтинг використовується для оцінки конкурентоспроможності національних економік?
5. У чому полягає головна мета діяльності СОТ?
6. Назвіть переваги вступу України до СОТ.
7. Які основні риси сучасної міжнародної валютної системи?
8. Охарактеризуйте складові економічної безпеки країни.
9. У чому полягають принципи забезпечення економічної безпеки України?
10. Які інституціональні чинники формування безпеки національної економіки?

Тести для самоперевірки

1. Відкритість економіки означає:

- А. Участь країни та її економічних суб'єктів в світовому інтеграційному процесі.
- Б. Прозорість, тобто вільний доступ до національних макроекономічних відомостей.
- В. Економічну свободу всередині країни.
- Г. Всі відповіді правильні.
- Д. Всі відповіді неправильні.

2. Основними стратегічними завданнями розвитку національної економіки є:

- А. Розвиток власних галузей, які мають конкурентні переваги у світовій економіці.
- Б. Створення ефективного внутрішнього ринку як основи для завоювання нових позицій та їх закріплення на міжнародних ринках.
- В. Досягнення повної конвертованості національної грошової одиниці.
- Г. Постійна адаптація національного зовнішньоекономічного законодавства відповідно до вимог і норм міжнародних організацій.
- Д. Всі відповіді правильні.

3. Пріоритетними напрямками економічної співпраці з Російською Федерацією згідно з національними інтересами України визначені:

- А. Співробітництво в енергетичній галузі.
- Б. Взаємовідносини у сфері агропромислового виробництва.
- В. Співробітництво у галузі машинобудування.
- Г. Співробітництво у рекреаційно-туристичній галузі.
- Д. Всі відповіді правильні.

4. Здатність країни за ринкових відносин виробляти товари і послуги, які відповідають вимогам міжнародних ринків, і одночасно підтримувати й підвищувати реальні доходи свого населення – це:

- А. Безпека національної економіки.

- Б. Конкурентоспроможність національної економіки.
- В. Відкритість національної економіки.
- Г. Конвертованість національної економіки.
- Д. Всі відповіді правильні.

5. Міжнародними організаціями, що регулюють відносини між країнами в економічній сфері є:

- А. Економічні підрозділи ООН.
- Б. Міжнародний валютний фонд.
- В. Світовий банк.
- Г. Світова торговельна організація.
- Д. Всі відповіді правильні.

6. До головних функцій СОТ відносяться:

- А. Нагляд за торговельною політикою країн.
- Б. Розробка й прийняття світових стандартів торгівлі.
- В. Надання консультацій з питань управління в галузі міжнародної торгівлі.
- Г. Забезпечення механізмів улагодження міжнародних торговельних спорів.
- Д. Всі відповіді правильні.

7. Міжнародні валютно-фінансові відносини - це сукупність відносин, що пов'язані із:

- А. Використанням золота в міжнародних розрахунках.
- Б. Розвитком міжнародних кредитних відносин.
- В. Функціонуванням валюти в міжнародній торгівлі.
- Г. Функціонуванням міжнародних організацій.
- Д. Всі відповіді неправильні.

8. Учасниками міжнародних валютно-фінансових відносин є:

- А. Безпосередньо держави.
- Б. Юридичні особи.
- В. Фізичні особи.

Г. Всі відповіді правильні.

Д. Всі відповіді неправильні.

9. Сукупність форм і методів економічної політики держави, реалізація яких спрямована на досягнення стану рівноваги і соціально-орієнтованого розвитку національної економічної системи, захист національних економічних інтересів, характеризує:

А. Конкурентоспроможність національної економіки.

Б. Економічну безпеку національної економіки.

В. Відкритість національної економіки.

Г. Конвертованість моделі національної економіки.

Д. Всі відповіді неправильні.

10. До основних принципів забезпечення економічної безпеки України відносяться:

А. Дотримання законності.

Б. Взаємна відповідальність усіх суб'єктів національної економіки.

В. Баланс економічних інтересів усіх суб'єктів суспільства.

Г. Захист національних економічних інтересів.

Д. Всі відповіді правильні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Х., 1991.
2. Виниций А. Украинская экономика - 2009: между прорывом и дефолтом / <http://pda.minprom.com.ua/page2/news6755.html>.
3. Вопросы экономического развития Украины: Сборник / Одес. гос. экон. ун-та; Науч. ред. Ковалев В.Г. – Одесса, 2004.
4. Гальчинський А.С., Гєєць В.М., Кінах А.К., Семіноженко В.П. Інноваційна стратегія українських реформ - К.: Знання України, 2002. – 336с.
5. Горбач Н. Національна економіка: Мета та результати / Горбач Н., Летуча О., Тарасевич В.; Укр.акад.держ. упр. при президенті України. Дніпропетр. філ. – К., 1996. – 31 с.
6. Гринів Л.С., Кічурчак М.В. Національна економіка: навч. посібник. – Львів: «Магнолія 2006», 2008. – 464с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. - К., 1996.
8. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. - К., 1990.
9. Держава та економічне зростання. – К.: Інститут економічного прогнозування НАН України, 2005.
10. Державне управління: теорія і практика / За ред. В.Б.Авер'янова. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
11. Долішній М.І. Внутрішньодержавна і міжнародна регіональна інтеграція в Україні: головна мета і стратегічні цілі розвитку // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Механізм реалізації регіональної політики: 36. наукових праць. НАН України. Ін-т регіональних досліджень. - Львів, 2003, Вип. 2. Ч. 1. - с. 6-13.
12. Економіка України : стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М.Гейця. – К.: Фенікс, 2003.
13. Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / За ред. Ю.М. Бажана. - К.: Ін-т економічного прогнозування, 2002. – 320 с.

14. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки: Теор.-метод. аспект. – К.: Світ знань, 2002.- 526 с.
15. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» № 1511-IV від 23 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР) України.- 2000.-№ 25.
16. Закон України «Про державні цільові програми» № 1621-IV від 18 березня 2004 р. // Урядовий кур'єр. - 2004. - 21 квітня.
17. Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»
18. Інноваційний фактор сталого економічного зростання: Зб.наук.пр./ Ін-т економіки НАН України; Редкол.: Безчасний Л.К. (відп.ред.) та ін. – К., 2002. – 127 с.
19. Національна економіка: Підручник / За ред. проф. П.В. Круша – К.: Каравела, 2008.
20. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія світу і України: Підручник. - К., 1999.
21. Механізм структурних зрушень в економіці України. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2002.
22. Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998.
23. Перехідна економіка: Підручник/ В.М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е.М. Лібанова та ін. - К.: Вища школа, 2003. - 591 с.
24. Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук, праць. У 2-х ч. / РВПС України НАН України.- К., 2006.-4.1.-282 с.
25. Семиноженко В. П., Данилишин Б. М. Новий регіоналізм. К., "Наукова думка", 2005.
26. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. - К.: Либідь, 2002. - 470 с.
27. Шамхалов Ф. Государство и экономика. Основы взаимодействия. – М.: Экономика, 2005.
28. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика. – К.: КНЕУ, 2002.

29. [http:// www. ukrstat. gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).
30. [http:// www.minfint. gov.ua](http://www.minfint.gov.ua)
31. <http://ukrstat.gov.ua>

ДОДАТКОВА

1. Базилевич В.Д. Макроекономіка: Підручник. / В.Д.Базилевич, К.С.Базилевич, Л.О.Баластрик; За ред. В.Д.Базилевича.— К.: Знання, 2006. — 622с.
2. Базилінська О.Я. Макроекономіка: Навч. посібник — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 442 с.
3. Балабаєва З. В. Новий регіоналізм - невід'ємний елемент європейської інтеграції. 36. наукових праць Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України.-К., 2005, Вип. 15. С. 16-22.
4. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 392с.
5. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність): Терміни, поняття, персоналі. / За заг. ред. Г.І. Башнянина, В.С. Іфтемічука. -К.: Магнолія плюс, 2004. - 688 с.
6. Государственное регулирование экономики и социальный комплекс: Учеб. пособие / Под ред. Т.Г.Морозовой, А.В.Пикулькина. — М.: Финстатинформ, 1997.
7. Гриньова В.М., Новикова М.М. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник. - Х.: Фоліо, 2008. - 756 с.
8. Данилишин Б., Чижова В. Науково-інноваційне забезпечення сталого економічного розвитку України // Економіка України. — 2004. - №3. — С. 4-11.
9. Дітківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки: Навчальний посібник. - К.: Знання-Прес, 2008. - 209 с.

10. Економічна теорія. Посібник вищої школи / За заг. ред Воробйова Є.М. – Харків-Київ, 2003. – 704с.
11. Економічна теорія: Підручник / За ред. В.М. Тарасевича. - К: Центр навчальної літератури, 2006. - 784 с.
12. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 6-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2007. – 719с.
13. Задоя А.А. Макроэкономика: Учебник. / А.А.Задоя, Ю.Е.Петруня. – К.: Знання, 2006. – 368с.
14. Звіт Антимонопольного комітету України за 2007 рік // http://www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article?art_id=104956&cat_id=61944
15. Інноваційні фактори економічного зростання: Наук. доповіді / (Бажал Ю.М., Александрова В.П., Данько М.С. та ін.; Відп. Ред.. Ю.М.Бажал); НАН України. Ін-т екон. прогнозування. К.,1999. – 51с.
16. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка): Навч. посібник / За заг.ред. Мочерного С.В. - Львів: Новий світ-2000, 2004. - 480 с.
17. Йохна М.А. Про деякі підходи до визначення інституцій // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Вип 31-1. -Донецьк. С. 126-131.
18. Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І. Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник – К.:Знання, 2008.
19. Ковтун О. І. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. – Львів: «Новий Світ - 2000», 2006.
20. Курс переходной экономики / Под ред. Л.И.Абалкина. – М.: Финстатинформ, 1997.
21. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія: Навч.посібник – К.: Знання-Прес, 2004.
22. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки. – Львів, 2007. - 312 с.
23. Петкова Л. До питання про якість економічного зростання // Економіка України. – 2005. - №6. – С. 45-49.

24. Про захист економічної конкуренції. Закон України // Конкуренційне законодавство України: Юрид. збірник. – К., 2002. – С. 45-92.
25. Ревчун Б. «Економічне зростання» чи « економічний розвиток» // Економіка України. – 2003. - №6. – С.85.
26. Решетило В.П. Экономическая синергетика институциональных изменений: Монография. – Х.: ООО «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕСС», 2006. – 288с.
27. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К.: Видав-во «Консультант», 2007. – 552с.
28. Стеченко Д. Державне регулювання економіки. – К.: МАУП, 2000.
29. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: Навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304с.
30. Чистилін Д. До питання стратегії економічного зростання України // Економіка України. – 2003. -№1. –с.52; №2. –с. 52.
31. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: Навч.-метод. посібник. – К.: КНЕУ, 2002.
32. Чистов С.М., Никифоров А.С., Куценко Т.Ф. та інші. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. - К.: КНЕУ, 2005. - 440
33. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. – К.: Знання, 2006.
34. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям дослідження // Економіка України. – 2005. - №1. – с. 36-41.
35. Экономика / Под ред. А.С.Булатова. – М.: БЕК,1995.
36. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. - К.: КНЕУ, 2004. -252 с.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Аграрний комплекс країни (АПК) – це виробничо-територіальна система, яка, об'єднуючи продуктивні сили, забезпечує виробництво сільськогосподарської продукції, її закупку, транспортування, зберігання, промислову переробку і торгівлю продовольчими (і непродовольчими) товарами на всій території держави і за її межами.

Адміністративні методи – заходи (засоби) державної влади, що мають своїм змістом заборону, дозвіл або примусові дії щодо діяльності суб'єктів економіки: укази, розпорядження, інструкції, норми, нормативи, державні стандарти, правила, контроль за їх виконанням, санкції за порушення.

Адміністративно-економічне регулювання – форма державного регулювання економіки (ДРЕ), що складається із системи адміністративних та економічних заходів держави, спрямованих на створення умов ефективного функціонування ринкової системи й досягнення соціальних цілей суспільства.

Акція – цінний папір без встановленого строку, що засвідчує вкладення певного паю у статутний фонд акціонерного товариства. Дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь в управлінні акціонерним товариством, в розподілі майна при його ліквідації.

Аудит – від англ. auditor - ревізор, від лат. auditor - слухач) — послуги щодо оцінки фінансової звітності фірми з огляду на достовірність інформації та можливості фірми у сфері бізнесу.

Аукціон – (від лат. audio - збільшення) — відкриті торги на конкурсній основі, де власником стає покупець, що запропонував максимальну ціну.

Базовий рік – рік, який при обчисленні індексів цін беруть за основу для порівняння з цінами інших років.

Банк – кредитно-фінансова установа, яка акумулює гроші й надає їх у формі кредитів своїм клієнтам, здійснює грошові розрахунки та інші операції.

Біржа – простий, але найефективніший інструмент оперативного

реагування на зміни попиту споживачів, особливий ринок, на якому через посередників здійснюється оптова торгівля товарами, цінними паперами, валютою.

Біржа валютна – особливий ринок, на якому здійснюються операції купівлі-продажу іноземних валют, зливків і виробів з благородних металів, відбувається котирування валют.

Біржа праці – установа ринкової економіки, яка здійснює посередницьку місію між найманими працівниками і роботодавцями у процесі купівлі-продажу робочої сили.

Біржа товарна – особливий ринок, на якому купують і продають великі партії якісно однорідних взаємозамінних товарів, без їх фактичного пред'явлення, але з наступною поставкою.

Біржа фондова – установа, яка зосереджує попит та пропонування цінних паперів, сприяє формуванню їх біржового курсу, умов вільної купівлі-продажу за ринковими цінами на регулярній та упорядкованій основі та здійснює свою діяльність відповідно до законодавства України, статуту і правил.

Біржа ф'ючерсна – біржі, на яких здійснюються спекулятивні угоди, в результаті яких поставки товарів не відбуваються, а ліквідуються контракти і проводяться розрахунки між брокерами на основі різниці цін.

Біржовий товар – товар, на посередницькій діяльності в реалізації якого спеціалізується товарна біржа.

«Бики» - посередники на ринку цінних паперів, що грають на підвищенні курсу, купують цінні папери, очікуючи зростання курсу через деякий час.

Брокер – (broker) посередник, що за винагороду здійснює купівлю-продаж цінних паперів, товарів та інших об'єктів власності.

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво.

Бюджетно-податкова політика – система регулювання, пов'язана з

функціонуванням державних фінансів, формуванням державного бюджету та державними витратами і спрямована на реалізацію цілей соціально – економічного розвитку країни.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сукупність кінцевих продуктів, вироблених на території країни усіма підприємствами і домашніми господарствами незалежно від їх національної та громадянської приналежності, що мають центр економічних інтересів на території даної країни, виконують виробничу діяльність і перебувають на її економічній території не менше року.

Вексель – письмове боргове зобов'язання встановленої форми, яке дає його власнику (векселеутривумачу) беззастережне право після збігу певного часу вимагати з боржника сплати суми грошей.

Виробнича ефективність – виробництво певного блага з найнижчими витратами; досягається тоді, коли виробляється обсяг продукції, за якого середні загальні змінні витрати мінімальні, а граничний продукт на грошову одиницю затрат кожного вхідного фактора однаковий.

Виробнича функція – математична функція, що визначає можливий обсяг виробництва в межах фірми або економіки країни за даних ресурсах і технологіях.

Витрати на капітал – сумарні витрати на використання одиниці капіталу за певний період включно із процентом, амортизацією і вигодами або витратами від зміни ціни капіталу.

Власність - сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів

Галузева структура національної економіки – частка галузей національної економіки у ВВП країни.

Глобалізація господарського життя – формування цілісного світового господарства на основі розвитку економічних зв'язків між фірмами, країнами й регіонами.

Демографічний перехід – зниження коефіцієнтів народжуваності й смертності у процесі економічного розвитку.

Державне прогнозування — науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки в майбутньому, альтернативних шляхів і строків досягнення бажаних цілей, наслідків державного втручання (невтручання) в економічне життя суспільства.

Державне програмування — розробка комплексних програм розвитку національної економіки або її секторів, тобто визначення цілей і пріоритетів економічного й соціального розвитку країни, а також можливих шляхів та засобів їхньої реалізації.

Державне регулювання економіки (ДРЕ)— система дієвих заходів (форм, методів та інструментів) законодавчого, виконавчого й судового характеру, спрямованих на розвиток національної економіки і реалізацію соціально-економічних цілей суспільства.

Довгостроковий період – достатньо тривалий період часу, впродовж якого виробники можуть змінити кількість усіх використовуваних ними ресурсів; період, у якому всі ресурси і витрати є змінними.

Договір - домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Договірне право України - сукупність правових норм, розміщених у Цивільному кодексі України, інших актах цивільного законодавства та інших актах законодавства України, які встановлюють: принципи договірних відносин; правила та порядок укладення договору; зміст договору, тобто права та обов'язки сторін; порядок виконання договірних зобов'язань; правові наслідки неналежного (невиконання) договірних зобов'язань й способи захисту порушених прав сторін договору.

Економічна ефективність – відношення між витратами обмежених ресурсів і виробленими у результаті їх використання товарами та послугами; виробництво обсягу продукції певної вартості за найменших загальних видатків на ресурси; отримання найбільшого обсягу виробництва товару або послуги із застосуванням ресурсів певної вартості.

Економічна модель – виведення закономірностей розвитку економіки із відповідних економічних фактів.

Економічна політика держави – система економічних ідей, цілей держави, завдань та засобів їх досягнення, а також діяльність органів державної влади й управління щодо їх реалізації.

Економічна система – спосіб організації національної економіки.

Економічне зростання – збільшення реального обсягу ВВП у країні.

Економічні методи ДРЕ – створена державою система фінансового або матеріального стимулювання діяльності суб'єктів господарювання, що впливає на їхні економічні інтереси та обумовлює адекватну поведінку.

Екстенсивний тип економічного зростання – зростання, що базується на кількісному збільшенні трудових і матеріальних ресурсів, які залучаються у виробництво.

Ефект мультиплікатора – вплив зміни сукупних видатків на рівноважний ВВП (вплив, викликаний змінами у споживанні, інвестиціях, державних видатках або чистому експорті).

Ефективний розподіл ресурсів – розподіл ресурсів в економіці між виробництвом різних товарів та послуг, який максимізує задоволення потреб споживачів.

Єдина транспортна система (ЄТС) країни – це сукупність шляхів сполучення, перевізних засобів, технічних пристроїв та механізмів, засобів керування та зв'язку, обладнань усіх видів транспорту, які об'єднані системою технологічних, технічних, інформаційних, правових та економічних відносин, що забезпечують задоволення потреб народного господарства у перевезеннях вантажів та пасажирів.

Зв'язок – галузь народного господарства, яка забезпечує передавання і приймання інформації (повідомлень) поштовим, телеграфним, радіо-, телефонним та іншими способами. Обслуговує всі галузі матеріального виробництва, управління та оборону держави, служить для задоволення побутових і культурних потреб населення.

Зростання капіталоозброєності – в аналітичній економії позначає ситуацію, коли реальний капітал зростає швидшими темпами, ніж сукупна робоча сила.

Інвестиції – капітальні блага, які купують фірми і приватні особи для збільшення нагромадженого капіталу.

Інвестиції в людський капітал – будь-який захід для підвищення продуктивності праці; видатки на освіту, поліпшення здоров'я працівників та на зростання мобільності робочої сили.

Інвестиції в основний капітал – устаткування, машини, виробничі споруди, які купують фірми для використання у виробництві.

Інновація – запровадження у виробництво нового продукту, нового виробничого методу або застосування нової форми організації бізнесу.

Інститут - соціальний об'єкт, що самопідтримується і, маючи свою місію, матеріальні й соціальні основи, координує та регулює взаємодію людей на основі сукупності норм і правил, надаючи їм певну процедурну й конструктивно-технічну форму

Інтегральна агропромислова зона – це територіальне зосередження всіх агропромислових під комплексів у межах однієї природно-економічної зони.

Інтегральний агропромисловий район – це територіальне зосередження агропромислових підприємств у межах певної частини природно-економічної зони.

Інтенсивний тип економічного зростання – зростання національної економіки, яке ґрунтується на якісному вдосконаленні та ефективному використанні факторів виробництва на основі науково-технічного прогресу.

Інформаційний потенціал – наявні обсяги інформаційних ресурсів, інформаційної техніки і технологій та інших засобів і можливостей створювати, збирати, накопичувати, обробляти й використовувати різноманітні форми інформації для задоволення інформаційних потреб суспільства.

Інформаційні технології – це сукупність методів, виробничих процесів та програмно-технічних засобів, які забезпечують збір, зберігання, обробку,

передачу й використання інформації, або, іншими словами, це підсилювачі інтелектуальних можливостей людей і машин, основа розвитку продуктивних сил.

Інфраструктура ринку — система державних, приватних і громадських інститутів (організацій і установ), технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їх ефективну взаємодію.

Інфраструктура соціальна — нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства.

Конкурентна політика – комплекс заходів держави щодо створення та розвитку конкурентного середовища, регулювання конкурентних відносин і конкурентного процесу з метою підтримки та заохочення економічної конкуренції, боротьби з негативними наслідками монополізму, захисту законних інтересів підприємців і споживачів, сприяння розвитку цивілізованих ринкових відносин, створення конкурентноспроможного вітчизняного виробництва

Конкуренція - змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товару на ринку.

Коносамент (від фр. *connaitre* — знати, розуміти) — розписка транспортного підприємства, що надається відправнику вантажу; засвідчує прийняття вантажу для перевезення і зобов'язання видати його в пункті призначення приймачеві коносаменту.

Куртаж (*brokerage*) — оплата послуг біржових посередників.

Лісопромисловий комплекс технологічно об'єднує галузі промисловості і лісового господарства, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, механічну, хіміко-механічну і хімічну її переробку.

Макроекономічні міжгалузеві комплекси складаються і функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього господарства країни, розв'язуючи,

як правило, загальнодержавну економічну, соціальну, екологічну, політичну або науково-технічну проблеми.

Машинобудівний комплекс – це сукупність галузей обробної промисловості, що виробляють машини, устаткування, обладнання, прилади та пов'язану з ними продукцію (товари, послуги), для потреб господарства. Основою комплексу є машинобудування, тобто виробництво машин машинами.

Металургійний комплекс – це сукупність галузей добувної і обробної промисловості, підприємства якої видобувають руди чорних і кольорових металів, виробляють чавун, сталь, прокат, труби, електроферосплави, кокс, вогнетриви, нерудну сировину для металургії та оброблюють метал.

Методи прогнозування – способи, прийоми, які використовують при розробці прогнозів, програм.

Митна політика — політика встановлення державою податків на товари, майно, цінності, які перевозяться через кордон країни (митних тарифів), з метою захисту національних інтересів і наповнення державного бюджету країни.

Митний союз (*customs union*) — група держав, територія яких визнана єдиним митним простором.

Мито (*import tariff*) — податок на імпортований товар або послугу.

Міжгалузеві територіальні комплекси являють собою підсистеми інтегральних територіально-господарських і в багатьох випадках відповідних їм господарських комплексів.

Міжнародні міжгалузеві комплекси розвиваються на основі інтеграції кількох господарський міжгалузевих комплексів різних країн.

Модель – спрощене відображення дійсності за допомогою графіків та рівнянь, що описують залежності між змінними.

Модель акселератора – модель, згідно з якою обсяг інвестицій залежить від змін в обсязі національного виробництва.

Модель зростання Солоу – модель, що показує вплив заощаджень, зростання населення і науково-технічного прогресу на динаміку рівня життя.

Монопольне (домінуюче) становище – стан ринку, коли частка суб'єкта господарювання на ньому перевищує 35% (при цьому немає значної конкуренції), а також, якщо сукупна частка не більше ніж трьох найбільших суб'єктів господарювання перевищує 50%, не більше ніж п'яти – 70% (між ними немає, або є незначна конкуренція).

Науковомісткі галузі – сучасні галузі, які випускають продукцію на базі найновіших досягнень науки і техніки. Частка видатків на наукові дослідження з удосконалення технології та продукції становить у них не менше 5% усіх витрат.

Науково-технічний прогрес – процес відкриття та використання нових знань у господарському житті.

Національна економіка – велика складна економічна система, яка включає комплекс взаємодіючих між собою суб'єктивних (держава, юридичні та фізичні особи) і об'єктивних елементів (відносини, зв'язки, що виникають у процесі взаємодії суб'єктів економіки) і має певні властивості (структуру, цілісність, цілеспрямованість, наявність ресурсів, пропорційність, стійкість, адаптивність, самозбереження, саморегуляцію та самоорганізацію, наявність управляючого центру).

Національна економіка як економічна система - це єдина економічна система суспільства, в якій стабільними, динамічними, повторюваними та стійкими взаємозв'язками поєднані умови та фактори виробництва, його результати; це сукупність економічних агентів і економічних відносин, інститути, традиції, принципи та механізми господарювання, що у своїй взаємодії формують єдиний господарський механізм нації.

Національна економіка як наука – це комплексне систематизоване вчення про закономірності становлення та функціонування господарської системи певного суспільства, а також теоретичні та методологічні підходи щодо розробки державної політики з питань подальшого розвитку національної господарської системи.

Національне багатство - сукупність усіх благ, що перебувають у

розпорядженні суспільства, країни.

Національне багатство - це сукупність вироблених і нагромаджених суспільством матеріальних та духовних благ, набутих протягом усього його існування, а також природний потенціал країни.

Непрямі методи ДРЕ – передбачають опосередкований вплив держави на діяльність суб'єктів економіки за допомогою *економічних і правових методів* (інструментів).

Облігація – цінний папір, що засвідчує внесення його власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого відсотка.

Облік векселів – (*bills discounting*) — операція банку з дострокового викупу векселів у їхніх володарів за дисконтною ціною, приведеною до її теперішнього рівня, залежно від їхнього номіналу, строку погашення й облікової вексельної ставки.

Опціон (від лат. *optio* — вільний вибір) — отримання права на здійснення майбутньої угоди.

Ощадний сертифікат — цінний папір, письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право вкладника на отримання після закінчення встановленого строку депозиту і відсотків по ньому.

Паливний комплекс являє собою сукупність галузей промисловості, зайнятих видобутком і переробкою різних видів палива, включаючи нафтовидобувну, нафтопереробну, газову, вугільну і торф'яну промисловості.

Підприємництво – самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємство – господарська ланка, яка характеризується наявністю єдиного майна, технологічною зумовленістю факторів виробництва, а також певним місцем у системі суспільного поділу праці та в соціумі.

Повна зайнятість (*full employment*) — максимально можливе залучення в суспільне виробництво економічно активного населення; визначається як така за умов природного рівня безробіття.

Податки (*taxes*) — обов'язкові та першочергові платежі державі.

Постійна віддача від масштабу – властивість виробничої функції, згідно з якою пропорційне збільшення усіх факторів виробництва на певний відсоток розширює обсяг продукції на той самий відсоток.

Потенціал – це засоби, запаси, джерела, які є наявними і можуть бути мобілізовані, приведені до дії, використані для досягнення певної мети.

Приватизація - відчуження майна, що перебуває у державній та комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб.

Принципи прогнозування – це правила прогнозування, тобто вихідні положення формування прогнозів.

Прогноз – науково обгрунтоване судження про можливий стан об'єкта в майбутньому, а також про альтернативні шляхи й строки досягнення такого стану.

Прогнозування – процес розробки прогнозів. Соціально-економічне прогнозування є складовою більше широкого поняття – передбачення, як випереджального відображення дійсності.

Програма – це комплекс локалізованих у часі й просторі, несуперечливих конкретних мір в області соціальної, структурно-інвестиційної, фінансово-кредитної, податкової, бюджетної, ціновий, зовнішньоекономічної, аграрної, науково-технічної, інституціональної політики, орієнтованих на досягнення як якісно, так і кількісно певних цілей соціально-економічного розвитку.

Програмування – це особливий спосіб втручання держави в економіку товаровиробника, що коректує її в потрібному тепер напрямку; виступає як сучасний неадміністративний метод, організації економіки, оскільки не управляє суб'єктами ринку, а лише орієнтує їх у поведженні й забезпечує самостійність; основу програмування представляє структурне регулювання з

погляду об'єкта програмування.

Продуктові функціонально орієнтовані АПК – це виробничі системи, які інтегровані по вертикалі для виробництва і постачання на ринок певного виду продукції.

Протекціонізм – зовнішньоекономічна політика, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції. Його головні інструменти – мито та квоти.

Прямі методи ДРЕ – методи, за допомогою яких держава безпосередньо втручається в економічні процеси (*держконтракт, держзамовлення, надання субсидій, дотацій, встановлення державних стандартів* тощо).

Система національних рахунків - це система основних макроекономічних показників держави з урахуванням внеску у формування суспільного продукту усіх сфер суспільного виробництва.

Система органів державного управління – центральні органи й органи місцевої (регіональної) влади.

Соціальна політика – діяльність держави, спрямована на створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства.

Соціальна структура – це сукупність галузей, призначенням яких у суспільному поділі праці є задоволення потреб населення у соціально-культурних і соціально-споживацьких послугах.

Соціально-культурний комплекс включає освіту, науку, релігію, культуру і мистецтво, охорону здоров'я, фізкультуру і спорт, інститути громадського суспільства, сім'ю.

Соціально-споживацький комплекс включає торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорону навколишнього середовища, громадський транспорт, зв'язок, кредитування і державне страхування.

Спеціалізований агропромисловий район – територіальне зосередження агропромислових підприємств однієї спеціалізації в межах відповідної спеціалізованої зони.

Стабілізаційна політика – державна політика, спрямована на зменшення амплітуди короткострокових економічних коливань.

Структурні зрушення – зміна галузевої або регіональної структури національної економіки.

Суб'єкти ДРЕ – суб'єкти виконання (держава та її інституційні органи в особі законодавчих, виконавчих і судових органів різних рівнів) і суб'єкти впливу на прийняття управлінських рішень (громадські та політичні об'єднання, засоби масової інформації, окремі особистості тощо).

Тіньова економіка – економічна діяльність, яку приховують, щоб ухилитися від сплати податків або внаслідок її незаконного характеру.

Транспорт – одна з найважливіших галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі й невиробничі потреби народного господарства й населення у перевезеннях.

Траст – система довірчого управління власністю. Тратта, переказний вексель (*draft*) – письмове доручення кредитора позичальникові про сплату певної суми пред'явнику тратти або іншій особі.

Трудові ресурси – частина населення суспільства, яка має достатній фізичний розвиток, здоров'я, освіти, культуру, здібності, кваліфікацію та професійні знання для суспільно корисної діяльності та належить до певної вікової категорії – працездатного віку.

Управління економікою – свідомий вплив держави на об'єкти і процеси з метою цілеспрямовання господарської діяльності, узгодження дій суб'єктів національної економіки й отримання бажаних результатів.

Фіскальна політика – діяльність держави щодо формування та регулювання державного *бюджету* (*бюджетно-податкова політика*), а також мобілізація коштів у державну казну з інших джерел.

Форвардні угоди – угоди із зобов'язанням поставити товари в майбутньому

Франчайзинг (від англ. *franchise* - пільга, привілей) - надання невеликій фірмі, яка є самостійною юридичною особою, великою фірмою (франчайзером) права діяти під своєю торговельною маркою.

Ф'ючерсні (термінові) угоди – угоди із зобов'язанням поставити товар, заздалегідь обумовлений за всіма параметрами, який буде вироблений у майбутньому

Цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносин позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їхнім власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передачі грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

Чеки – письмовий наказ власника поточного рахунку в банку про виплату зазначеної суми чекоотримувачу або про переведення її на його рахунок.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Редактор *М. З. Аляб'єв*

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

Дизайн обкладинки *І. П. Шелехов*

Підп. до друку 13.11.2009 р.

Формат 60x84 1/16

Друк на ризографі

Ум. друк. арк. 16,0

Тираж 500 пр.

Зам. №

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №731 від 19.12.2001